

Національна академія наук України
Інститут історії України

На правах рукопису

УДК 94(477)"1991/2004"

Офіцинський Роман Андрійович

Державотворчий процес в Україні 1991–2004 років
(на матеріалах періодики Заходу)

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант –
доктор історичних наук, професор
Кульчицький Станіслав Владиславович

Київ

2005

ЗМІСТ

ВСТУП		4
РОЗДІЛ 1. Україна 1991–2004 рр.: історіографічні, джерело-		
знавчі та методологічні		аспекти
20		
1.1. Найважливіші дослідження		21
1.2. Мемуарно-публіцистичні праці		41
1.3. Джерельна база (ресурси інтернету)		53
1.4. Феномен постсоціалістичної України		69
РОЗДІЛ 2. Політико-правова ситуація в Україні (1991–1996)		84
2.1. Результати і наслідки мирної революції (1989–1991)		85
2.2. Подолання національної кризи 1993 р.		94
2.3. Конституційний процес		103
2.4. Зниження військового потенціалу		111
2.5. Ядерне роззброєння		129
РОЗДІЛ 3. Особливості національно-політичного розвитку		
України 1997–2004 рр.		148
3.1. Поява олігархічних утворень (друга половина 1990-х рр.)		149
3.2. "Касетна" криза (листопад 2000 р. — травень 2001 р.)		168
3.3. Ліквідація ЧАЕС		189
3.4. Політична боротьба (листопад 2002 р. — червень 2004 р.)		208
РОЗДІЛ 4. Українська помаранчева революція		223
4.1. Президентський марафон (липень-листопад 2004 р.)		224
4.2. Електоральна криза (21 листопада — 26 грудня 2004 р.)		238
4.3. Вплив зовнішніх чинників у революційних подіях листопада-		
грудня 2004 р.		257
4.4. Організаційна специфіка масових акцій протесту		270

РОЗДІЛ 5. Націєтворчі проблеми українців (1991–2004)	282
5.1. Спротив національній маргіналізації	283
5.2. Духовно-релігійні протиріччя	300
5.3. Фактор історичної традиції	315
5.4. Українська "ідея Європи"	335
ВИСНОВКИ	352
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	361

ВСТУП

Актуальність теми. Порівняно стабільний розвиток незалежної України відноситься до найбільших здобутків у звільненні постбіполярної Європи від розмежувальних ліній. Однак в історичній науці відсутнє комплексне дослідження політичної історії незалежної України через призму європейської ідентичності — відповідності закономірностям розвитку західної цивілізації.

Постановку цієї проблеми можна конкретизувати двома аспектами. З одного боку, йдеться про загальний нарис періоду постсоціалістичних перетворень, що вичерпався помаранчевою революцією. А з другого — акцентується увага на висновках зарубіжних спеціалістів (істориків, політологів і т. д.) про особливості державотворчого процесу незалежної України, з якими вони оперативно ділилися на сторінках впливових періодичних видань.

У структурно-змістовому плані зазначена проблема має інтегрований характер, тобто відображає різні, але взаємопов'язані компоненти історичного процесу: внутрішня і зовнішня політика, економічні та соціокультурні тенденції. Поняття "європейська ідентичність" служить означенням парадигми, що, на переконання автора, виказує не стільки напрям наукового осмислення, скільки темпорально локалізовані пануючі настрої та практичні дії. Для встановлення їхньої достовірності документальна інтерсуб'єктивна перевірка навіть не є вирішальною, позаяк історичні факти стосуються життя даного покоління і активно підтримуються ним також і на рівні усної історії.

Йдеться про два взаємно переплетених процеси поширення культурно-історичної традиції, пов'язаної з назвою "Європа" [313]. Культурна

експансія задіяла природні відцентрові сили, а культурна орієнтація — штучні доцентрові. Але в обох випадках у цьому історичному часі периферія (Україна) міцно пов'язується з цивілізаційним центром.

Вивчення чужомовних джерел про будь-яку країну ніколи не втратить актуальності³. Акцент на західний варіант коментарів ключового фрагменту історії України (політичного розвитку доби незалежності) лише примножить високі інтелектуальні можливості втчизняної гуманітарної науки. В історіографії цей крок можна вважати дебютним. Його зроблено відразу на усіх трьох рівнях історичного пізнання: реконструктивному, емпіричному й теоретичному.

Написання україноцентричної історії України на джерельній основі зарубіжних мас-медіа є амбіційним проектом, що руйнує схоластичні інтерпретаційні схеми (загумінки чужих імперій, наслідки Чорнобиля і т. і.). До речі, не менших амбіцій вимагає розв'язок дотичної наукової проблеми: як у масовій свідомості сучасних українців відбито минуле й сьогодення Заходу, припустимо, Франції чи Великобританії.

Відчуття винятковості національної або етнокультурної спільності інколи виявляється у деструктивних формах, спрямованих на представників національних меншин, інших віросповідань, іммігрантів і переселенців. Тому Рада Європи, зокрема, повсякчас відводила значне місце аспектам історичної єдності народів континенту, що в освітній практиці позначаються терміном *dimension européenne* (європейський вимір) [76]. Мова йде про перегляд навчальних програм багатьох країн (Франція та ін.), де європейська проблематика, як правило, слугувала фоном для висвітлення національної історії. Інші країни подавалися неадекватно або зовсім ігнорувалися.

Запропонована дисертація зорієнтована на предмет історії України, котрий можна визначити як дослідження результатів генези політичних, економічних, соціальних і культурних відносин у певних просторових і часових рамках людської діяльності. У нашому випадку обсяг матеріалу

сфокусовано на внутрішньо- і зовнішньополітичних подіях доби незалежності (грудень 1991 — грудень 2004). Роззброєння, виборчі кампанії, політичні кризи, ідентифікаційні пошуки і т. д. визначили осібне місце України у світовій спільноті. Через спектр ідейно-політичних орієнтацій принагідно подаються економічні зрізи. Соціокультурна специфіка відображена у мовній та конфесійній ситуації, а також у найвизначніших історико-суспільних дискусіях. Кожен із зауважених аспектів може слугувати перспективним напрямком окремого наукового інтересу.

Об'єктом цього дослідження стали історична дійсність і джерела про неї, котрі встановлюються науково-пізнавальними засобами і відображають основні тенденції та закономірності, властиві постсоціалістичному державотворенню. Вивчається процес вироблення і впровадження політичних рішень у незалежній Україні, держава і суспільство котрої переживали трансформаційний період.

Предметом дисертаційного дослідження виступили теоретичні й практичні аспекти української моделі "зорієнтованих на Європу" суспільно-політичних перетворень. Цей багатовимірний процес розпочався з моменту дипломатичного визнання Української держави, а отримав відносне завершення на початку XXI ст. Це складова частина предмету відразу чотирьох історичних дисциплін: історії України і всесвітньої історії (новітній період), теорії історії та історіографії з відповідним понятійно-категоріальним апаратом. На разі, зрозуміло у нерівних пропорціях домінує класична подійна політична історія України, переломлена під кутом зору встановлення історичних фактів західною автурою.

Кінцево відшліфований варіант дисертації з'явився завдяки цінним методологічним порадам добре відомого історика Станіслава Кульчицького, провідного фахівця з даної проблематики. Досягнення і невдачі державотворчого процесу, зокрема, показано ним через призму виборчого повороту 1994 р., боротьби за нову Конституцію і ринкові реформи. Він пильно відстежив три головні креативні проблеми трансформаційного пері-

оду: становлення демократії, ринкової економіки і громадянського суспільства [128; 129]. На його думку, антикомуністична революція в Україні відбулася двічі: як саморозпад комунізму (1991) і як підсумок певного трансформаційного періоду (2004), коли розвинулися нові економічні й громадянські структури, зросло нове покоління.

На відміну від професора С. Кульчицького, автор дисертаційного дослідження комплекс базових питань політичного розвитку переломив через парадигму усвідомленого українським суспільством європоцентризму. Також є певні тонкощі у використанні понятійного апарату. Зокрема, С. Кульчицький кваліфікує досліджуваний період як пострадянський, розпочатий конституційною реформою у СРСР 1990 р. Він вважає попередню формацію комуністичною.

Це ж поняття відстоює славіст Ендрю Робертс у спеціальній статті "The state of socialism: a note on terminology" (The Slavic Review. – Vol. 63, no. 2: Summer 2004. – P. 349-365). Щоправда, його аргументація зводиться до того, що поняттям "соціалізм" ("соціалістична держава") об'єднуються два режими, між якими мало спільного. Аби не нівелювати досягнення "демократичного соціалізму", запропоновано вживати "комунізм" стосовно "Soviet-style regimes" (режимів радянського гатунку).

Із нашої точки зору, маємо справу з періодом постсоціалістичної трансформації, котрий прийшов на зміну державному соціалізмові. Він лежав в основі тоталітарного режиму радянського різновиду (встановленого у СРСР). Це відображено у Конституції УРСР 20 квітня 1978 р., де термінологічно дуже чітко описана існуюча політична (статті 1-9) і економічна (ст. 10-18) система: соціалістична держава (державна влада здійснюється через ради народних депутатів при керівній і спрямовуючій силі КПРС), соціалістична власність. Як і людину після смерті, котра прожила вік із власним іменем, попередній лад не вважаємо перейменовувати чи звужувати (скорочувати) його самоназву.

Так само дещо по іншому дивимося на деякі просторові та часові рамки. Проте ці дискусійні нюанси не є настільки принциповими, щоби не користуватися компромісними синонімами: європоцентричний світ чи західна (або євроатлантична, як у С. Кульчицького) цивілізація, постсоціалістичний (пострадянський) період. Справа в тому, що з цього проблемно-тематичного приводу термінологічний ряд іще не раз буде уточнюватися.

Зі свого боку, безумовно, подаємо найбільш прийнятні для нас трактовки, не претендуючи на роль останньої інстанції, у т. ч. в питанні періодизації. С. Кульчицький виокремив три етапи державотворчого процесу пострадянської України: 1990–1993, 1994–2000, 2001–2004 рр., а, під нашим кутом зору, їх тільки два: 1991–1996, 1997–2004 рр.

Зазначимо також, що нерідко внаслідок часового застереження і розмитості дисциплінарних меж деякі фахівці сучасну історію чи "історію за вікном" не виправдано відносять до предмету політології. І лише за крайньої практичної необхідності (у підручниках і узагальнюючих працях з історії України всього періоду) залучають "політологічний матеріал". Але ця здійснена селекція вже має позитивне підґрунтя.

Відродно, що вже виконувалися схожі історико-політичні дослідження, присвячені XII (С. Федака) [314], другій половині XVII — середині XVIII ст. (О. Струкевич) [280], десятиліттю незалежності (В. Моргун) [175]. У них зовні цілком політологічний понятійний апарат (політична система, політична культура, політична свідомість, громадянське суспільство) з усіма компонентами і атрибутами вдало переломлено через історичну призму з незначним накипом презентизму.

Врешті решт знаменита історична квадрига (органічна єдність політичної, економічної, соціальної та культурної проблематики) привела на світ у XIX–XX ст. низку суміжних наукових дисциплін і зробила немислимим міждисциплінарний підхід. Тому й на початку XXI ст. історики легко перекваліфікуються в політологи (О. Бойко) [19; 20] і навпаки (колектив Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України)

[243]. Підвладні тут вони вже таким універсальним дослідницьким критеріям, як усебічність, сумлінність і якість.

Хронологічні рамки нашого дослідження визначено з урахуванням політичних факторів. Початковий рубіж — грудень 1991 р. — поява на політичній карті світу незалежної держави Україна в сучасних кордонах. Помаранчева революція завершила важливий етап її перехідного періоду в грудні 2004 р.

Географічні межі охоплюють територію незалежної України. Основна увага звертається на динаміку суспільно-політичного розвитку не лише в столиці, а й на регіональному рівні, що суттєво вплинув на специфіку вітчизняного варіанту трансформаційних процесів. Причому в прочитанні масовою аудиторією Заходу (євроантлантичної цивілізації) — передусім країнами Європейського Союзу і Організації Північноатлантичного договору.

Основна **мета** дослідження політичної історії України 1991–2004 рр. полягає в тому, щоби розкрити й прокоментувати головні її тенденції та закономірності, подати цілісну, комплексну, системну і науково обґрунтовану картину. Це досягається на основі широкої джерельної бази і найновіших досягнень історичної науки.

Поставлену мету можна реалізувати в ході вирішення таких загальних і конкретних дослідницьких **завдань**:

1) ґрунтовний аналіз основних теоретичних парадигм і концепцій, категорій і понять, що використовуються для висвітлення історії незалежної України під кутом різних уявлень про її європейську ідентичність;

2) всебічне обґрунтування етапів і напрямів дослідження проблеми, систематизацію і класифікацію відповідного корпусу джерел, які відображають інтелектуальну сув'язь "Україна — Захід";

3) комплексне з'ясування внутрішніх і зовнішніх факторів пост-соціалістичного розвитку України через розкриття їх передумов і

суспільної реальності, котра виступала об'єктом цілеспрямованих політичних перетворень;

4) системний розгляд політичної історії незалежної України через характеристику причин, суті, ознак, закономірностей і особливостей державотворчого процесу;

5) оцінка місця і ролі національної ментальності та історичної традиції у внутрішньополітичних перетвореннях та у світовому інтелектуальному просторі;

6) скрупульозне фактографічне висвітлення доленосних для західної цивілізації аспектів "повернення України в Європу";

7) вироблення загальних висновків і конкретних пропозицій щодо ефективного історико-аналітичного забезпечення основних напрямів суспільного прогресу України.

Робочою гіпотезою дисертації виступає ідея про те, що політичні зміни (державотворчий процес) у незалежній Україні виступають не лише органічною частиною постсоціалістичної модернізації суспільства, а й корегуються через інформаційно-аналітичні, дипломатичні та зовнішньоекономічні інструменти розвинутих країн. Маємо справу з т. зв. "вестернізаційним стандартом", який глибоко закорінюється у масовій свідомості у межах одного цивілізаційного поля.

Теоретична база дослідження опирається на положення, сформульовані у працях вітчизняних і зарубіжних мислителів, присвячених політичній та соціальній тематиці. Особливість роботи полягає у використанні постмодерністських прийомів і у переплетенні історіографічних завдань із політологічними. Вона здобула міждисциплінарний характер, а її джерелознавчі процедури увібрали в себе також компаративні та кроскультурні елементи.

Оскільки політичне життя зазвичай уявляється особливим замкнутим світом із власними ритуалами і звичаями, спеціалісти схильні розглядати свій предмет у занадто вузькому сенсі. Так, в історичному аспекті

державотворчий процес традиційно розглядають, як діяльність політико-територіальної суверенної організації публічної влади, що має спеціальний апарат з метою управління суспільством і здатна зробити свою волю обов'язковою для всього населення країни. У випадку незалежної України найчастіше йдеться про процес від інституціалізації державних структур до повноцінного здійснення ними своїх функцій.

У концепції українського державотворення, з нашої точки зору, провідним поняттям є не стільки національна держава, скільки національний спосіб суспільного розвитку з увагою на ментальні риси всіх груп громадян, незалежно від етнічного походження. Пріоритетною концептуальною вагою тут наділена ідея державотворчої ролі титульної нації (природного мешканця етнокультурного ареалу), від якої походить назва країни, держави, геополітичного і етнополітичного простору.

Отже, як національно-історичний феномен, державотворчий процес у незалежній Україні відображає не стільки динаміку змін у власне державі, стільки націлений на перетворення всієї політичної системи і суспільства (його самоврядних потенцій) в цілому. При цьому поняття "державотворчий процес" ієрархічно підпорядковане поняттю "політичний розвиток", яке призначене для нейтрального опису подій, без акценту на прогрес чи регрес. Два останні поняття вбирають у себе оцінки досягнутих результатів у ході політичного розвитку, де, у свою чергу, важливу роль грають політико-правові, націєтворчі та інші фактори.

Життєздатність політичної історії дуже залежить від тісних зв'язків із духовними сусідами — економічною і соціальною історією. Згідно концепції "множинності соціального часу" Фернана Броделя, історія розвивається у принаймні трьох площинах: довготривалій — основні матеріальні умови, стан розуму і вплив довкілля; середньотерміновій — "життєвий цикл" форм соціальної, економічної та політичної організації суспільства; короткотерміновій — на рівні особистості та подійності. Залишається відкритою проблема розкриття взаємодії цих рівнів у конкретний

історичний момент у вигляді зв'язної розповіді, де поєднуються наратив, опис і аналіз [291, с. 113, 146].

У "переломні" моменти проблема історичної події набуває глибокого філософського змісту. Як поняття, спроможне надати адекватну характеристику якісним змінам у соціумі, вона має структурно-компонентний та функціонально-динамічний виміри. Підтримуємо відому тезу про неприпустимість ототожнювання події (фрагменту історії) та історичного факту (знання щодо сутності події), що встановлюється за допомогою індуктивних зусиль ученого.

До теоретичних основ очікуваних "полів для досліджень" належать і переосмислені настанови екзистенційного світосприймання, котре, як відомо, великою мірою обумовлене політичним контекстом. Недаремно німецький філософ-екзистенціаліст Карл Ясперс у книзі "Духовна ситуація часу" (Лейпціг, 1931) підкреслював: "Осягнути поточний момент всесвітньої історії — справа політичної конструкції, яка повинна виходити з конкретного стану" [348, с. 350].

Отже, у центрі цього дослідження політична еліта — група людей, що формально наділені державною владою або грають істотну роль у підготовці та реалізації політичних рішень у незалежній Україні (1991–2004). Обнесена мурами простору, вона несподівано опиняється перед вибором епохальної значимості, але ілюзорним за життєздатністю поза наперед визначеним світовими центрами сили.

Саме глибинним геополітичним провіденціалізмом іманентно обумовлювалася сукупність дій тих людей, спрямованих на задоволення їхніх суспільних інтересів (політична діяльність) і винесених на апробацію у вигляді промов на авторитетних зібраннях чи виступів у засобах масової інформації (політична думка) України і європоцентричного світу. Ясна річ, маємо тут справу з класичною аксіологічною дилемою — "протиставлення надто ідеалістично оцінюваного минулого та розшарпаного культурологічною критичністю сьогодення" [44, с. 17].

Пошуки нестандартних рішень при розробці цієї проблеми спонукали до необхідності виходити з теперішніх потреб розвитку науки, що вимагають застосування нових парадигмальних установок онтологічного і логіко-гносеологічного плану. Тому нам за методологічну підвалину служать не формаційний або цивілізаційний, а соціокультурний підхід. Не відкидаючи матеріально-економічного чинника, він дозволяє органічно акцентувати увагу на духовно-культурному факторі.

Соціокультурна детермінанта спонукає досліджувати ідеологічний процес не в моно-, а в полікаузальному аспекті: враховувати вплив економічних, культурно-національних, морально-психологічних, духовно-ментальних, ціннісно-орієнтаційних факторів на домінуючі в перехідному суспільстві явища і феномени. Сучасне соціального буття проектується на майбутнє не в фатально зумовленому вигляді, а як багатоваріантна перспектива — можливість реалізації декількох варіантів суспільного розвитку.

При цьому не варто заперечувати взаємозв'язок соціогуманітарних наук із суспільно-політичною кон'юнктурою і конкретною особистістю, котра претендує на об'єктивність. Наприклад, на всіх стадіях пізнання науково-теоретичний аналіз перевірено і доповнено суб'єктивними відомостями і враженнями, отриманими автором як безпосереднім учасником політичного процесу — функціонером державних структур і елементів громадянського суспільства.

При обґрунтуванні основних положень застосовані аксіологічний та антропологічний підходи. Світоглядно автор виходить із визнаних і закріплених у Конституції України (1996) цінностей: пріоритет людини, її прав та інтересів, демократія, правова і соціальна держава. Через цю призму оцінюються складні суспільні явища в їх багатофакторній детермінації.

Застосовані методи досліджень. Учасники XIX Міжнародного конгресу історичної науки (Осло, серпень 2000 р.) найважливішим нововведенням XX ст. визнали освоєння міждисциплінарної методології, тобто ви-

користання істориками методів соціології, політології, антропології, психології. Вони спрямовані на виявлення і відтворення не тільки сутності предмету, а також йому належних смислів.

Немислимо висвітлити минуле без урахування змін, що відбувалися не тільки з об'єктом дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами і явищами. Це передовсім дозволяє виявити і врахувати всі фактори і умови, які детермінували політичну еволюцію незалежної України. Тому процес розкриття специфіки предмету став можливим завдяки загальним принципам наукового пізнання: системності, конкретності, об'єктивності, історизму.

Нами застосовано сукупність універсальних, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Із загальнонаукових використані: дедуктивний, індуктивний, аналізу і синтезу, моделювання.

Серед спеціальних методів знадобилися: історико-функціональний (встановлення взаємозв'язків між рівнем розвитку суспільства і політичних процесів в Україні та їх сприйняттям), історико-генетичний (відображення напрямку руху політичної еліти у конкретній історичній ситуації), історико-порівняльний (визначення етапів, аналогів і детермінант політичного розвитку як динамічного соціального явища), історико-системний (для теоретичних конструкцій, зокрема, про західний образ України як цілісне суспільне явище), проблемно-хронологічний (структурування тексту дослідження), психологічний (виявлення у масовій свідомості історичних стереотипів), емпіричного аналізу (упорядкування історичних фактів), актуалізації (творення ширших соціальних контекстів).

Крім того, чільне місце посіли історіографічний та біографічний методи. Перший націлений на часто суперечливі точки зору дослідників, а другий — на видатних осіб, зважаючи на єдність індивідуального і соціального.

Інформаційною та емпіричною основою дисертаційної роботи стали документи міжнародних організацій, органів державної влади Украї-

ни і зарубіжних країн, наукові публікації та суспільно-політична публіцистика, навчальна і довідкова література. Головне історичне джерело — зарубіжні мас-медіа (переважно друковані — провідні газети і журнали Західної Європи і Північної Америки), електронні версії котрих повсякчас легкодоступні в інтернет-мережі. Вони залишаються у вітчизняних істориків-новітників ще поза активним науковим обігом.

Наукова новизна дослідження знайшла втілення у тому, що вперше в історичній науці здійснено комплексний теоретичний та фактологічний аналіз політичних перетворень (державотворчого процесу) в Україні 1991–2004 рр., з одного боку, у відповідності до вимог західної цивілізації, а з другого — в інтерпретаціях Заходу.

Особистим внеском автора є розробка теоретичної проблеми політичної історії України у фазі постсоціалістичного суспільства як окремого напрямку теорії вітчизняної історії. Зокрема, запропоновано "європейську парадигму" для дослідження сутності історичних процесів у незалежній Україні. Також вивчено актуальну низку практичних питань, які досі оминала історіографія — і вітчизняна, і зарубіжна.

Повне втілення у життя дослідницького проекту дозволило досягти ряд вагомих **наукових результатів**:

— доведено, що глибинна суть постсоціалістичної трансформації в Україні (1991–2004) полягає у спробі шляхом "революції згори" здійснити навздоганяючу модернізацію. Її зміст, характер, механізм і динаміку визначили органічний зв'язок із зовнішніми чинниками і гостра конкуренція між протилежними полюсами української еліти — "партії влади" і опозиції;

— встановлено, що перехід від тоталітарного соціалізму до політичної й економічної системи, в основі яких демократія і ринок, призвів у незалежній Україні до інтенсивних державотворчих процесів у західному цивілізаційному фарватері;

— дано власну інтерпретацію деяким категоріально-понятійним одиницям, зокрема щодо співвідношення ключових понять "постсоціалі-

стична", "пострадянська" і "посткомуністична", а також пріоритетність європейської парадигми в студіях над українськими постсоціалістичними перетвореннями;

— синхронно проаналізовано відповідний масив вітчизняної та зарубіжної історіографії, виділено ключові напрями і проблематику цих досліджень, визначено їх здобутки та невирішені проблеми, суттєво розширено і доповнено висновки попередників;

— розкрито специфіку історичних джерел, введено до наукового обігу значний комплекс публікацій періодичних видань Західної Європи і Північної Америки, що регулярно висвітлюють різні аспекти політичного розвитку незалежної України;

— розширено і суттєво доповнено науково встановлену систему соціальних фактів про хід політичних змін в Україні від дипломатичного визнання (грудень 1991 р.) аж до помаранчевої революції (листопад 2004 – січень 2005 р.);

— заповнено фактологічні прогалини в історичному контексті ("мовна війна" 2000 р., закриття ЧАЕС, "касетний скандал", візит папи римського 2001 р., розстановка сил і динаміка політичної боротьби 2003–2004 рр. тощо);

— виявлено кореляційну специфіку між світовими процесами глобалізації та пошуками сучасними українцями нових форм ідентичності (національної, мовної, регіональної, конфесійної);

— проаналізовано динаміку і вектори суспільної думки Заходу на різних етапах політичного розвитку незалежної України (роззброєння, олігархізація, вибори);

— визначено основні дискусійні проблеми української історичної спадщини, де у 1991–2004 рр. на Заході помітна еволюція в напрямку відмови від колишніх довготривалих ідейних упереджень і стереотипів (геноцид, колабораціонізм і т. і.);

— показано консолідований корегуючий вплив західних країн (посередництвом світових мас-медіа) на стратегію і тактику демократизації суспільства й держави в Україні, особливо на початку ХХІ ст.;

— запропоновано практичні рекомендації щодо вдосконалення викладання курсу історії незалежної України у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах.

Науково-практичне значення. У пропонованому дослідженні подаються націлюючі рамки масштабного викладу, котрий нині ще поза науковими і навчальними програмами, синтетичними студіями, університетськими і шкільними підручниками, посібниками, хрестоматіями. Отримані результати доцільно застосувати в таких сферах:

1) науковій — для подальших наукових досліджень постсоціалістичного світу: не лише України, але й Центральної Європи та інших регіонів. Вони не втратять своєї актуальності щонайменше упродовж найближчого десятиліття.

2) державотворчій — для поглиблення політичних, правових, економічних, соціальних і культурних змін в Україні у плані: а) ефективної взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників; б) стабільного функціонування інститутів демократії. Практичне застосування здобутих знань полягає в націленості вітчизняної еліти на здобуття Україною місця у спільноті розвинутих суспільств.

3) навчально-методичній — для читання дисциплін з новітньої історії України (у процесі підготовки фахівців-істориків), політичної історії України (політологів), історії держави і права України (юристів), економічної історії України (економістів), а також при створенні типових і робочих програм окремих нормативних курсів і спецкурсів.

Ця праця може служити важливою запорукою успішного написання курсових і дипломних робіт. Для того чітко сформульовані параграфи кожного розділу, максимально зібрано фахову літературу, доступну (за не-

значним винятком) для ґрунтового вивчення у віртуальних і класичних бібліотеках світу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація логічно вписується у державні наукові та навчальні програми, що діють у системі вищої освіти і науково-дослідних установ України. Дослідницька робота здійснена відповідно до плану наукової діяльності Інституту історії України Національної академії наук України за науковим проектом "Україна 1990-х — 2000-х рр.: інституційні та гуманітарні виміри суспільних трансформацій (держава, суспільство, людина)" (номер державної реєстрації 0104U603855 (2004–2006).

Також дисертаційне дослідження проводилася під час виконання автором повного науково-педагогічного навантаження доцента кафедри історії України Ужгородського національного університету, де довгі роки вивчається наукова тема "Історія та історіографія західноукраїнських земель".

Крім того, виходячи з потреб навчально-методичного процесу Ужгородського національного університету і загальноосвітніх шкіл Закарпатської області, автор виконав значну роботу (як упорядник, співупорядник і науковий редактор) задля науково-педагогічної адаптації вузлових питань розвитку новітньої України [83; 302; 303].

Апробація, публікація і реалізація результатів. Дисертацію підготовлено у відділі історії України 20–30-х рр. ХХ ст., а обговорено й рекомендовано до захисту на спільному засіданні відділів історії України 20–30-х рр. ХХ ст. та новітньої історії і політики Інституту історії України Національної академії наук України.

Про окремі аспекти автор доповідав на щорічних підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського університету 1999–2005 рр. (секція історичних наук), регіональній науково-практичній конференції "Україна–Польща: історія, сучасність, перспективи" (Ужгород, 24-25 червня 2004 р.), всеукраїнських наукових

конференціях "Знаки питання в історії України" (Ніжин, 31 жовтня – 2 листопада 2002 р.) і "Україна і світ: історія, сьогодення, майбутнє" (Київ, 26 листопада 2003 р.), міжнародних наукових конференціях "What does it mean to be European through history?" (Тур, Франція, 19-22 квітня 1993 р.), "Динаміка наукових досліджень" (Дніпропетровськ, 28 жовтня – 4 листопада 2002 р.), "Формування національних та загальнолюдських цінностей в системі вищої історичної освіти" (Дніпропетровськ, 17-18 квітня 2003 р.), "Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні" (Київ, 17-18 жовтня 2003 р.), "Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення" (Ужгород, 27 листопада 2003 р.), "Соціально-економічні, політичні та етнічнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства" (Київ, 21-22 жовтня 2004 р.), а також на українсько-німецькому науковому семінарі "Європейська регіональна історія у ХХ ст." (Київ, 20-21 листопада 2003 р.).

Всього за темою дисертації автор оприлюднив індивідуальну монографію і 20 наукових праць у профільних наукових виданнях, включених у перелік Вищої атестаційної комісії України. Апробацію здійснено також в інших наукових публікаціях і у формі спецкурсу на історичному факультеті Ужгородського університету.

Структура дисертації обумовлена авторським розумінням предмету дослідження. Вона складається зі вступу, п'ятих розділів, поділених на 21 підрозділ, висновків (повний обсяг дисертації 409 сторінок) і списку використаних джерел (49 сторінок, 639 позицій).

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНА 1991–2004 РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Пропонована дисертація присвячена періоду історії України, який тільки що закінчився. Тому ключовим історичним джерелом виступила сукупність наукових, науково-популярних і публіцистичних текстів, розміщених в "оперативному поточному архіві" — у вітчизняних і зарубіжних мас-медіа (книгах, газетах, журналах, радіо, телебаченні, інтернеті). У них зафіксовані характерні для досліджуваної ситуації уявлення про стан держави і суспільства, засади здійснюваних перетворень.

Як засоби досягнення певної мети і задоволення суспільних потреб, писемні історичні джерела виникають у процесі цілеспрямованої діяльності. Зазвичай в основі їх класифікації лежать два критерії: формально-функціональний та за принципом походженням. За походженням, змістом, специфікою викладу вони диференціюється на чотири групи: документи органів державної влади і об'єднань громадян; мемуарні твори і політичні трактати державних і громадських діячів; наукова, навчальна і довідкова література; медіапублікації (аналітична і художня публіцистика).

У наш фундамент лягла наукова продукція на паперових і електронних носіях інформації. Тематично це дослідження з гуманітарних і соціальних наук. За формально-функціональним критерієм зазначені історіографічні джерела поділяються на: колективні праці, монографії,

статті, матеріали конференцій та замітки, рецензії, зауваження. Чимало з них полемічно забарвлені. Так, виступи на конференції — більш оперативні та емоційні, ніж у науковому часописі.

До цінних джерел належать спогади й коментарі учасників подій. Важливу інформацію містять не лише твори чільних вітчизняних діячів, а й політиків світового значення. Як відомо, кваліфікований публіцист не обмежується донесенням до читацького загалу цікавих невідомих фактів. Він ставить їх у контекст суспільного розвитку і прогнозує можливі варіанти майбутнього.

Враховуючи незручну для аналізу часову наближеність, спробуємо зацентувати на первинних оцінках багатогранної Української незалежності. Розглядаємо наукову проблему з позиції дослідника, який знаходиться "всередині" перехідних процесів і змушений осмислювати їх "у режимі реального часу".

Передовсім ідеться про запропоновану нами "європейську парадигму" як історіософську модель аналізу історії незалежної України [211]. Найефективніше її конструювати у дворівневій площині: через теоретичні узагальнення ("постсоціалістичний феномен") і наратив ("ідея Європи"), котрий подаємо в останньому розділі (серед націєтворчих моментів).

1.1. Найважливіші дослідження

В інтелектуальних колах утвердження Української держави витримало гучний резонанс. Декларація про суверенітет 16 липня 1990 р., Акт проголошення незалежності 24 серпня 1991 р., референдум 1 грудня 1991 р., прийняття Конституції 28 червня 1996 р., парламентські та президентські виборчі кампанії 1990, 1994, 1998, 1999, 2002 і 2004 рр. засвідчили незворотність демократичних перетворень. Повсякчас їх, безумовно, су-

проводжували загальнополітичні й урядові кризи, значні корупційні скандали.

Політична історія незалежної України увібрала в себе щедрий колорит не тільки столичних пристрастей, але і регіональних відмінностей. Ці крупні історичні події опинялись у фокусі фахових зацікавлень іноземних і вітчизняних спеціалістів одразу. Вельми примітні непоодинокі спроби мегазагальнень величезної панорами минулого України на основі типових постмодерністських підходів: змішаної техніки презентації матеріалу, гри стилями викладу, площинами знань і пізнавальними рівнями.

Крім того, над головами дослідників зримо тяжів одвічний присмак наукової та педагогічної коректності. Адже кількість виданих підручників, посібників і хрестоматій з історії України для всіх ланок освіти почала лавиноподібно зростати. Із кінця 1980-х до 2001 р. їх видано близько 1200, причому масовими накладами, що у 50-100 разів перевищують тиражі монографій [88, с. 9-11].

Як відомо, навчальній літературі відведено провідну роль у формуванні історичної свідомості суспільства. Певна частка її служить орієнтиром у вивченні дисциплін, де розглядається історія незалежної України у контексті ХХ ст. Йдеться про загальноосвітню школу і вищий навчальний заклад, для яких готували підручники і посібники головним чином академічні вчені (Інститут історії України НАН України) або фахівці з Київського національного університету ім. Т. Шевченка [3; 90; 124; 191; 292].

Американець Томас Кун увів емке поняття "парадигма" ("дисциплінарна матриця") — визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення [132, с. 17, 34, 226, 234-240]. Власне, нормальна наука — дослідження, що міцно спинається на одне або декілька минулих досягнень, які впродовж деякого часу визнані відповідним науковим співтовариством як основа для його подальшої практичної діяльності. Нині ці досягнення, хоч і рідко в їхній первісній

формі, викладаються підручниками — елементарними або підвищеного типу.

У нашому випадку у вічі кидаються прикрі лакуни, неповні зібрані коментарі, незбалансованість і диспропорції матеріалу про незалежну Україну в освітньо-популярних виданнях. Це пояснюється тим, що, по суті, історіографія даної проблеми ще не вибралася з первинної стадії. Як тільки зійде перша хвиля фрагментарних суджень, наступні покоління інтелектуалів упорядкують і вирівнюють Пізанську башту знань про сучасний нам історичний період.

Але хибним було спростити міркування ось так: "Сучасний період української історії сприймається як вченими, так і усім суспільством без будь-якого поділу на етапи, тобто як суцільний. Процеси, які відбуваються на наших очах, підлягають поки що певній регламентації і узагальненню не стільки істориками, скільки політологами" [191, с. 613]. Можна погодитися лише з тим, що ця широкодоступна проблематика мало приваблива для ґрунтового історичного аналізу. Проте нарікати на брак солідних різнопланових досліджень із чітким хронометражем і систематикою подійного матеріалу нема підстав.

У монографічних дослідженнях академіка Національної академії наук, голови Верховної Ради Володимира Литвина розглядаються докорінні перетворення в Україні (з 1989 р. і до нині) у внутрішньо- і зовнішньополітичних вимірах (конституційний процес, адміністративна і військова реформи та ін.), структурні зміни в економіці та соціальній сферах, культурні тенденції. Увага акцентується на взаємовпливі та взаємозалежності політичних, економічних і гуманітарних чинників трансформаційних процесів 1990-х рр.

Праці В. Литвина загалом поклали початок дослідженням вітчизняною історіографією проблем політичного лідерства, ідейного і політичного плюралізму в незалежній Україні [146–156]. Як висока посадова особа — глава адміністрації президента (1999–2002), історик також здійснив зага-

льне керівництво підготовкою послання президента до Верховної Ради "Україна: поступ у ХХ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 рр.", де накреслено європейську модель трансформаційних перетворень.

Оцінюючи 1991–2001 рр. як "десятиліття, що варте століття", В. Литвин зауважив, що "реалії незалежної України з різних причин поки що не відповідають тій бажаній оптимальності". Тому велінням часу стали масштабні якісні зрушення у системі економічних відносин і соціальних цінностей. Вони остаточно утверджують Україну як важливий чинник стабільності європейської та світової спільноти. В активі позитивних змін десятиліття (радіше динамічного п'ятиліття 1996–2001) прийняття Конституції, активна зовнішня політика, запровадження грошової одиниці, аграрна реформа, паростки економічного росту.

Хоча відзначені роки стали предметом особливої уваги з боку вітчизняної історіографії, причому не тільки істориків, але й політологів, соціологів, правників, економістів, культурологів, проте, на погляд Володимира Литвина, "урожаїв" майбутніх історичних напрацювань не може бути поза фактологічним полем". Не випадково у нього головним базовим матеріалом слугують поточні архіви державних і громадських інституцій.

Основне — "донести фактологічну сутність, без перебільшення, найважливішого періоду державного становлення та утвердження України". А задокументований час наведе лад "з акцентами, нюансами, напівтонами у неповторних суспільних переплетіннях" [149, с. 5-7]. Зрештою, за В. Литвином, суха заземлена інформативність здатна до правдивої діагностики і прогнозу, до дієвого наближення привабливого майбутнього.

У центрі прискіпливої уваги доктора історичних наук Станіслава Кульчицького три головні проблеми незалежної України: демократія, ринкова економіка і громадянське суспільство [125–130]. Він висвітлив державотворчий процес на тлі внутрішньополітичних баталій, котрі залежали в значній мірі від міжнародних чинників.

На підставі аналізу величезного масиву джерельної інформації С. Кульчицький визначив і детально схарактеризував три етапи державо-творчого процесу пострадянської України: 1990–1993, 1994–2000, 2001–2004 рр. За початок відліку береться конституційна реформа, здійснена у СРСР 1990 р. Учений цілком аргументовано ствердив, що на початку ХХІ ст. в Україні склалися об'єктивні та суб'єктивні передумови для якісно нового етапу державотворення: від інституціалізації державних структур до повноцінного здійснення ними своїх функцій.

Незалежній Україні знайшлося поважне місце у капітальному шеститомнику під редакцією академіка НАНУ Івана Кураса [243, с. 523–678]. Дослідників найсильніше захопили сюжети про державотворення 1992–1994 рр. (Леонід Тупчієнко), формування громадянського суспільства з акцентом на партії та ЗМІ (Олександр Дергачов), націєтворення з кримською, мовною і конфесійною проблемами (Олександр Майборода), політичний досвід конституційного процесу і виборчих кампаній (Леонід Шкляр), геополітика (Фелікс Рудич) та футурологічний вимір (Микола Михальченко). Європейський вибір, на відміну від євразійського, вважався найбільш оптимальним шляхом розвитку сучасної України.

Західна історіографія відреагувала на творчі роздуми українських інтелектуалів трьома спільними комплексними "гросбухами", виконаними під орудою Герхарда Сімона (Інститут східних і міжнародних студій Кельнського університету) [397], Петера Йордана (Австрійський інститут Східної та Південно-Східної Європи) [601] і Всеволода Ісаїва (Торонтський університет) [311].

Перша книга — "Нова Україна: суспільство — економіка — політика (1991–2001)" (під редакцією Г. Сімона) — присвячена десятиліттю незалежності. Вона вийшла за сприяння концерну "Фольксваген". Авторами 14 тематичних розділів виступили маститі вчені, що працювали в університетських центрах України (львів'яни Ярослав Грицак і Мирослав Маринович, кияни Олексій Гарань та Ігор Бураковський), Німеччини

(Александр Отт, Петер Хількес, Хайко Плайнс, Райтнер Ліднер, Волькхарт Вінценз), США і Канади (Тарас Кузьо), Великобританії (Гвендолін Шаас, Джеймс Шерр).

Приміром, на перебізі "уповільненої економічної реформи", ускладненої зловживаннями в енергосистемі та чорнобильських спадком, кваліфіковано зосередився Х. Плайнс. Реальні справи в українізації освіти показав П. Хількес, а Д. Шерр окреслив проблему "раціонального партнерства" через призму відносин з європейським співтовариством.

Історія України може вельми примітним способом піддати сумніву концептуальну гегемонію національної держави і дослідити деякі найбільш спірні питання генези самосвідомості та культури, колоніальних структур та інститутів. Як не прикро, коштував 1995 р. у *The Slavic Review* директор Інституту Гаррімана Марк фон Гаген, у XX ст. Україна залишилась без історіографії у північноамериканських і європейських університетах [436]. Київ сприймався як провінційне задвір'я радянської Росії.

Світові представники вченого істеблішменту, проникнутого домінуючим русоцентризмом, мало переймалися провінціалізованою українською історією [270]. Вона уявлялася своєрідною формою національної апології або якимось іншим видом зацікавленого заступництва, коли йдеться не про історію, а про політику на просторі, де нема змоги розв'язати конфлікт.

Можемо непомилково зауважити, що, власне, у 1990-ті рр. і з'являється у класичному розумінні національна історіографія. Як влучно зазначено у чеському підручнику з новітньої України Олександра Бойка і Владіміра Гонеця (XX ст.), починаючи з 1991 р. в історичній свідомості Заходу вона поступово вивільняється з російського полону [368, с. 5-7]. Вивчення історії незалежної України переживає потужний науковий імпульс у рамках історіографії та політології.

Водночас відчувається "друге дихання" спеціалізованих установ Національної академії наук — Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут україн-

нознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, Інституту філософії ім. Г. Сковороди, Інституту соціології, Інституту держави і права ім. В. Корецького, а також Міжнародної асоціації українців, Американської асоціації українських студій, Українського наукового інституту Гарвардського університету, Канадського інституту українських студій Альбертського університету і т. д.

Постійно зростаючий інтерес до історії незалежної України у зарубіжних аналітиків матеріалізувався у десятках монографій і сотнях статей. Україністика (у рамках транзитології та пострадянології) добре представлена низкою гучних імен у наукових центрах США, Канади, Великобританії та Німеччини. Поява зауваженої літератури продиктовано значною мірою подивом Заходу перед утвердженням Української держави. Назріла гостра потреба пояснити світові з'яву "несподіваної нації" у сенсі "хто ти?" або "що я знаю?" від перших кроків етногенезу аж до стосунків із Європейським Союзом.

Західна автура показала, що порівняно вільно орієнтується в українській історіографії останніх років, хоч і не обійшлося без прикрих хиб і неточностей. Проте оприлюднене справило істотний вплив на образ України у світі до такого ступеня, що не відчувалося гострого дефіциту повноцінної наукової та системно налагодженої біжучої інформації про неї. Так, на матеріалі апостольських послань, промов і гомілій професор Краківського університету Володимир Мокрий навіть витракував осібне позитивне і приязне ставлення папи Івана Павла II до українського питання [512].

Наприкінці XX – початку XXI ст. інтерес до України проявився в усіх частинах Європи, у т. ч. й у північній (стараннями В. Філіпенка і Г. Касьянова) [538]. Зрозуміло, пізнавально-дослідницькі спалахи нерівномірні, без надуживань усебічними підходами, проте міцні, кваліфіковані. За декілька років про сучасних українців з'явилося на Заході більше книжок і статей, ніж за всі попередні десятиліття.

Нині україністика втратила шарм екзотичності. Вихід незалежної України на міжнародну арену відкрив несподівано для пересічних суспільних настроїв західного світу країну за населенням приблизну Франції, Італії чи Великобританії, а Німеччині за територією.

Оперативно відгукнулися синтетичними нарисами, підручниками, науково-популярними й монографічними працями представники української діаспори і зарубіжні фахівці, насамперед англо-, франко- й німецькомовні. Це — Орест Субтельний [579], Андрій Мотиль [514], Гюго Гаусманн і Андреас Каппелер [450; 451; 600], Аркадій Жуковський [447], Володимир Косик [459], Франк Гольшевські [424], Артур Олійник [527], Пол Роберт Магочі [499], Олів'є де Лярусіл [484] та ін. Чимало їхніх наукових і науково-популярних студій історії України витримали по декілька видань, у т. ч. перекладних (з німецької на французьку!).

Варто зазначити і відрадний історіографічний факт публікацій окремих монографічних і науково-популярних видань вітчизняних учених іноземними мовами, передусім англійською. Західна інтелектуальна аудиторія отримала якісні перекладні праці з ключових аспектів історії незалежної України. Вони виконані представниками різних наукових дисциплін: історика С. Кульчицького [473], політолога В. Полохала [543], авторськими колективами під редакцією соціолога Є. Головахи [571], історика Д. Табачника [602], фізика В. Бар'яхтара [382] та ін.

Бібліографічні покажчики англійської літератури, зокрема Богдана Винара з м. Денвер, штат Колорадо, показують приголомшуюче число журнальних публікацій про Україну 1990-х рр. [629]. Її вивчають у престижних науково-дослідних установах і університетах США, Канади, Великобританії, Австрії, Німеччини, багатьох країн Західної та Центральної Європи. Доречно тут же зазначити і про російський аналог — "Украина в исследованиях российских ученых" за 1992–2001 рр. (укладач А. Слива) [295].

У цій когорті дослідників бачимо визначних учених різних поколінь і наукових шкіл: М. фон Гаген, З. Бжезінський, Т. Кузьо, Е. Вілсон, А. Мотиль, Ш. Гарнетт, Д. Д'Аньєрі, К. Волчук, Р. Волчук та ін. Бачимо серед них усе більше не тільки гуманістаріїв-україністів традиційно українського походження, але й питомих іноземців.

Не менш результативно й напористо прокладали маршрути незалежною Україною наполегливі західні бізнесмени, екологи і туристи, вишукані гурмани, театральні та літературні естети тощо. Вони теж залишили для наступників полички друкованих дороговказів, часто під егідою таких поважних міжнародних інституцій як Міжнародний валютний фонд [605] тощо.

Українську історію заново відкрили для себе віковічні сусіди. Польське суспільство її прочитало під кутом взаємного пробачення обопільно завданих кривд. Першим за перо взявся маститий публіцист Тадеуш Анджей Ольшанський [528]. Далі історичну терапію свідомості обох народів у науково-популярній, але фактографічно вивіреній формі відобразив професор Анджей Хойновський [381].

Побачило світ у Польщі й перевидання класичного навчального посібника зnanого україніста Владислава Серчика [563]. Вправно поєднано фактографію з інтерпретаціями й у перекладному польсько мовному нарисі історика Ярослава Грицака зі Львова [444]. І це лише штрихи про те, як скурпульозно Україна вивчається близькими західними сусідами.

Політична історія незалежної України активно досліджується у взаємозв'язку зі соціально-економічною специфікою, розбудовою правової держави і громадянського суспільства, міжнародними відносинами. Перевага за синтетичними працями, що тримають на контролі поточні дослідницькі справи з викладанням відповідного матеріалу в рамках навчальних програм.

Осібню акцентуємо на студіях учених, які винесли їх на обговорення наукового світу у вигляді кандидатських і докторських дисертацій у межах

усього соціогуманітарного дослідницького циклу (див. назви авторефератів у "Списку використаних джерел" нашої праці).

Часто емпіричною базою історичних і суміжних досліджень служать різноманітні статистичні матеріали, результати соціологічних досліджень і виборчих перегонів, програмні документи провідних парламентських партій та законодавчі ініціативи їхніх функціонерів, виступи державних діячів у мас-медіа.

Для їхнього пошуку служать традиційні види тематичних бібліографічних покажчиків сучасної україністики (Б. Винара 2000 р. з подальшими доповненнями, Т. Кузя на його інтернет-сторінці й т. п.). Крім того, завше під рукою електронні ресурси української, американської, британської, німецької, російської, французької мережі бібліотек, періодичних видань, науково-дослідних інституцій.

В Україні, на жаль, і масовий читач, і фахівці до початку XXI ст. мали однаково обмежений доступ до західних публікацій. Постсоціалістичні матеріальні статки шкодили краще за тоталітарну "залізну завісу".

Ясна річ, не забарилися перші історіографічні узагальнення, у т. ч. І. Кизименка [98] й автора дисертації [200; 201]. Харків'янин Володимир Петровський, зокрема, скурпульозно дослідив англomовну аналітику 1991–2001 рр., присвячену співіснуванню України і Росії [232]. Традиційна дефініція "англо-американська історіографія" дещо застаріла через методологічне зближення національних шкіл і розгалужені міждисциплінарні стосунки. Тому вчений розглянув праці не лише професійних істориків, а й політологів, культурологів, журналістів і політичних оглядачів.

В. Петровський довів, що із середини 1990-х рр. українсько-російські взаємини перетворилися на самостійний напрям у західному українознавстві. Сприяв цьому науковий проект "Народи, нації, ідентичності: українсько-російські контакти". Він розроблений в Канадському інституті українських студій, а втілений за участі Східноєвропейського ін-

ституту Кельнського університету (ФРН) та Інституту ім. Гаррімана Колумбійського університету (США).

Чимало слушних суджень про історію незалежної України подано у фактографічних дослідженнях: як в індивідуальних, так і у колективних (особливо фундаментальних, як за редакцією академіка НАН України Валерія Смоля [309]). Якщо висловитись лапідарно, зазначені студії висвітлили проблематику в розрізі загальних моментів і наскрізних тенденцій, окремих аспектів державної політики щодо національних меншин (Ю. Колісник [106]), етнонаціональних (Л. Панасюк [225]), конфесійних (В. Єленьський [77]), мовних, освітніх перипетій тощо.

Доволі щедро відображені головні аспекти економічної політики, трудові міграції, а також ставлення населення до соціально-економічних змін. До прикладу Л. Ковпак цікавили поступові зміни соціально-побутових умов життя міських і сільських мешканців [104]. Подеколи занадто описово — по роках, кварталах, місяцях і, навіть, днях [47; 298].

Сумлінно розкрито суть, напрями, етапи, соціально-економічні та політичні наслідки, регіональні особливості перетворень в аграрному секторі. Маємо на увазі дисертаційні дослідження С. Живори [79] і В. Корнієнко [111]. Особливою злободенністю виділявся аналіз боротьби українського бізнесу за світові агропродовольчі ринки.

Дебютували оцінки певних новацій у політичній системі та в апараті держави. На міждисциплінарному рівні історики пильно відстежували як процес формування громадянського суспільстві (В. Моргун [175]), так і місцевого самоврядування (Л. Лановюк [145]). Усе ж, лідирують праці про формування виконавчої вертикалі та становлення парламентаризму [69; 99; 178; 277], правоохоронних структур (із примірками до європейських моделей) [87; 114]. І це справедливо. Адже бурхливе й перенасичене подієвістю реформування існуючих і створення нових органів влади на початку 1990-х забезпечили перехід України від статусу союзної республіки з обмеженим суверенітетом до самостійної держави.

Окремо подано еволюцію інституту президента і Верховної Ради як законодавчого органу під час перерозподілу владних повноважень і остаточного розмежування компетенції щодо сфери впливу на проведення соціально-економічної та зовнішньої політики України [178; 265]. Добре проаналізовано суть перманентних реформ центральної та місцевої виконавчої влади (Кабінету міністрів, обласних і районних державних адміністрацій).

Наприклад, у науково-популярній книзі Василя Кременя, Дмитра Табачника і Василя Ткаченка вказано на неспроможність владних структур ефективно виконувати свої функції, розгубленість і невміння проводити реальні реформи [117]. Концепція "політичного маятника", на їх думку, здатна пояснити динаміку суспільно-політичного розвитку України 1990-х рр. Також кваліфіковано окреслено політико-економічну ситуацію перших п'яти років незалежності. Між іншим, це видання добротню видрукувала українська фірма у Словаччині накладом 15 тис. прим., позаяк зазначені дослідники займали чільні посади в ієрархії державної служби.

Український парламентаризм на власній основі вперше конституювався у постійно діючий орган законодавчої та представницької влади саме у даний період. Політолог Вікторія Звірковська (Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького) визначила три етапи трансформації: парламентська республіка (1990–1992); парламентсько-президентська (1993–1996); президентсько-парламентська (з 1996 р. до нині) [84]. Як частина кардинальних політичних змін, довгообіцяна парламентська реформа мала оптимізувати внутрішню структуру законодавчого органу за принципом: "відповідальна більшість — опозиційна меншість". Але у підсумку Верховній Раді не вдалося взаємодіяти ефективніше і контролювати виконавчу гілку в особі уряду.

Вітчизняна історіографія поклала до свого арсеналу вагомі студії як про окремі політичні партії, так і про весь політичний спектр незалежної України. Зокрема, дослідників-істориків О. Шановську і О. Назарчука

привабили Народний рух і соціал-демократи, котрі пережили декілька розколів [186; 335].

Новизна низки наукових робіт полягає в аналізі вузлових аспектів зміцнення демократії та політичних конфліктів між гілками влади у трьох аспектах: політичному, правовому та історичному. Тому окремим предметом студій виступають партії та їх еліти. Йдеться про кандидатські дисертації О. Полішкаррової [242] і С. Чемекової [324], монографії Т. Гузенкової [60], Л. Амджадіна, О. Вишняка, Ю. Привалова [4].

На щедрій фактографічній основі В. Чмиховою і С. Штепою проаналізовано специфіку парламентської відповідальності уряду і результати діяльності законодавчої гілки — Верховної Ради [329; 337]. В одній з книг Дмитро Чобіт, народний депутат України трьох скликань (1990–2002), спробував документально показати потаємні сторони парламентської кризи в січні 2000 р. Мова йде про афери з службовими документами і фальсифікацію законодавчих актів [331]. Проте посилити (як планувалося) авторитарний режим тоді не вдалося.

Нерідко розвінчуються догматичні концепції ідеологів, які намагаються реанімувати в Україні проімперську політику російських шовіністів чи, навпаки, викривають "руку Заходу", український націоналізм і т. п. [56]. У цьому сенсі досить енергійно велися регіональні та краєзнавчі студії, котрі на разі залишаємо осторонь як дотичну проблему, що заслуговує окремого аналізу.

Маємо доволі спеціальних студій про виборчі кампанії 1994, 1998, 1999 і 2002 рр., що оприлюднені у фаховій періодиці та могли б стати предметом осібного історіографічного зрізу. Зі свого боку підкреслимо, що у національному вимірі вибори стали інтегративним процесом, про що стверджують зауважені вченими декілька суттєвих моментів: остаточно зруйновано плани реставрації комуністичного режиму; держава виступила самостійним гравцем в умовах значного рівня деполітизації населення.

Виборчі колізії в Україні сягнули апогею у 1994–1996 рр., коли, наприклад, у трьох чвертях виборчих округів Києва не змогли обрати парламентарів. У цілому більше року залишалися вакантними 56 місць у Верховній Раді, де повинно працювати 450 депутатів. Діючий закон перетворив вибори в національний анекдот. Вони вважалися дійсними, коли в них взяло участь не менше 50 % виборців. Рівно стільки ж переможець повинен був отримати голосів від явки.

Виходячи із критерію ефективності фахівцями Інституту держави і права ім. В. Корецького НАНУ детально з'ясовано, що найоптимальніша виборча модель — система пропорційного представництва [63]. В умовах перехідної політичної системи України вона, по-перше, гнучко реагує на появу нових політичних сил, що здатні запропонувати альтернативні шляхи вирішення суспільних проблем, по-друге, здатна зменшити напругу і протистояння під час виборчих кампаній, оскільки значною мірою деперсоніфікує змагання і гарантує представництво у парламенті основних політичних сил, по-третє, максимально убезпечує виборчий процес від фальсифікації, оскільки апріорі створює конкурентне середовище серед владної еліти.

Варто ще раз наголосити на інтернаціоналізації історичної науки, зближенні її методологічних і світоглядних традицій у різних країнах, вільному обміні інформацією й науковими кадрами. На українському напрямку сконцентрували направду потужні зусилля чимало зарубіжних учених. Вже у 1997 р. політична ситуація в Україні, Російській Федерації, Білорусі, Молдові стала предметом на Заході спеціального аналітичного дослідження [395]. Його виконали університетські фахівці з ініціативи британського Кембриджа.

Сучасний український політичний контекст знайшов чільне місце у тривалих зацікавленнях шведських дослідницьких інституцій [544; 639], низки спільних проєктів, як-от американо-російському [306]. Зарубіжній україністиці не бракувало добре підготовлених авторів, передовсім

британських і американських. Праця політолога Богдана Нагайла з Великобританії, приміром, є ретельною хронікою незалежної України перших п'яти років [519].

Професор Університету Дж. Вашингтона Тарас Кузьо кілька років трудився керівником інформаційного центру НАТО в Києві, співробітником Інституту досліджень безпеки Євросоюзу в Парижі. Готуючи монографічні розвідки (одноосібні та у співавторстві) [400; 475; 476], він подавав свої статті до вузькопрофільних журналів *The Harriman Review*, *The Europe-Asia Studies*, *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, *The Nationalities Papers*, *The East European Perspectives*, *The Politics*, *The Transition*, *The European Security*, *The Problems of Post-Communism*, *The Journal of Strategic Studies*, *The Journal of Ukrainian Studies* тощо.

Британець Ендрю Вілсон теж належить до кола активних і послідовних дослідників політичної історії незалежної України. Крім багаточисельних статей, його перу належать чотири осібні англійські видання: у співавторстві з Тарасом Кузем ("Україна: від перебудови до незалежності", 1994) та Ігорем Бураківським ("Економічні реформи в Україні", 1996), а також самостійні — "Український націоналізм у 1990-ті роки" (1997) і "Українці: несподівана нація" (2000) [38; 625]. До речі, Е. Вілсон — старший викладач кафедри України у Школі слов'янських і східноєвропейських досліджень (*The School of Slavonic and East European Studies*, *University College London*).

Захід виявився не готовим зайняти місце Росії як головного кредитора і донора української економіки. Обмеженість американських і німецьких можливостей фінансово-економічної допомоги Україні — один із лейтмотивів книги політолога Шермана Гарнетта, який раніше був помічником міністра оборони США у справах Росії, України та Євразії [421]. Автор розкритикував погляд на Україну як частину Росії, аргументуючи, що "Україна — це наріжний камінь споруди, котра символізує ще несформовану зону безпеки в Центральній та Східній Європі". Він підтри-

мав тезу З. Бжезінського про зв'язок між незалежністю України і поступовим перетворенням Росії з імперії на модерну націю.

За Ш. Гарнеттом, в Україні панують дві орієнтації щодо Росії: незалежницька та інтеграційна. У Росії співіснують три доктрини відносин з Україною: націоналістична, об'єднуюча й інтеграційна. Націоналісти мають територіальні претензії. Об'єдналисти заперечують необхідність агресивної політики. Інтеграціоністи мали найбільший вплив, наполягаючи на істотному поглибленні зв'язків двох суверенних держав.

Пом'якшення становища України як буферної зони — прийнятна ситуація після розширення НАТО. Цю перспективу уособила накреслена американським ученим арка або дуги безпеки від Балтійського до Чорного моря, в якій Україна повинна стати, власне, тим "наріжним каменем", винесеним у заголовок дослідження.

Україну слід уважати ключовою державою для європейської безпеки і на тверде переконання викладача Норвезької військової академії Тора Буквола [375]. Її розташування є вирішальним у регіоні. Досліджуючи сепаратистські та етнічні хитавиці, норвежець рішуче відкинув традиційний погляд західних дослідників на Україну як розділену на "націоналістичний захід" і "проросійський схід".

Насправді ж, довів Т. Буквол, нема жодної політичної партії, котра б активно пропагувала сепаратизм. Вимоги економічної децентралізації та місцевого самоврядування — це регіоналізм. Про сепаратизм можна говорити хіба що на прикладі Криму, де він 1995 р. зазнав "тимчасової поразки". Т. Буквол наголосив на парадоксальній тяглоті міжнародної політики обох президентів: "проросійський" Л. Кучма зробив конкретніші кроки в бік Європи, ніж проєвропейський Л. Кравчук, який не йшов далі пафосних декларацій.

Член президентської ради Російської Федерації, заступник директора Інституту Європи Російської академії наук, доктор історичних наук Сергій Караганов добачив українсько-російську перспективу аналогічну

відносинам США і Канади, але з потужнішим культурним елементом [279]. Перебуваючи у зручнішому транзитному становищі, Україна не змогла інвестувати в покращення енергетичної транспортної інфраструктури, що пов'язує росіян із Заходом.

На переконання С. Караганова, Росія, де знаходять заробіток 4 млн. українських громадян, абсолютно не зацікавлена у відсталій Україні, котра б крокувала неефективним шляхом модернізації суспільства. Ці ліберальні думки, без сумніву, ріжуть вухо російським консерваторам. Зокрема, позиція лідера комуністів Геннадія Зюганова — включення України в євразійський простір. Щоразу євразійство викликала в Україні 1990-х "інтелектуальну бурю" в склянці внутріполітичних фобій та змін, прикладом до яких не бракувало охочих.

Питання про владу в Україні вирішується поза її межами, таку думку висловив директор Інституту країн СНД (Москва) Костянтин Затулін у російському тижневику "Новая газета" 18 листопада 2002 р. Він нагадав слова Леоніда Кучми під час парламентських виборів-2002, мовляв, Україна — футбольне поле, на якому грають США і Росія. На початку ХХІ ст. принаймні публічні гасла і української "партії влади", і опозиції відповідали довгостроковим російським інтересам.

У принципі, гучних аргументів не бракує. Переломним став 1994 р., проголошений у США "українським" — підписано тристоронню угоду про без'ядерний статус України. 2002-й був у Росії "роком України" недаремно, бо участь російського капіталу в українській приватизації незрівнянно розширилася за результатами "касетного скандалу". Така щільна опіка лише зайвий раз підкреслила немаловажне місце України в геополітичних сценаріях світових центрів.

Принаймні для французьких інтелектуалів із легкого перашанованого Жака Бенуа-Мишена (1901–1983) Україна на початку 1990-х рр. насправду виглядала "фантомом Європи" [365]. До речі, в Києві у січні 1992 р. міністр закордонних справ Ролан Дюма пригадав, що колись прочи-

тав цю книгу з правдивим драматичним сюжетом. Самраз глава французького уряду П'єр Береговуа не приховував, що його батько — українець із Харківщини, а справжнє прізвище — Береговий. Це всіляко обігрувалося ЗМІ. Примітно, Україну постійно представляють країною, близькою за розміром до Франції.

Винятково важливу роль зіграли компаративні студії. Маємо на прикметі низку міжнародних симпозіумів, конференцій та семінарів, де історичні процеси незалежної України введено у всеєвропейський та загальноцивілізаційний контексти. Мовилося не лише про західні взірці, але й наводилися східні паралелі [570; 628]. Цілком логічно будувалися висновки: підтримка населенням інтеграційних процесів на регіональному рівні пов'язано насамперед з можливостями підвищити свій життєвий рівень.

Прогнозуючи глобальні тенденції розвитку людства до 2015 р., експерти-міжнародники під орудою директора ЦРУ Джорджа Тенета накреслили Україні рух на Захід (та не у списку кандидатів у Євросоюз), що ускладниться повсюдною корупцією, силою кримінальних організацій та триваючими питаннями про дотримання правових норм [50, с. 96-97, 104]. Київ і надалі піддаватиметься російському тиску (в основному через енергетичну залежність), але українці скоріше віддадуть перевагу незалежності, аніж приєднанню до сфери впливу Росії.

Цікаво, інтелектуальні розмисли на європейській історико-порівняльній магістралі найдужче проймали столицю Київ і західноукраїнські наукові центри Львів, Чернівці, Ужгород.

Оприлюднення історичних джерел відзначається природнім консерватизмом. Потрібен певний час, аби все вляглося і до ключових архівів надали доступ. Однак паралельно фахівці трудяться в оперативному режимі. "Україна в сучасну добу (1986–2000 рр.)" — окремий розділ збірника документів і матеріалів (упорядник А. Слюсаренко та ін.), які висвітлюють суспільно-політичний процес на тлі всього ХХ ст. [294]. Частина з них друкується уперше.

Серед археографічних публікацій за оперативністю ведуть перед капітальні збірники документів, присвяченим зовнішньополітичній діяльності незалежної України, у т. ч. двостороннім відносинам (передовсім українсько-російським) [300; 301; 307], а також довготривалим соціальним і економічним наслідкам аварії на Чорнобильській АЕС (упорядкування Н. Барановської) [332; 333]. Утверджується позитивна практика публікації матеріалів тематичних парламентських слухань, зокрема про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом [254], закриття Чорнобильської АЕС [227] і т. д.

Джерельну базу анотованої історичної хроніки (укладачі І. Мельникова та ін.) склали офіційні дипломатичні документи, міждержавні договори, різноманітні угоди між країнами на урядових і міжвідомчих рівнях, а також матеріали преси і зарубіжних щорічників [299]. У цій археографічній публікації показано вплив трансформаційного розвитку України на європейські інтеграційні тенденції та зворотній зв'язок у перше десятиліття незалежності. Також подано системно-інформаційний аналіз фактичного матеріалу, додатки і відомості про впливових політиків Європи.

Нотатки, репортажі, інтерв'ю про найважливіші зарубіжні візити й переговори керівників України впродовж 1990-х рр. зібрано у книзі головного редактора центральної газети "Урядовий кур'єр" Михайла Сороки [276]. Їх доповнено порічними коментарями причетних до формування зовнішньополітичного курсу. Поруч наведено документи — договори, угоди, заяви, меморандуми тощо, котрі визначили фундаментальні напрями міжнародної діяльності України.

Декан історичного факультету Київського національного університету, професор Анатолій Слюсаренко і доцент Університету "Києво-Могилянська академія" Микола Томенко зібрали конституційні акти сучасної України, видрукували їх за сприяння Фонду Євразія на кошти агенції Міжнародного розвитку США [91]. Серед іншого ці історики документально відстежили конституційний процес 1990–1996 рр.

В окремому виданні узагальнено досвід Центральної виборчої комісії щодо десятирічного вдосконалення виборчого законодавства і виборчих систем в Україні [260]. Зачіпається правова культура учасників виборчих і референдумних процесів, у т. ч. передвиборча діяльність ЗМІ.

Маємо ряд вдалих спроб узагальнення документів і матеріалів про передвиборчі програми політичних партій та блоків, кандидатів у народні депутати (з біографічними даними). Це стосується переможців виборчих кампаній 1994, 1998 і 2002 рр., проведених за змішаною системою: у багатомандатному загальнодержавному і одномандатних виборчих округах, а також президентських виборів 1999 р. [29–32].

Це лише кілька ілюстрацій археографічних потуг. Ще попереду копітка селекція найбільш типових документів, які наблизять хрестоматійну істину про нашу поточну історичну дійсність.

* * *

Політична історія незалежної України вивчається доволі інтенсивно у сув'язі із соціально-економічними, адміністративно-правовими, міжнародними та ін. аспектами. Причому розгалужені міждисциплінарні стосунки домінують над методологічним збагаченням різних наукових підходів. Це перше.

Друге. Вітчизняна історіографія прагне передовсім донести фактологічну сутність періоду незалежності, але найчастіше в адміністративно-політичній площині та в межах "джерельного офіціозу". Оціночні вектори західних учених суттєво зміщені: в їх основі компаративний "європоцентричний" зріз, який ґрунтується часто на неофіційних джерелах (наукові інтерв'ю, опозиційна періодика тощо).

Третє. Частина важливих проблем не потрапила у поле зору сумлінних дослідників, оскільки ряд суспільних процесів у вельми консервативному науковому середовищі нелегко виборюють статус повноцінного об'єкта історичного дослідження: політична боротьба, "зовнішні" джерела і. д.

Четверте. Не менше віднаджує політична кон'юнктура, що спонукає до попередніх обмежень і самоцензури. Адже потрібно називати людей та речі своїми іменами. "А коли підбираєшся дуже близько до обличчя влади, випадково можна одержати по фізіономії", — якось поставив карб історик Володимир Литвин, уже будучи головою Верховної Ради.

1.2. Мемуарно-публіцистичні праці

Осібні видання (книги, брошури, буклети) на злободенну дійсність притаманні майже всім відтинкам писемної історії. Стали вони неодмінним проявом елітарності та престижу й для провідних політиків сучасних держав. У будь-якій країні ті, хто працював на чільних посадах в парламенті, уряді чи президентському апараті 1991–2004 рр., мали вільний доступ до первинної інформації та до послуг першорядних аналітиків і спічрайтерів з академічних установ і органів влади.

Маємо доволі якісних спроб передусім теоретико-публіцистичного осмислення комплексу політичних, економічних, соціальних і культурно-моральних негараздів, викликаних розпадом супердержави СРСР і переходом України від тоталітарного до демократичного способу суспільної організації. Те, що вийшло друком з-під пера української еліти, різниться суб'єктивними настроями і стилістикою, кон'юнктурними міркуваннями і пригладженістю, гостротою контратаки чи апологетики, але з пієтетом, щирими позитивними емоціями про "повернення в Європу".

Першочергово йдеться про мемуари і публічні виступи президентів Леоніда Кравчука (грудень 1991 — липень 1994) [115; 116] і Леоніда Кучми (липень 1994 – січень 2005) [136; 142]. Важливе місце посідають науково-популярні та публіцистичні доробки керівника служби президента Л. Кравчука з внутрішньої політики, доктора філософських наук Миколи Михальченка і державного службовця міністерського рангу, доктора філософських наук Володимира Андрущенка [171], крупного представника прези-

дентської команди Л. Кучми, доктора історичних наук Володимира Литвина [152], довголітнього радника президента, доктора економічних наук Анатолія Гальчинського [46; 48].

Створюючи доволі колоритний історіографічний фон, вони безапелечно не самотужки, а разом з альтернативними судженнями прояснюють як інтелектуальний потенціал діючої влади і усвідомлені перспективи суспільства, так і специфіку реалізованих підходів та задіяних ресурсів у державотворчому процесі.

Приміром, гнучкість Л. Кравчука проявилася не стільки у розв'язанні складних проблем, скільки у віртуозному вмінні відкладати їх на майбутнє без видимої шкоди для поточного стану речей. Його прагматичне "маємо, що маємо" збагатило розмовну лексику пересічних громадян і прикрасило назву такої ж за духом книги спогадів.

У день 65-літнього ювілею Леоніда Кучми побачила світ його чергова книга "Україна — не Росія" (2003). Автор знову спробував пояснити, що "українці та росіяни дві окремі і багато в чому не схожі нації". Він визнав, що йому допомагав колектив істориків і політологів. Частина 10-тисячного накладу надрукували російською мовою, іншу — українською. Радіо "Свобода" 11 серпня 2003 р. навіть занепокоїв той факт, що президент зігнував видавництва своєї країни і надрукувався у Москві.

Як висловився Кучма, у президента не так багато часу для літературної творчості. Йому судилося чільне місце в українському державотворенні — еволюції від державності декоративної для світу і фіктивної внутрішньо до повноцінного суверенітету і незалежності. Він, партійний представник радянської науково-технічної інтелігенції та суверен-комуніст кінця 1980 — початку 1990-х рр., природно відобразив усвідомлену сутність звершень у переломну добу: "Наша сучасна історія, новітня історія незалежної України починається з моменту унікальної одностайності — загальнонаціонального референдуму 1991 року" [136, с. 22, 25; 142, с. 38].

Для Л. Кучми цей процес історично закономірний. "Там, де проходив Мамай, лишалися витоптана земля і курні руїни. Там, де проходить українець, лишаються грядки — скопані, лоджії — засклені і паркани — акуратно пофарбовані," — він зауважив, маючи на гадці передовсім українців російського зарубіжжя (Тюмень, Кузбас, Заполяр'я тощо), з якими часто спілкувався.

Щоправда, будучи депутатом Верховної Ради УРСР, Леонід Кучма голосування за Акт незалежності пропустив. Після появи восени 1994 р. звернення до парламенту "Шляхом радикальних економічних реформ", його абсолютно серйозно порівнювали з Франкліном Делано Рузвельтом. Завадили Кучмі ним стати, судячи з книги "Україна — не Росія", розгойдувачі державного човна — парламент, опозиція і журналісти.

Серед науково-популярного доробку і політичної публіцистики виділяються книжки чільних керівників у системі виконавчої влади, написані, як правило, після їх відставки або в інтервалах між новими призначеннями. Назвемо прем'єрів Віталія Масола (червень 1994 — березень 1995) [166], Євгена Марчука (березень 1995 — травень 1996, далі секретар Ради національної безпеки і оборони України у листопаді 1999 — червні 2003, міністр оборони у червні 2003 — вересні 2004) [164; 165], Павла Лазаренка (травень 1996 — липень 1997, покинув Україну народним депутатом у лютому 1999 р. і відтоді у США) [143] і Віктора Ющенка (грудень 1999 — квітень 2001) [341].

Спогади і роздуми В. Масола, Є. Марчука, П. Лазаренка надзвичайно полемічні щодо президентського внеску Л. Кравчука і Л. Кучми у державотворення. Це не дивно, адже экс-прем'єри не "здавалися без бою", небезпідставно сподіваючися на продовження своєї політичної кар'єри.

Не відставали в гостроті й заступники голови уряду. Мовиться про першого віце-прем'єра Валентина Симоненка (липень-жовтень 1992) [271], віце-прем'єрів Миколи Жулинського (жовтень 1992 — серпень 1994, грудень 1999 — травень 2001) [80], Юлія Іоффе (липень 1992 — серпень 1993)

[89], Віктора Пинзеника (листопад 1992 — серпень 1993, листопад 1994 — квітень 1997) [233].

Дещо обережні, написані "поміж крапель дощу" публікації "гуманітарних і соціальних" віце-прем'єрів Івана Кураса (серпень 1994 — серпень 1997, у 1999 р. керівник президентського виборчого штабу Л. Кучми) [133] та Володимира Семиноженка (серпень-грудень 1999, травень 2001 — листопад 2002) [268].

Чимало яскравих історичних деталей відображено у книжках колишніх і діючих міністрів, заступників міністрів і голів державних комітетів Івана Дзюби (культура) [64], Анатолія Погрібного (освіта) [239], Володимира Євтуха (національності та міграція) [75], Василя Кременя (освіта і наука) [119], Юрія Кравченка (внутрішні справи) [114], Анатолія Зленка (закордонні справи) [86]. А біжучі спогади першого міністра оборони незалежної України Костянтина Морозова (1991–1994) побачили світ взагалі закордоном англійською мовою [513].

Наприклад, у своїй книзі А. Зленко переломив історію вітчизняної зовнішньої політики через призму висококласної аналітики і рафінованої дипломатії, персоніфікував успіхи і невдачі. У багатьох місцях він холоднокровно уточнив "понятійний апарат", яким повсякчас послуговувалася правляча еліта України, хоч і мала про нього приблизне уявлення.

Не менш ваговито представлено парламентський спектр. Бачимо вінок публікацій голів Верховної Ради: позапартійного, згодом народного демократа і прибічника "Нашої України" Івана Плюща (1991–1994, 2000–2002) [235; 236], соціаліста Олександра Мороза (1994–1998) [176; 177], глави адміністрації президента України 1999–2002 рр., лідера блоку "За єдину Україну", потім народного аграрника і зрештою лідера Народної партії Володимира Литвина (із 2002 р.) [153].

Плодовитістю відзначилися теж лідери фракцій та груп парламенту різних скликань — Народного руху В'ячеслав Чорновіл [334], незалежних Вадим Гетьман [49], комуністів Петро Симоненко [272], об'єднаних соціал-

демократів Віктор Медведчук [169], прогресивних соціалістів Наталія Вітренко [267]. Було про що розповісти й "рядовим" народним депутатам неоднакових політичних платформ і життєвих доль Георгію Крючкову [123], Борису Андресюку [5], Олегу Білорусу [14], Віталію Журавському [81], Михайлу Павловському [223], Степану Хмарі [319], Володимирі Яворівському [342], Левку Лук'яненку [158].

Почасти прикметним і оригінальним штрихом до повноцінного відтворення об'єктивної історичної дійсності України двох перших незалежних десятиліть служать суб'єктивні нотатки "розкручених" регіональних лідерів 1990-х рр. Леоніда Косаківського [113] і Олександра Омельченка [192] (Київ), Михайла Поживанова (Маріуполь, Київ) [240], Володимира Щербаня [339] і Володимира Рибака [258] (Донеччина), Леоніда Грача (Крим) [54] та ін.

У професіональному рівні відзначеної автури навіть не годиться сумніватися чисто формально. Значна її частина здобула наукове визнання через захист кандидатських і докторських дисертацій у рамках усього соціогуманітарного циклу. Ряд політиків були взагалі видатними представниками академічної науки, немало з них наділені сьйнистим полемічним талантом.

Не раз маємо стосунок із критичними заувагами і біполярним осмисленням різних державотворчих ділянок на предмет не стільки успіхів, скільки невдач, що на всякому напрямку незрівнянно переважають. Безумовно, спостерігаються певні політичні відмінності від офіційних тлумачень. Протистояння опозиції та виконавчої влади цілковито перенесено й на аналітичну і мемуарну царини, а відтак перекочують в історіографію.

Чи не у всіх коментарях легко віднайти відбитки парадоксальності історичного розвитку України від здобуття незалежності. У цілому поважний загал майже одностайно переконаний у життєздатності стратегічного курсу — невідворотну побудову повноцінної держави європейського типу. Правда, дехто не утримується від чіткого акценту на євразійську

(проросійську) прихильність, як це притаманно чільним носіям лівого і ліво-радикального спектру (П. Симоненко, Л. Грач, Г. Крючков, Н. Вітренко і т. д.).

Проросійський сегмент інтерпретацій найвелемовніше проявився у Володимира Гриньова, колишнього заступника голови Верховної Ради (1990–1993) [55]. Не заперечуючи європейськість майбуття (держави європейського типу), він ідентифікував Україну радянської пори у соціально-економічному плані скоріше як привілейовану складову метрополії, ніж колонію. Цю тезу дотепно підтримав у своїй монографії (підрозділ "Україна постколоніальна?") британський учений Ендрю Вілсон: "Іншими словами, якась частина українців гнобила іншу, а не всіх їх гнобила Москва" [38, с. 347].

В. Гриньов картав дефектний українізаційний характер національно-мовної політики, бо російська мова є рідною для половини українських громадян, незалежно етнічного походження. Але не обійшов парадоксальних перипетій. Він вважав, що всі політичні та економічні невдачі російського взірця відтворювалися в Україні, причому у найбільш найгіршому варіанті. Втрата ролі транспортної ланки Росії наближала Україну до статусу глухої східноєвропейської провінції. Тому, радив В. Гриньов, знаходячись у тупику псевдореформ, не варто демонструвати бажання наблизитися до Європи віддалянням від Росії.

Провідна фігура правого парламентського крила академік Ігор Юхновський гальмом будівництва держави протягом першого десятиліття назвав домінування комуністів у Верховній Раді. Вони проводили популістську політику і з їхнього подачі перелік пільг і привілеїв сягав 10 млрд. грн. щорічно. Отож великий перелом — створення парламентської більшості та комуністичної меншості в січні 2000 р. — одне з найвизначніших організаційних досягнень президента Л. Кучми [340]. Об'єднання розколеного православ'я і утворення канонічної Української церкви могло стати

другою за значенням подією після всенародного голосування за незалежність.

Україна мусить модернізувати виробництво з допомогою європейських, а не російських фірм, оскільки "Росія сприятиме Україні тільки тоді, коли більше одержить, ніж дасть". І. Юхновський відмітив і такий парадокс: найбільшу підтримку Компартія знаходила у Донбасі, котрий довела у попередній період до екологічної та технологічної кризи. Відсутність патріотичних і компетентних кадрів призвело на початку 1990-х рр. до вивезення з України всього, що продавалося на Заході, до отримання надприбутків на торгівлі російським газом і грі між курсами долара і купоно-карбованця, приватизаційних сертифікатів.

З вини президента і парламенту, пострадянської бюрократичної гнилої у центрі та периферії, твердив І. Юхновський, "уряди були короткотривалими і непевними". Суспільство витратило величезні кошти на спорудження мертвих будівель довкола міст, відірвавши значні кошти від модернізації виробництва. Тому сьома за потужністю світова економіка (підрахунки американського політолога Річарда Шрайвера 1991 р., приведені Г. Удовенком) опинилася на загімніках [293, с. 115].

Виступаючи за партнерські відносини з усіма державами світу ("сама українська зовнішня політика"), досвідчений парламентський діяч, комуніст Борис Олійник висловився за недопустимість того, щоб "Україна стала васалом будь-кого чи будь-коли, до чого нас зманюють колаборанти і "стипендіати НАТО" [193, с. 105, 107]. Солідаризуючись по суті із колегами з іншого політичного спектру І. Юхновським і Г. Удовенком, він охарактеризував прем'єрство В. Ющенка першим у незалежній Україні урядом, який "намагається і сам не красти, і не давати красти іншим". Це, власне, спонукало корумпанти вести через "прикуплені мас-медіа фронтальну атаку на моральне знищення і прем'єра, і решти патріотично налаштованих урядовців".

Як не парадоксально, комуністична фракція зіграла одну з вирішальних ролей у поваленні парламентом уряду В. Ющенка. Одначе високий статус класика української літератури і академіка Національної академії наук дозволяв Б. Олійнику часто висловлювати "думки проти течії", оберігати від надто прагматичних однопартійців неповторність своїх переконань. Тому він щиро вітав помаранчеву революцію у листопаді 2004 р. і як законодавець (уже позафракційний) голосував за всі її здобутки.

Вітчизняні дослідники не оминули психологічних аспектів політичного лідерства і політичної боротьби в незалежній Україні. Вони заклали міцні підвалини такому виду наукових досліджень як історико-політичний портрет (політична біографія) чільних постатей даного періоду. Отже, жанр прижиттєвої та посмертної біографістики не залишився в затінку.

За різних обставин у цей час загинули знані й впливові державні діячі — народні депутати. Зокрема, 3 листопада 1996 р. кілери у Донецьку застрелили бізнесмена Євгена Щербаня, а 22 квітня 1998 р. у Києві — фінансиста Вадима Гетьмана. 26 березня 1999 р., повертаючись у столицю з Кіровограда, потрапив у дивну автокатастрофу опозиційний лідер В'ячеслав Чорновіл. Так само згодом, у січні 2001 р. — Олександр Ємець. Зрозуміло, їх пам'ять соратники увіковічили в окремих книжках спогадів [23; 28; 39; 188].

До читача надійшли гарно й приємно написані життєписи з якісними фотоілюстраціями про президента Леоніда Кучму, голову Національного банку (1993–1999), прем'єр-міністра (1999–2001) і третього президента Віктора Ющенка, окремих міністрів і депутатів парламенту: Ігоря Юхновського (між іншим і першого віце-прем'єра України 1992–1993), Василя Дурдинця (перший віце-спікер 1992–1994, голова Національного бюро розслідувань, міністр із надзвичайних ситуацій 1999–2002) і Богдана Ступки (міністр культури 2000–2001), президента Національної академії наук Бориса Патона (із 1962 р. до нині) [дет.: 220, с. 25-26].

Не забули й багатьох інших: тих, хто біля керма влади або на шляху до нього справа, зліва чи по центру [220, с. 27]. Хоча це і замовні портрети, але в них багато подробиць, які зможуть слугувати безпристрасним дослідникам об'єктивної ролі особи в історії незалежної України.

Водночас поступово утверджується іміджевий жанр колективного порівняльного портрета і передвиборчих потенцій пасіонарних політичних об'єднань. Один такий публіцистично-аналітичний проект стосувався партій "Батьківщина" (Ю. Тимошенко), об'єднаних соціал-демократів (В. Медведчук), соціалістів (О. Мороз) і трудовиків (С. Тигипко) [194]. Їм усім судилося подолати парламентський бар'єр 6 % у березні 2002 р. Першим і останнім, правда, у складі ширших виборчих коаліцій "Блок Юлії Тимошенко" і "За єдину Україну".

Не обійшлося без добрячої ложки дьогтю на високі посадові мундири. Старалися не лише професіонали-антикорупціонери зі стажем — опозиційні парламентські борці Григорій Омельченко і Дмитро Чобіт [дет.: 220, с. 27-28]. Чимало авторів облюбували замість вдячного панегірика викривальний памфлет. Ці книжки побачили світ значними тиражами (і до 100 тис. прим.). Вони зачіпали непривабливі біографічні деталі головних постатей державної влади — усіх трьох президентів, членів уряду, парламентарів.

Теж у вічі кидаються окремі видання з біографічними вкрапленнями у державотворчий конструктивізм чи деструктив бодай місцевого рівня [220, с. 27]. Несподівано стало популярним викривати державних службовців регіонального масштабу. Деякі з антиіміджевих публікацій справили суспільний розголос, ними переймалися правоохоронні органи і суди різних інстанцій. У принципі, у світі предостатньо аналогічних прикладів, коли пасіонарна автура вивищувалася над епохою.

Показова й президентська кампанія 2004 р. Вона відчутно збагатила політичну біографістику. Приміром, лише за півроку про фаворита електоральних настроїв Віктора Ющенка коштом опонентів оприлюднили

значними тиражами кілька книг великого обсягу. Найперше серед народних депутатів України розповсюдили пухкий дайджест тижневика "2000" за п'ять років "Віктор Ющенко: феномен чи фантом?" Наклад цих нарисів, нотаток, інтерв'ю, статей сягнув 50 тис. прим. Промовисті назви розділів "На печі у мами", "Ситуативний лідер ситуативного блоку", "Звичайний "нашизм" тощо [36].

Далі підключився Фонд вільних журналістів ім. В. Чорновола. Його очолив экс-прес-секретар Дмитро Понамарчук, який порвав із Народним рухом. Офіційні тиражі видань "Журналіст проти "месії", "Ющенко: історія хвороби" і "Fakt Ю." порівняно невеликі — 3, 4 і 7 тис. прим., але поширювали їх без обмежень [220, с. 28]. Тоді практикували потай друкувати інші обсяги, ніж зазначені в реквізиті. Якщо, звісно, розлючені опоненти не впи́мали на гарячому.

Біографічні нариси про іншого пошукувача президентської булави 2004 р. теж побачили світло. Вони вирізнялися позитивним спрямуванням, однаковим змістом, обсягом, фотоілюстраціями і неймовірними тиражами. Есе 68-літнього письменника Валентина Чемериса "Загадка Віктора Януковича" мало 1,2 млн. прим. [326], а "дзеркальна" російськомовна книжка "Доторкнись до долі. Віктор Янукович" Віри Ніколаєвої — 800 тис. [190].

Взялася за перо і прес-секретар прем'єра Ганна Герман, але тільки встигла проанонсувати свій "Залізний Хазяїн. Правда про Віктора Януковича". До речі, Хазяїном підлеглі шанобливо називали Йосифа Сталіна, а потім і экс-прем'єра Павла Лазаренка.

Подібну книгу "Віктор Ющенко: Знаю! Вірю! Можемо!" попередньо не рекламували, але наприкінці 2004 р. випустили 300 тис. прим. Сподвижники В. Ющенка учергове своє політичне кредо "Не словом, а ділом" просто наповнили поважним обсягом, хоч і не завше рівноцінним за значимістю [37].

Поле зарубіжної політичної мемуаристики про Україну рідко в яку історичну хвилю залишалося незораним. Лише декілька років білою во-

роною на Заході виглядали згадані спогади першого міністра оборони доби незалежності Костянтина Морозова "Понад межі обов'язку. Від радянського генерала до будівничого української держави". До друку їх 2000 р. підготував Український дослідний інститут Гарвардського університету [513].

Об'єктивні обставини змушують дивитися на сучасну історію України й очима західних діячів, які пишуть мемуари, не чекаючи пенсійного віку. Такою ластівкою стала опублікована в Америці 2002 р. "Рука Росії" Строба Телбота. У ній колишній заступник державного секретаря детально розповів про свою майже восьмирічну працю в адміністрації Клінтона (1992–2000). Щоправда, нелегко розібратися з емоційними тонкощами цієї русофільської книги, назву котрої росіяни перекладають як "Спеціаліст по Росії" [580; 101, с. 563-564].

У липні 2004 р. "Моє життя" Білла Клінтона лідирувало у списках американських бестселерів [101]. Лише упродовж перших семи днів продали понад мільйон примірників. Як і ключова фігура його адміністрації С. Телбот, Б. Клінтон не обійшов увагою Україну, де побував тричі. Найчастіше про неї оповідається у сюжетах про нерозповсюдження ядерної зброї та закриття Чорнобильської АЕС. Мемуарист охоче поділився враженнями про багатьох державних діячів: росіянина Б. Єльцина, чеха В. Гавела, поляка А. Квасневського та ін. Про українців Л. Кравчука і Л. Кучму щось особисте відсутнє, лише принагідні нейтрально-позитивні згадки у згаданому контексті денуклеаризації [101, с. 637, 713, 794, 1017].

До речі, та ж картина бачиться у споминах його дружини — Хіларі Клінтон, яка п'ять разів навідувала Україну [102]. Вона щедро ділилася враженнями про зарубіжні поїздки і керівників різних країн, але про Україну не написала жодного рядка. Те саме відноситься і до Мадлен Олбрайт [53]. Як держсекретар США, вона офіційно відвідала Україну в березні 1998-го і квітні 2000 р.

Водночас Б. Клінтон не стримав емоцій у спогадах про виступ на Михайлівській площі перед міністерством закордонних справ у червні 2000-го: "Наприкінці візиту я виступив під відкритим небом перед величезною громадою українців, до яких я звернувся із закликом йти далі шляхом свободи та економічних реформ. Київ виглядав чарівним у променях весняного сонця, і, я сподівався, що люди зможуть зберегти те відчуття надзвичайного піднесення, яке я помітив серед присутніх на моєму виступі. Їм треба було подолати ще багато перешкод попереду" [101, с. 1017].

Президент США прибув тоді з Москви, де падав дощ. У Києві стояв чудовий сонячний день і понурий настрій Клінтона змінився. Подіум оточило майже 70 тис. присутніх з прапорцями обох держав.

У своїй науково-популярній праці прем'єр Великобританії (1979–1990) Маргарет Тетчер сфокусували інтереси Заходу на майбутнє України [286, с. 122-123, 130]. Суспільний діяч світового значення бачила її достатньо великою і потенційно багатою, щоби претендувати на центральну роль у Східній Європі. Це зовсім не російська зона впливу, а буфер між Росією і НАТО. Тому Україна повинна користуватися західною підтримкою — політичною, технічною і економічною.

І подібне, образно кажучи, під нідерландським соусом. Книга першого надзвичайного і повноважного посла Нідерландів в Україні (липень 1992 — серпень 1996) Роберта Серрі з'явилась в Амстердамі 1997-го, а наступного року в українському перекладі в Києві з переднім словом міністра закордонних справ Бориса Тарасюка [269]. Обидва дипломати зав'язали дружні стосунки ще у Нью-Йорку в Раді безпеки ООН, куди непостійними членами обрали Нідерланди і УРСР (1984–1985).

Написана гарним стилем у дружньому ключі, ця художньо-публіцистична праця стала путівником голландців у прагненні пізнати Україну в багатьох гранях, а не тільки через призму розповідей про Чорнобиль, єврейські погроми в різні історичні епохи чи співпрацю з нацистами у Другій світовій війні.

* * *

Володіючи значним державотворчим досвідом, доброю, а почасти вразливою пам'яттю і відшліфованим нахилом до кулуарної мемуаристики, представники політичного бомонду багато встигли задокументувати щодо обставин і тенденцій розвитку сучасної України. Це перше.

По-друге, мемуаристи чітко окреслили ментальні риси своєї доби в аспекті управлінських рішень. Вони сумлінно нагромадили цінний історичний фактаж, що, певною мірою, вже пройшов селективний відбір, проте залишається строкатим і поліфонічним.

По-третє, всі державні діячі не поскупилися на деталізовані первісні оцінки (причина — дія — наслідок), які приречені згодом розростися в кільку історіографічних ліній. При цьому, зрозуміло, часто індивідуальні підсумки політичної діяльності того чи іншого автора (не вельми значимі) різко контрастують з його цілком слухними інтерпретаціями.

По-четверте, аналітика і спогади зарубіжних політичних лідерів (із провідних країн світу) урівноважують вітчизняні "оцінки зсередини" і приземляють їх зовнішнім — загальноцивілізаційним — контекстом. Водночас ця лектура виконує у світі роль путівника у прагненні показати Україну в ключових ракурсах.

1.3. Джерельна база (ресурси інтернету)

Характер дослідницьких студій над проблемою потребував найширшого використання інформаційних ресурсів Internet, різноманітних за мовною і видовою ознаками. Цей новий корпус джерел (на швидко й легко доступних електронних носіях, інтерсуб'єктивно підвладних контенту і кліометрії) підняв історичні дослідження на вищий ґрунтовніший рівень осмислення суспільних процесів, ефективно усуваючи фактологічні прогалини. Насамперед ідеться про світові засоби масової інформації.

Загалом преса належить до найважливіших з опублікованих першоджерел. Цінність газет обумовлена тим, що, по-перше, вони відображають усі значні політичні та соціальні ідеї свого часу (погляди істеблішмента в конкретний момент з урахуванням необхідних поправок на тенденційність), по-друге, щоденно фіксують поточні події (нині важливі рішення частіше передаються телефоном, тому дані, добуті журналістами неофіційно, є часто єдиним писемним свідченням), по-третє, час від часу друкують результати ретельних розслідувань [291, с. 65].

В останню третину XX ст. відбулася чергова глобальна наукова революція, що народила інформаційну цивілізацію. Комунікаційний вибух характеризувався вже на середину 1986 р. такими світовими параметрами — близько 30 тис. радіо- і телестанцій, більше 1 млрд. приймачів і понад 0,5 млрд. телевізорів, 8,2 тис. щоденних газет загальним разовим тиражем 440 млн. прим. і 1,7 тис. назв книг щодоби [82, с. 4, 8]. Тільки на пропаганду закордоном США щорічно тоді тратили майже 5 млрд. дол. У цій сфері працювало більше 350 тис. чол.

У 1980-х рр. виникла всесвітня мережа Internet, яка започаткувала співтовариство інформатизованих суспільств. Відкритий доступ до WWW (Word Wide Web) започатковано у грудні 1991 р. За кілька років утвердився він і на українських теренах. Швидко унаочнився реальний статус глобалізованої інформаційної індустрії, нове співвідношення політики і економіки.

Для цивілізації значення інтернету рівнозначне відкриттю і освоєнню Америки п'ять століть тому. Живучи в умовах нової соціотехнологічної революції — інформаційно-комп'ютерної, історик будь-якого контексту дістав колосальний масив джерел. Найбільшу вагу мають сайти друкованої періодики, органів державної влади і науково-дослідних інституцій.

Національні інформаційні ресурси є результатом інтелектуальної діяльності, зафіксовані на матеріальних носіях і мають споживчу цінність (політичну, економічну, соціокультурну тощо) [278, с. 657]. Перші інтернет-

видання з'явилися у Центрально-Східній Європі 1996 р., а незабаром стали невід'ємною частиною медійної мережі України. Про це свідчать, зокрема, архіви повних електронних версій потужних національних друкованих органів. Осібно можна вести бесіду про контекст-проекти — електронні газети, енциклопедії тощо.

У 2000–2004 рр. серед населення України (близько 48 млн. чол.) послугами інтернету користувалося від 400 тис. до 4 млн. чол. (Українська правда, 25 березня, 3 липня 2003 р.). Чверть із них — постійно. Частка українських користувачів значно менша, ніж у розвинених країнах, але як у Бразилії, Аргентині та Росії. Це 28 місце в Європі та 45-е в світі. Найбільше користувачів у Швеції (62 % населення), найменше в Індії (1 %).

Журналістські проекти всесвітньої павутини почали сприймати нарівні з традиційними медіа, завдячуючи США: після оприлюднення у 1998 р. матеріалів про інтимний зв'язок президента Білла Клінтона і стажистки Білого дому Моніки Левінські. В Україні інтернет став дієвим інструментом свободи слова, починаючи зі "справи Гонгадзе" 2000 р. У листопаді 2004 р., коли вирувала "помаранчева революція", українська інтернет-аудиторія збільшилася порівняно з жовтнем на 39,6 %. 5 млн. 566 тис. 897 чол. протягом місяця хоча б один раз відвідували мережу (Українська правда, 14 грудня 2004 р.).

Проте Україна мляво представлена в інтернеті. Фактично не задіяна система розповсюдження інформації за кордоном. Тому її образ відповідав ідеальній моделі слаборозвинутої країни третього світу, а політичні й економічні відомості про неї були переважно негативними. За винятком спортивних досягнень, не спостерігалось популяризації науки і технології, мистецтва в їх найвищих проявах.

Стосовно міжнародних відгуків на події в Україні 1991–2004 рр., то суттєвим джерельним масивом є відповідний вітчизняний та російський моніторинг, акумульований у спеціалізованих інтернет-виданнях. Цінний

перекладний матеріал зібрано американським Інститутом демократії ім. П. Орлика, що підтримувався українською діаспорою.

При підготовці цієї дисертації у пригоді, зокрема, інформаційно-аналітичні сайти, де оглядаються публікації західноєвропейських і північноамериканських медіа. Ряд із них склали українську мережу новин — "Українська правда" (www.pravda.com.ua), "Кореспондент" (www.korrespondent.net), "СвітЮА" (www.svitua.com), "Про нас: Україна очима світу" (працював кілька місяців 2001 р.), Part. org. ua (нині на консервації).

Гарну архівно-інформаційну послугу дають українські служби радіо ВСС (Великобританія) (www.bbc.co.uk/ukrainian), Deutsche Welle (Німеччина) (www.dwelle.de/ukrainian), Radio Free Europe / Radio Liberty (США) (www.RadioSvoboda.org) та Voice of America (www.voanews.com/ukrainian) (США) та ін. До якісних російських порталів належать "Зарубежная печать о России" (www.inopressa.ru), "ИноСМИ.Ru" (www.inosmi.ru), "Мировые дискуссии" (www.wdi.ru). Росіяни дуже пильно відстежують найважливіші публікації про нагальні проблеми суспільства і держави сучасної України.

Окремої згадки заслуговує незалежна інформація і аналітика США. Значний українознавчий джерельний ресурс традиційно акумулюють провідні теле- і радіокомпанії США — CBS-News, CNN, NBC-News. Серед друкованої періодики, де приділяється достатньо уваги Україні — впливові газети The Washington Post, The Washington Times, The New York Times, The Wall Street Journal, Chicago Tribune, The Boston Globe, Los Angeles Times, журнали Time, The Newsweek та ін. Всі вони мають чи не взірцеві інтернет-версії з доброякісними пошуковими системами. Однак повні архівовані тексти їх публікацій є платними, тому найдоцільніше відслідковувати проблематику в поточному режиму, "звільненому від оплати".

У цілому міжнародний потік інформації останніх десятиліть складають зміни: влади і ресурсів, цінностей і сприйняття, національних і міжнародних систем. Причому більшість новин іде від розвинутих країн до тих, що розвиваються. Вони продукуються і розповсюджуються крупними

або ж глобальними інформаційними агентствами — BBC і The Reuters (Великобританія), AFP (Agence France Presse, Франція), CNN і AP (The Associated Press, США).

На дисертаційному рівні О. Пантелеймоновим доведено, що "велика трійка" (The Reuters, AFP і AP) залишаються найпотужнішими [226]. Протягом 1990-х рр. на них припадало більше 80 % новин, якими щоденно оперували світові ЗМІ. Деякі з крупних газет підтримували власні інформаційні служби (The Times, The Financial Times, Le Monde, The Washington Post, The Wall Street Journal). Ясна річ, на порядку денному часто стояв сумнів з приводу об'єктивності та неупередженості у відборі новин. Зорієнтованість українського відділення The Reuters, наприклад, полягала у "продажу України" західним інвесторам і медіа. Отже, відстежувалися лише декілька ключових тем: Чорнобиль, урожай, зовнішні зобов'язання і макропоказники.

Deutsche Welle із першого виходу в ефір 3 травня 1953 р. фінансується урядом ФРН і тримається на трьох "стовпах": телеканал, радіостанція, інтернет-портал. У Бонні та Берліні над їх програмами, приміром, у квітні 2003 р. працювали 1,5 тис. співробітників-представників 60 націй. Федеральний закон про "Німецьку хвилю" визначив її програмні засади: "подавати споживачам інформації за кордоном повноцінну картину політичного, культурного і економічного життя в Німеччині, а також представляти й пояснювати німецьку позицію з важливих питань". Починаючи з літа 2001 р., українська служба вдвічі збільшила мовлення (із 30 до 60 хв щодоби) через масове обмеження свободи преси в Україні.

Українці жадібно слухали "Свободу" у серпні 1991 р. — у дні спроби державного перевороту. Українські передачі радіо Radio Free Europe / Radio Liberty надалі тривали п'ять годин на добу. На відміну від Voice of America, головне призначення котрої у висвітленні політики Сполучених Штатів з усіма її інститутами, "Свобода" намагається зосередити увагу на розвитку подій у Східній Європі. У цих країнах вона грає три функції:

знайомить із новинами, поширенню котрих перешкоджає місцева влада; попереджає приховування невігідних владі новин; допомагає аудиторії перебороти радянський стиль життя.

Українська служба радіо BBC розпочала мовлення 1 червня 1992 р. Нині хронометраж її мовлення 14 год. 20 хв. Усі програми висилаються "вживу" зі студії в Лондоні. Чільне місце відводиться оглядам помітних газетних публікацій про Україну, що з'являються у Великобританії.

Висока повага до преси склалася на Заході історично. Більшість впливових видань мають тривалу біографію. Так, гранду журналістики *Neue Zürcher Zeitung* (www.nzz.ch) близько 230 років. Найстаріша газета Швейцарії належить до найкраще інформованих видань Європи. Це настільна газета провідних політиків німецькомовних країн. Майже шоста частина її тиражу розходить за кордоном. У Києві також розташувався кореспондентський пункт в особі Астрід Коль.

Після появи у *The Financial Times* (www.ft.com) проблемних статей щоразу спостерігається бурхлива реакція української влади. У Києві невідлучно "чергують" її сумлінні журналісти. Власне, сама *The Financial Times* навіть зачекалася спеціального українознавчого дослідження. У британських газетах (*The Guardian*, *The Independent* та ін.) часто з властивим англійцям чорним гумором українські сюжети (участь у торгівлі зброєю з країнами-ізгоями і т. п.) вплетені в канву загальносвітової геополітичної ситуації.

У Німеччині існують кілька загальнонаціональних органів, але ринок преси найбільше насичений на регіональному рівні. Без *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*, *Die Welt*, *Der Spiegel*, *Die Zeit*, важко уявити сучасне німецьке суспільство. *Frankfurter Allgemeine* найпопулярніша у середовищі лідерів громадської думки — людей, які ухвалюють рішення в економіці та держуправлінні. За неповні два роки (від початку 2003-го до осені 2004 р.) газета присвятила Україні 485 матеріалів: безпосередньо або у контексті ширшої теми.

До українських тем німецькомовної періодики відразу ж пробудилася й біжуча джерелознавча та історіографічна цікавість. Один із типових прикладів. Корнеліус Охманн, референт крупного німецького видавництва науково-дослідного профілю Бертелсманна з Гутерслога, побудував сюжет демократичних і ринкових перетворень в Україні на східноєвропейському тлі, активно послуговуючись публікаціями *Neue Zürcher Zeitung*, *Frankfurter Allgemeine* і *BIOst Aktuelle Analysen* [525].

Більшість газет у Франції (понад сто щоденників) знаходяться у приватній власності і не пов'язані з політичними партіями. Потужний вплив зберігають за собою *Le Monde*, *Liberation*, *Le Figaro*, *L'Ouest France*. На початку ХХІ ст. обсяг продажу загальнонаціональних видань зменшився, а популярність регіональних зростає. Коли ж до них долучити загальнодержавні щоденні газети франкомовного світу: Бельгії (*Le Soir*) та Швейцарії (*Le Matin*, *Le Temps*), то побачимо не одну дослідницьку вакансію.

Політичні процеси незалежної України скрупульозно відстежувала плеяда західних аналітиків Адріан Каратницький і Владімір Сокоп (*The Wall Street Journal*), Стівен Ерлангер, Патрік Тайлер і Майкл Вайнс (*The New York Times*), Шарон Лафраньєр і Пітер Бейкер (*The Washington Post*), Наталія Федущак (*The Washington Times*), Мері Мисьо і Робін Діксон (*Los Angeles Times*), Христина Лапішак, Ліда Полетц, Фред Вейр, Ейрі Фарнам і Скот Петерсон (*The Christian Science Monitor*), Джеффри Йорк (*The Globe and Mail*), Аскольд Крушельницький (*The Daily Telegraph*, *The Independent*, *The Times*), Христя Фріланд, Стефан Вагстіл, Чарльз Кловер і Том Ворнер (*The Financial Times*), Гілз Віттелл (*The Times*), Ян Трейнор (*The Guardian*), Патрік Кокберн (*The Independent*), Гізберт Мрозек (*Berliner Zeitung*), Герхард Гнаук і Александер Пап (*Die Welt*), Матіас Брюгманн (*Handelsblatt*), Томас Урбан (*Süddeutsche Zeitung*), Астрід Коль (*Neue Zürcher Zeitung*), Наталі Нугаред (*Le Monde*), Лоран Ніколет (*Le Temps*), Луїс Матіас Лопес (*El Pais*), Фабріціо Драгосеї (*Corriere della Sera*) та ін.

Заступник головного редактора The Financial Times Христя Фріланд — українка за походженням. Галичанин Богдан Осадчук (1920 р. н.) мешкав у Берліні з 1939 р. Німецькій громадськості більше відомий під псевдонімом Alexander Korab, під яким протягом півстоліття працював східноєвропейським коментатором Neue Zürcher Zeitung і західноберлінської Der Tagesspiegel, вів "Українську хроніку" в польському журналі "Культура" у Парижі. Він професор Берлінського вільного університету з 1966 р. Став дуже відомий у Польщі як один з авторів польсько-українського примирення.

Не відставав шведський економіст Андерс Аслунд, чільний співробітник The Carnegie Endowment for International Peace, економічний радник українського уряду (1994–1997) і автор блискучої книги про економіку незалежної України [7]. Німецький політолог Александер Рар був директором програм по Росії та СНД у Німецькому товаристві зовнішньої політики (Берлін). Військова історія і національна ідентичність — спеціалізація Анатолія Лівена, колишнього кореспондента The Times у Москві [492]. Далі він редагував журнал The Strategic Comments (Міжнародний інститут стратегічних досліджень у Лондоні), працював старшим науковим співробітником Фонду Карнегі. За русофільські симпатії дехто охрестив тенденційними його нариси "Україна і Росія: братерська не-примиреність" (1999).

І навпаки. Американський антрополог Кетрін Ваннер тривалий час (1990–1996) провела в Україні, подорожуючи різними регіонами. Її книжку "Тягар мрій. Історія та ідентичність у пострадянській Україні" (1998) вибагливі україністи зустріли вельми прихильно [616]. Підкупив збалансований виклад.

Анна Рейд закінчила Школу славістики і східноєвропейських студій Лондонського університету [550]. У 1993–1995 рр. працювала у Києві кореспондентом двох британських часописів The Economist і The Daily Telegraph. Герхард Ґнаук (1964 р. н.) студіював східноєвропейську історію,

славістику і політологію у Майнці та Західному Берліні з 1999 р. працював кореспондентом *Die Welt* у Варшаві, спеціалізуючись на Польщі та Україні.

Інший варшавський кореспондент Томас Урбан із впливової *Süddeutsche Zeitung* дохідливо роз'яснив редакційну тактику Заходу. Дуже складно знайти в газеті місце для України. Вимагається конкретний привід: канцлер їде до Києва чи президент до Берліна. Але завжди, крім Чорнобиля, можна торкнутися таких тем як художня література, Західна Україна, Львів. Ваблять традиційні історичні зв'язки з цим регіоном.

Як на экс-кореспондента першого каналу німецького телебачення у Москві Томаса Рота, німців дуже цікавить економічний розвиток України, приміром, чи вдасться зменшити енергетичну залежність від Росії. Приваблюють політичні відносини. Але українська опозиція певною мірою незрозуміла: роздрібленість, непереконаливі особистості. Німецьке око звикло до чіткої картини.

Т. Урбан переконаний: з Варшави Україну видно інакше, ніж з Москви (Німецька хвиля, 1 травня 2004 р.). Він працював в обох столицях. Про сусідню країну кореспондент отримує перші повідомлення із місцевих ЗМІ: у Москві — через російські медіа, у Варшаві — через польські. Поляки повідомляють дуже детально й об'єктивно, чого бракує росіянам. Тому, як і *Süddeutsche Zeitung*, інші впливові німецькі газети *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Frankfurter Rundschau* і *Die Welt* теж писали про Україну з Варшави, а не з Москви. До речі, аби не дивитися через "московські окуляри" на балтійські держави — Естонію, Латвію і Литву, *Frankfurter Allgemeine* друкувала матеріали свого співробітника зі шведської столиці Стокгольма.

Перед початком крупних подій, зокрема виборів, поважні видання відсилали у Київ спеціальних кореспондентів. Так, іспанка Пілар Бонет (*El Pais*) про Україну писала з 1986 р., від часу Чорнобильської аварії. Із початком помаранчевої революції інтерес до її статей зріс неймовірно.

Важливі публікації західних мас-медіа на українську тематику мали чималий розголос в Україні не тільки в перекладній інтернет-іпостасі, але в постійному супроводі якісних вітчизняних газет і журналів, зокрема, "День", "Дзеркало тижня", "Високий замок", "Політика і культура", "Галицькі контракти" та ін. Не кажемо вже про англومовну пресу, як Kyiv Post (виходить із 1995 р. під орудою бізнесмена Д. Сандена). Американцю належить і відомий "Кореспондент" (інтернет-портал і щотижневий журнал).

Важливим джерелом для цієї роботи стали оперативні публікації зарубіжної наукової періодики США — Foreign Affairs, The National Interest, Великобританії — Jane's Intelligence Review, Франції — Le Monde Diplomatique, Німеччини — Osteuropa, Росії — "Современная Европа", "Полис", "Новая и новейшая история". Між іншим, у системі Російської академії наук активно діє Інститут Європи (засновано 1998 р.), на котрий в Україні чомусь забракло сил.

Попри певну джерелознавчу неконкретність першу ґрунтовну студію українознавчих публікацій здійснив Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [174]. Проведений аналіз у 2000 р. понад 1,2 тис. матеріалів закордонних ЗМІ засвідчив, що негативними характеристиками політичної системи України виступили корупція державних структур, нерозвиненість громадського суспільства, неувага держави до пересічних громадян і до свого іміджу. Зокрема, політичні партії та громадські організації не стали надійними ланками зворотних зв'язків між владою і суспільством.

Вивчали проблему й дипломати. Зокрема, член-кореспондент НАНУ, посол в Італії В. Євтух і другий секретар посольства В. Саблук проаналізували принципи висвітлення української тематики у країні перебування [74]. У цілому нема особливої небезпеки у хибності зарубіжних оцінок, бо внутрішню економічну і політичну недолугість незалежної України не перевершить жоден зовнішній фактор.

Позитивний потенціал зарубіжних ЗМІ блокували стереотипи, які глибоко засіли політичній свідомості пересічних українців. Це — боротьба як створення (з реальними і надуманими ворогами), безуспішність (відмова захищати свої права), рівність у споживанні, деактуалізація цінностей.

Гарний імідж держави не буде фактом міжнародного інформаційного процесу, допоки не стане фактом внутрішньої самооцінки суспільства [282]. Тому сумнівною є теза про те, що західні ЗМІ, тиражуючи переважно негатив про Україну, виконують замовлення недругів і конкурентів. Саме вітчизняні інтелектуали виступили джерелом офіційних і неофіційних світових версій української дійсності.

Об'єктом оригінального дослідження російських географів стали "якісні" зарубіжні газети. Контент-аналізом оброблено більше 20 тис. статей, поданих американською *The Washington Post* (6437), французькою *Le Monde* (7554) і німецькою *Berliner Zeitung* (5869) упродовж року (жовтень 2000 — вересень 2001) [107]. Зазвичай внутрішньополітичне життя країн, що не входять у світове "ядро", цікавить західні газети, коли спалахують кризи, конфлікти і міжусобиці.

У цьому плані Україна тоді мала сприятливі умови для прискіпливої уваги — "справа Гонгадзе". Але серйозного інформаційного прориву не сталося. Україна за числом присвячених їй публікацій не потрапила у першу двадцятку країн. Її частка в інформаційному масиві нижча 1 %. Росія, навпаки, не випала з "десятки" із долею в 3 %.

Так само під контент-аналіз потрапили 547 повідомлень у найбільших американських і британських періодичних виданнях із 1 січня 2000 до 31 березня 2001 р. [18, с. 13-14]. Саме цей відрізок часу кардинально змінив український суспільний ландшафт. Відбулася чергова кристалізація стереотипних уявлень. По-перше, висвітлено здебільшого негативні аспекти політичного життя, по-друге, президент України перетворився на головний об'єкт постійної критики.

Показово, що преса Великобританії та США за увесь 2000 р. присвятила Україні менше статей, ніж за перший квартал 2001 р. (багатий на гучні скандальні події) — 227 проти 320. Водночас імідж українців відмінний від негативного образу держави. Найчастіше витримана лінія про дуже талановиту і освічену європейську націю з усіма позитивами і недоліками.

У 2001 р. дві зовнішньополітичні події дали виключно позитивне тло — березневе головування України у Раді безпеки ООН і червневий візит папи Івана Павла II. Водночас ця увага була викликана не стільки інтересом до самої країни, скільки до діяльності міжнародного органу (у першому випадку) чи видатної особи (у другому). Тому закордоном не помітили ряд міжнародних ініціатив України як непостійного члена Ради безпеки (2000–2001), а також на рівні глав держав і урядів.

Із листопада 2001 по лютий 2002 р. австрійські учені провели тематичне соціологічне дослідження (Німецька хвиля, 1 травня 2004 р.). Переважання негативних оцінок України впливало з відсутності іншої інформації, крім скандальної. Всього опитали 1,5 тис. відомих політиків, ведучих журналістів, а також керівництво великих міжнародних корпорацій з 19 країн — 15 країн-членів ЄС, Швейцарії, Норвегії, США і Канади. 79 % розцінили імідж України як негативний. 77 % вважали, що вона робить дуже мало для його поліпшення.

Крупні корективи вніс президентський марафон-2004. Приміром, *The New York Times* (www.nytimes.com) від початку виборчої кампанії (3 липня 2004 р.) і до 6 січня 2005 р. надрукував 281 статтю, де згадувалася Україна, а за такий же минулорічний період — 27. Вони вирізнялися приязною тональністю до демократичних перспектив українців, які не скорилися авторитаризмові.

Поширення у світі образу надійного і передбачуваного партнера належить до провідних функцій Української держави, що виконувалися слабо. Захист репутації помітний поодинокими зусиллями, зазвичай, окремих дипломатичних місій. У 1992-му їх було 26, 1996-му — 68, а 2004

р. — 91 у 69 країнах. Для ефективного впливу на західну громадськість, до прикладу, пробували задіяти Францію. З ініціативи президентів обох країн виник Французько–український форум. Однак вітчизняні чиновники чомусь вичікували, втрачаючи гарну нагоду знайти в Європі поряд із Польщею ще одного сильного лобіста. Іншу ініціативу просто загальмували.

Міжнародне французьке радіо запропонувало "звук дзвону, який злегка відрізняється від англосаксонських засобів масової інформації" і випуск бюлетня українською мовою (Свобода, 25 березня 2002 р.). Але у Національній раді з питань телебачення і радіомовлення в Києві відмовили французам в окремому діапазоні та націлили на ретрансляційну співпрацю з ФМ-станціями.

Якщо вітчизняні експерти прагнуть посилення інформаційної складової міжнародного іміджу України, то їхні західні колеги віддають перевагу досягненню практичних результатів. При цьому, ще раз підкреслимо, потік із Заходу в Україну не зустрічав значних перешкод, а зворотній — практично відсутній або ж опосередкований, прив'язаний до електорального потенціалу української діаспори (США, Канада).

Найгучніший приклад. 1 серпня 1991 р. після московських зустрічей президент США Джордж Буш-старший прибув у Київ. У сесійній залі Верховної Ради він "в одному з найдивовижних речень, коли-небудь сказаних президентом до людей, палаючих прагненням до незалежності" застеріг присутніх: "Америка не даватиме допомоги тим, хто сприяє самогубному націоналізмові, базованому на етнічній ненависті" [220, с. 50].

Жваво й критично відреагували *The New York Times*, *The Newsweek*, *The Washington Post*, *The National Review*. Внаслідок цього Дж. Буш доручив радникові з питань національної оборони Брентові Сковкрофту виступити у *The New York Times* 18 серпня 1991 р. на захист своєї позиції в Києві. За збігом історичних обставин це сталося за день до "спроби державного перевороту" в Радянському Союзі.

Всі безглуздя, котрі писала західна преса про Україну в 1992–1993 рр. чи не найкраще, за публіцистом Миколою Рябчуком [261, с. 16-27], утілені в сумнозвісній фразі Абрагама Брумберга про "бридку" чи навіть "паскудну Україну", винесеній на обкладинку впливового двотижневика *The New York Review of Books* (October 1992, № 22).

У виразно українофобському есе співробітник Фонду Карнегі Дімітр Саймс у *The New York Times* повів мову про нерозсудливий вчинок України мати власну армію і флот [567]. У свою чергу Адріан Каратницький улітку 1992 р. у *Foreign Affairs* розмістив статтю "Український фактор", де переконав, що підтримка українців корисна для західної демократії.

Радикально змінила імідж молоді держави тристороння домовленість між Україною, Росією і Сполученими Штатами в лютому 1994 р. про вивіз ядерних боєголовок, знищення пускових установок і гарантії безпеки. Однак належного ефекту від ядерного роззброєння (червень 1996 р.) чи закриття ЧАЕС (грудень 2000 р.), досягти не вдалося [112; 343]. Запізніле прийняття бюджету на 1997 р. аж у червні було для світового співтовариства шокуючим.

Зарубіжні медіа відчутно вплинули на конституційний процес і зміст Основного Закону України [160]. Ця тема у 1996 р. щедро висвітлювалася російською пресою ("Независимая газета", "Коммерсантъ–Daily", "Правда", "Московские новости", "Труд"). Увага зосереджувалася на: загостренні стосунків між гілками влади (різне бачення розподілу повноважень і шляхів прийняття Конституції), позиції лівих і правих у Верховній Раді, кримському питанні та ймовірних варіантах колізій.

Час від часу елітарна світова преса проводила українські цикли інформаційних акцій, де інтереси великого бізнесу занурювалися у зовнішню політику. Інформаційний фактор серед силових методів зовнішньої політики у 1990-х набув на Заході принципового значення. Не таємниця, що всіма провідними американськими медіа негласно володіють або безпо-

середньо впливають крупні промисловці та банкіри. Найширші зв'язки з фінансовими інститутами у газети The New York Times, що виборола репутацію органу правлячих кіл.

Причому чільні газетярі Сполучених Штатів — не класичні журналісти, а зазвичай працівники державних установ. Власне, вони виступили промоторами про- чи антиукраїнських інформаційних акцій, які відчутно впливали на зовнішню і внутрішню політику України. Цьому присвячені дисертаційні дослідження [45; 184]. Зокрема, було обрано газети The New York Times, The Washington Times, The Washington Post, The International Herald Tribune, The Wall Street Journal, Los Angeles Times, Boston Globe, Chicago Tribune, The Christian Science Monitor. Дослідник Андрій Наджос виявив суттєвий вплив урядових структур на редакції, коли йдеться про зовнішню політику. Найбільшими "маніпуляторами" виступили державний департамент, Центральне розвідувальне управління і міністерство оборони [45, с. 8-11].

Вакантна вітчизняна цілеспрямованість у зауваженому ключі додає сили зворотнім акціям [42, с. 12-14]. Подеколи вона перетворювалася в інтенсивну короткочасну інтервенцію (антидемпінгові розслідування щодо українського експорту металів, роялті, права людини і т. п.) або довгострокову експансію (закриття Чорнобильської АЕС; корумпований образ бідної держави, щоб усунути конкурента у ракетно-космічній галузі, металургії тощо).

Україна в значній мірі залишилася "під російською парасолькою", що маніпулювала її громадською думкою [92, с. 27]. Подібний тиск властивий кожній розвиненій країні. Так, у держапараті США нині трудиться близько 15 тис. фахівців із масових комунікацій (public relations).

Не дивно, що формування іміджу НАТО в українській пресі відбулося за цікавою соціологічною формулою, вивченою В. Власенко [42]. На момент підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО у липні 1997 р. пройшло п'ять етапів: підготовка громадської думки, пові-

домлення про події (інформування), демонстрація аргументів (пропаганда), масована подача аналітики (підведення висновків), різке занедбання теми. Широко використані непомітні, але досить відчутні "інформаційні десанти" — ознайомчі поїздки до штаб-квартири НАТО для різних груп українських журналістів. Альянс давно усвідомив потребу залучення сили громадської думки.

Безумовно, цей досвід спонукав до зворотних потуг. The Washington Times 26 березня 2002 р. вийшла на 38 сторінках. У рекламній "секції Д" був чотиристорінковий матеріал про майже ідеальну країну. Над знімком Верховної Ради заголовок "Україна напередодні виборів", а поруч інтерв'ю з президентом Л. Кучмою, який волів бачити "реформістську більшість". Далі промовляв конгресмен Боб Шефер про вимогу скасувати щодо України положень закону про торгівлю Джексона-Веніка. Інтерв'ю з міністром економіки Олександром Шлапаком присвячене "Таємниці економічного росту України", а стаття "Залишайся в Україні, будь євреєм" — національно-культурному відродженню в Дніпропетровську.

На другій сторінці реклами йшлося суто про парламентські вибори. Представлено 6 лідерів: Віталія Кононова, Володимира Литвина, Віктора Ющенка, Валентину Довженко, Петра Симоненка й Віктора Медведчука. Радіо "Свобода" 27 березня 2002 р. з'ясувала, що чотири рекламні сторінки у The Washington Times для американців коштували 34 тис. дол., а представникам іноземних інтересів — 100 тис. дол.

Україні вкрай необхідні чужомовні видання — репрезентанти на міжнародній арені. На жаль, офіційний Київ обходився без них. У державній фазі розвитку української нації чомусь забули про інформаційне лобювання, хоча це роками проплачений бюджетом клопіт двох структурних підрозділів адміністрації президента: управлінь інформаційної політики і стратегічних ініціатив.

Також існували Національний інститут стратегічних досліджень і Національний інститут проблем міжнародної безпеки, підпорядкованих

президентові України та Раді національної безпеки і оборони. В їх компетенції моніторинг закордонної преси та інтернет-видань, представлення України у світовому інформаційному просторі.

* * *

На ментальні "полички" сучасного світу незалежна Україна потрапляла неохоче. Її медійний образ відповідав слаборозвинутій країні. По-перше, держава цікавилася своїм представленням закордоном епізодично. Причому лобювалися не національні інтереси, а персональні, спровоковані жадобою втримати владу.

По-друге, впливова світова преса провела ряд українських циклів інформаційних акцій. Негатив переважив у перші роки незалежності та внаслідок політичної кризи 2000–2001 рр. Демілітаризація і денуклеаризація, дотримання демократичних процедур, економічне покращення дістали позитивний резонанс у другій половині 1990-х рр.

По-третє, інформаційно-комп'ютерна революція включила Україну у світовий аналітичний простір. Посередництвом Internet мільйони українців підсилили свою належність до західної цивілізації, оскільки практично всі крупні публікації на українську тематику набували суспільної значимості у режимі реального часу.

По-четверте, нагромаджений джерельний масив засвідчив наявність у західних мас-медіа кваліфікованих авторів, які постійно й професійно стежили за подіями в Україні. Частина з них не стільки обдаровані журналісти, скільки серйозні вчені, котрі оприлюднили монографічні дослідження та науково-популярні нариси.

1.4. Феномен постсоціалістичної України

Про теоретично не прояснену добу в розвитку світової, а не тільки суто посткомуністичної цивілізації, у спеціальному колективному дослідженні висловились провідні вітчизняні та зарубіжні фахівці: професор

політології, экс-радник американського президента з питань національної безпеки (1977–1981) Збігнєв Бжезінський, його син, директор програми національної безпеки Консультаційно-дорадчої ради при Верховній Раді України Ян Бжезінський, старший співробітник Фонду Карнегі за міжнародний мир Шерман Гарнетт (США), професор Торонтського університету Анна Маколкін (Канада), директор Українського народного інституту дослідження геноциду Джеймс Мейс (США), директор Центру дослідження посткомуністичних суспільств Жорж Мінк (Франція) [244, с. 31, 103, 159, 161].

Розпочавшись "епохою революцій", ХХ ст. завершилося "епохою демократії". Стартувавши у 20-х рр. ХІХ ст. ("перша хвиля") й одержавши додатковий імпульс після перемоги над нацизмом ("друга хвиля"), наприкінці ХХ ст. рух назустріч демократії набув глобального масштабу ("третья хвиля"). Аналізуючи природу процесу, американський учений Семуель Хантінгтон визначив першочерговими завданнями перехідного етапу встановлення процедурних правил для розгортання політичної конкуренції, демонтаж авторитарних структур і законодавства [318].

Феномен соціальної перехідності щодо самої Західної Європи і Північної Америки фіксується в різноманітних поняттях: "постіндустріальне", "посткапіталістичне", "розвинуте індустріальне", "інформаційне", "суспільство третьої хвилі", а щодо незалежної України — "трансформоване", "посткомуністичне", "постсоціалістичне", "пострадянське", "перехідне".

Виходячи з української специфіки, "постсоціалістична держава" є доцільнішим вживанням терміну, ніж "пострадянська" чи "посткомуністична". Проте нині вони вживаються паралельно. Останнім терміном скористався, зокрема, професор політичних наук Університету Калгарі (Канада) Богдан Гарасимів, який раніше спеціалізувався на радіології, а згодом переключився на транзитні демократії Східної Європи [437]. Велемовна і назва американського журналу *The Problems of Post-Communism*.

Термін "пострадянська держава" стосовно України 1990-х рр., на думку члена-кореспондента НАНУ Олександра Реєнта, позначає не сутнісну, а часову характеристику Post [256]. Він відображає недостатньо справжню суть механізму влади, який не лише за формою, але і за змістом недалеко відійшов від свого прообразу 1960–1980-х рр.

Колективне дослідження наукової теми, присвяченої перехідному процесові в його загальній формі, було завершено на українських теренах аж у 1999 р. в Інституті філософії Національної академії наук. Першу в Україні ґрунтовну концепцію перехідного процесу викладено доктором філософських наук Сергієм Кримським [122]. До його особливостей належить і виникнення "кентавроподібних" утворень, які сполучають риси протилежних тенденцій, аспектів, вимог, а також наявність у ньому наскрізних елементів, що об'єднують минуле, теперішнє і майбутнє.

Цікавим феноменом перехідного періоду в Україні стало відродження, зокрема у формі звернення до минулого, а не повернення в минуле (або ж повернення до колись залишених у минулому тез використання варіантів розвитку).

Головна проблема полягає в тому, переконаний Д. Мартен (Паризький університет), що Україна зараз обтяжена комплексом спадку минувшини у поєднанні з кризою сьогодення [250, с. 186]. З точки зору заступника директора Інституту історії України НАНУ Станіслава Кульчицького, реформатори початку 1990-х рр. у Росії та Україні зробили ставку на сліпий автоматизм об'єктивних економічних законів [125]. Ніхто з них не відчував небезпеки появи нової тоталітарної мутації суспільно-економічного ладу — комунізму з "капіталістичним обличчям".

Крім того, Україна одночасно проголосила два політичних і економічних курси: на реформістську трансформацію і на стабільність. Виникло явне протиріччя, оскільки швидка модернізація зі стабільним розвитком узгоджується важкувато. У цілому трансформація — це будь-які динамічні, свідомо регульовані зміни в різних суспільних сферах (соціальной,

економічній, політичній, культурній), що приводять до нової форми суспільної організації.

Важко не погодитися з твердженням доктора політичних наук Володимира Горбатенка про "модернізацію в сучасному розумінні" [дет.: 220, с. 77]. Вона, зокрема, означає раціоналізацію влади і політичної бюрократії шляхом заміни традиційних еліт модернізаторськими і вдосконалення нормативної та ціннісної систем суспільства. Інколи модернізацією вважають будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне покращення в економічній і політичній сферах [172, с. 37-38]. Причому модернізація є частиною ширшого процесу — трансформації.

Постсоціалістичне суспільство істотно відрізняється як від закритих суспільств, так і сучасних західних. Постсоціалістична держава модернізує свою сутність у напрямі від тоталітарного соціалізму до державно-правової організації суспільства, заснованого на принципах демократії та ринкової економіки. Найбільша проблема постсоціалізму — перехід до правової держави.

Якихось теоретичних засад щодо перетворення одержавлених суспільств на демократичні країни з плюралістичним державним устроєм і економікою вільного ринку не існувало. Дифузія влади — колишньої комуністичної номенклатури і конформістської контреліти (опозиціонерів 1989–1991 рр.) унеможливила досягнення позитивних результатів унаслідок реформ 1992–1995 рр.

Навздогінні модернізаційні перетворення можуть виражатися в уявному структуруванні політичного поля — квазібагатопартійності та гіпербагатопартійності, тобто виникненні партій, позбавлених значимої електоральної підтримки. Реальна діяльність партій в Україні та пострадянських суспільствах, доводить політолог Лариса Дунаєва, свідчить про те, що нові режими аж ніяк не можна вважати демократичними, позаяк усе ще зберігають значні елементи державного соціалізму [71, с. 5, 11].

Перехідний період вирізняється рисами, які не можна назвати ні державно-соціалістичними, ні ліберально-демократичними. Незначна роль політичних партій і громадських організацій належить до таких рис.

Складність теоретичного освоєння суті перехідного періоду в тому, що це тільки початок тривалого історичного етапу. Доктор юридичних наук Володимир Селіванов слушно висловився, що йдеться про напрям соціально-політичного руху, котрий майже невідомий людству [266, с. 11, 360, 626]. Тому найбільших втрат Україна зазнала на початку розбудови суверенної державності.

Відсутність теоретичних уявлень і наукового обґрунтування привело до крупної помилки — не було враховано закономірності взаємодії принципів наступності та дискретності, детермінізму і нестабільності в процесі суспільного руху. Зокрема, проігнорували факт більш як сімдесятирічного будівництва одержавленого суспільства. Це робить значно тривалішим і складнішим процес утвердження демократичних засад, ніж у країнах Західної чи навіть Центральної та Східної Європи.

Напередодні 1996 р. Україна посідала 20-е місце серед 26 пост-соціалістичних країн за результатами ринкової трансформації. Нашкодило вибіркове, а не системне запозичення досягнень, фрагментарне врахування досвіду навздоганяльної модернізації [118, с. 225, 227].

Зауважений феномен, вказав доктор соціологічних наук Валентин Тарасенко, став визначальним інструментом перетворень в Україні [284]. Копіювальний інтелект державної та господарської бюрократії, політичної еліти і науковців продукував стереотипне соціальне мислення у межах запозичених інтелектуальних схем, понять, ідеологем, цінностей. Замість пошуку "золотої середини" між старою (радянською) дезінтеграцією і новою (європейською) інтеграцією, на руїнах "залізної завіси" привабливіше виглядало утопічне "злиття" із Заходом.

Образно кажучи, невміння "мислити глобально, діяти локально" стало першопричиною колапсу економічних експериментів адміністрацій

Л. Кравчука і Л. Кучми, які у 1990-ті рр. поставили український соціум на межу виживання. Однак історичною заслугою обох президентів є дотримання мирного сценарію внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу.

Загальновідомо, що у 1989–1996 рр. на планеті зареєстровано 96 збройних конфліктів. 91 із них — громадянські війни, викликані поглибленням соціальної та економічної несправедливості. За 1992–2000 рр. усіх біженців нарахували приблизно 300 млн. осіб, зокрема, Югославію залишили майже 4 млн.

Важко знайти переконливіший аргумент у синхронному вимірі, хоч і югославська цифра дорівнює чисельності українських заробітчан у Росії, а демографічні втрати 1994–2004 рр. порівнювали з геноцидом (1932–1933) — 5 млн. чол. (із 52 до 47 млн.). Кількість населення різко зменшилася внаслідок еміграції, скорочення тривалості життя і низької народжуваності.

Як на *Le Monde Diplomatique*, це катастрофічний розвиток [378]. У 1992–2000 рр. дохід на душу населення в Україні знизився на 42 %, середня тривалість життя зменшилася на 2,5 роки — до 62 років (у США 74, Швеції 78). За показником середньомісячного заробітку 66 дол. Україна займала у 2003 р. 44 місце серед 46 країн. Її економіка росла, проте 86 % громадян матеріально почувалися погано. Проте починаючи зі здобуття незалежності, Україна була джерелом стабільності, незважаючи на внутрішні труднощі та розбіжності. І цей факт названо визначним досягненням у Спільній стратегії Європейської Ради (Гельсінкі, грудень 1999 р.).

Глобалізація і постсоціалістична трансформація тривають уже протягом половини життя одного покоління. Це дві фундаментальні ознаки сучасності (останнього десятиліття ХХ-го і перших років ХХІ ст.).

За критерієм модернізації серед постсоціалістичних суспільств виділяють дві моделі: азіатську і східноєвропейську [189, с. 22, 95]. Остання теж класифікується на два види: пострадянський та центральноєвропейський. Всього постсоціалістичних країн налічують 30,

у т. ч. на території колишнього СРСР — 15, у Центральній Європі ("Вишеградська четвірка") — 4, Південно-Східній Європі — 8, Азії — 3 (Китай, Монголія, В'єтнам).

Порівняно швидко прийшло усвідомлення реальної ваги українського вектора в європейській політиці. Переваги України — вельми сприятливий геополітичний чинник (географічне розташування між Росією, рештою країн СНД і ЄС), висока якість людського капіталу при невеликій чисельності населення у світовому вимірі: у 2000-му 49 млн. з 6,1 млрд.

У 1997 р. Європа в американській уяві, прозрадив Роналд Асмус, заступник помічника держсекретаря (1997–2000), закінчувалася на польсько-українському кордоні [8]. На приєднання Центральної та Східної Європи відводилося 10 років від падіння комунізму, на інтеграцію України — 25, а Росії — 50.

Україну як геополітичну реальність міжнародні організації здебільшого відносили до Співдружності незалежних держав — однієї з двох груп пострадянських країн. Республіки Балтії та західні українські сусіди трактувалися світом як держави Центральної та Східної Європи. Також Україну зарахували до країн, чиї "ринки, народжуються" [47, с. 35]. До них відносили більшість постсоціалістичних країн ("другого світу") і ряд "держав третього світу".

На початку XXI ст. разом із формуванням глобальної системи склалася і планетарна цивілізація, що трансформується із техногенної в інформаційну. Доктор економічних наук Антон Філіпенко запропонував доволі емке визначення: глобалізація — продукт епохи постмодерну, переходу від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку, формування основ ноосферно-космічної цивілізації [дет.: 220, с. 87]. Іншими словами: окремі нації та держави поступово передають свої функції суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права наднаціональним органам зовнішнього контролю.

У 2001 р. за рейтингом глобалізації, який щорічно оприлюднює американський журнал *Foreign Policy*, Україна займала 42 місце у світі. Враховано дані 61 країни, що об'єднали 85 % населення і 90 % економіки земної кулі [154, с. 15]. Бралися до уваги чотири параметри: економічна інтеграція (обсяг міжнародної торгівлі, інвестицій, різних виплат через кордони), персональні контакти (поїздки, туризм, телефонні переговори, поштові відправлення і перекази), технологія (розвиток інтернету тощо), залучення у міжнародну політику (мережа посольств і т. п.).

Затяжний трансформаційний процес в Україні стартував у кінці 1991 р., коли пройшло "цивілізоване розлучення" в умовах системної кризи соціалізму. Перехід від командної до ринкової економіки, від тоталітарного до демократичного (громадянського) суспільства виставив наперед проблемні лакуни. Це мімікрізоване самоствердження еліти із болісних конвульсій перелицьованої номенклатури, а також непослідовне і спекулятивне реформаторство за рахунок соціальних чинників — зниження легалізованого життєвого рівня і притлумлення трудових, житлових, пенсійних гарантій.

У той же час в Європі спостерігалася конвергенція ліберальної, консервативної та соціал-демократичної ідеологій, намітився перехід від патерналізму ("держави соціального захисту") до "держави соціальних інвестицій" [323, с. 7-11]. Акцентувалося не на виплаті компенсацій по безробіттю, а перекваліфікації робочої сили, міжрегіональному переміщенню підприємств. Виходячи з принципу субсидіарності, держава захищає дієздатність громадян, дає їм рівні стартові шанси.

Є очевидним, що суспільно-політичні зміни в новоутворених посткомуністичних країнах мають бінарний характер. У межах одного процесу відбуваються два типи трансформації: посттоталітарна (соціально-політична) і державотворча (національно-політична). У

британських дослідженнях незалежна Україна фігурує квазідержавою, юридично суверенною, з міжнародним протекторатом, але якій бракує політичної волі, інституційної влади, організаційної спроможності державних інституцій [232, с. 11-14].

Економічну, фінансову, бюджетну, демографічну та інші кризи в Україні 1990-х рр. продукувала державна влада через перманентне протистояння виконавчої та законодавчої гілок, інституційовану корумпованість щораз ширших чиновницьких прошарків і т. і. Адміністративно-економічні клани відігравали найважливішу роль після державних елементів політичної системи. Відсутність фактичної багатопартійності призвела до інкорпорації неспроможних чинити опір партій у кланові структури.

Відзначене є типовими проявами понятійної універсалії — перехідний період. Це — просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, де відбувається трансформація одного його типу в інший за допомогою деструктивних конфліктів. Як на українську специфіку, він виглядає трьохрівневою моделлю: 1991–1996 (депресія), 1997–2001 (стабілізація), 2002–2004 (зростання).

Після чотирьох років незалежності академічні дослідники Василь Ткаченко, Олександр Реєнт і Василь Головатюк визначили основні фази "нинішньої української революції": 1) романтична — 1991 (суспільна думка радо сприйняла злам старої системи); 2) поляризації суспільних сил — 1992–1994 (політичні амбіції беруть економіку в заручники, країна сповзає на грань катастрофи); 3) радикальних реформ — 1994–1996 (загострюється боротьба двох укладів — традиційно-патерналістського і ліберального, нове шукає консенсусу зі старим); 4) термідор — прогностично (для часу дослідження) 1996–2002 (гальмування революційних процесів, закріплення базових рис нового економічного ладу, формування жорсткого політичного режиму) [289, с. 3-4, 26, 35, 60, 66; повтор.: 117, с. 675-676; 118, с. 292; 120, с. 142-143].

Послугуючись теорією циклічності розвитку суспільного організму, В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко застерегли: аби вийти із стану перехідної цивілізації та інтегруватися у світову ліберальну спільноту, Україна мусить пройти сім стадій попереднього імперського циклу [117, с. 566-570; 118, с. 393-396; 120, с. 435-441]. Це — Центральна Рада, воєнний комунізм, неп, сталінізм, хрущовська відлига, поміркований брежнєвський авторитаризм, горбачовська перебудова. В їх інерційному циклі "відлуння" версія розвитку подій набула оригінального вигляду.

Перший етап (1991–1994) нагадує соборно-вічовий ідеал 1917–1918 рр., коли на власний розсуд місцеві ради вирішували свої локальні справи, не піднімаючись до рівня загальнонаціонального інтересу. Другий етап (1995–1996) аналогічний "воєнного комунізму" 1918–1921 рр. Функція — перерозподіл власності. Третій (1997–2002) близький до непу 1920-х, коли на базі приватизованих засобів виробництва підвищується ділова активність і рівень матеріального достатку.

Четвертий етап мав сягнути апогею в 2005–2008 рр., це — протекціоністські заходи задля пріоритетного розвитку національного капіталу. До речі, він співпадає з прогнозами відповідних етапів економічної динаміки України в євроінтеграційному контексті, оприлюдненими Л. Кучмою [73]. П'ятий етап — поворот до регіоналізму, а обриси шостого і сьомого прослідковуються невиразно. Бачимо тут 30-літній цикл — активне втілення ідеалів одного покоління, котре 15 років здійснює революційні перетворення, а решту користується їх благами.

Американські аналітики — тоді помічник заступника держсекретаря в європейських і євразійських справах Стівен Пайфер і посол в Україні Карлос Паскуаль побачили "десять тривожних років змін" [533]. У 1990-х рр. проходять три радикальні трансформації одночасно — від регіональної окраїни до держави, від авторитаризму до демократії, від командної економіки до ринкової. Там, де Радянський Союз підтримував порядок

авторитарно, незалежна Україна мала здійснити соціально-культурну революцію задля поважання закону і прав людини.

У багатьох країнах контекстом модернізації служив авторитарний режим, що іноді дозволяв поєднувати економічне процвітання з політичною стабільністю, сильну владу з вільною економікою, особистою безпекою і соціальним, економічним, культурним, релігійним, і, частково, ідеологічним плюралізмом. Проте цей режим, неопертий на масову підтримку й окремі демократичні державні інститути, не може бути інструментом успішної модернізації і здатний перетворитися на диктатуру.

Особливості переходу до демократії зумовили в Україні (1991–2004) становлення специфічного змішаного режиму [281, с. 7-13]. Для значної частини населення багато декларованих прав і свобод залишилися не підкріплені економічними й організаційними заходами. Відсутній постійний контроль народу за органами влади, за бюрократичним апаратом. Суттєву роль відведено маніпулюванню інформацією.

Україна на межі XXI ст. ще не завершила еволюційної побудови якісно нової політико-правової системи. Інші — екстремальні — оцінки практично виключаються навіть у коментарях із революційним моделюванням, до яких спонукають непоодинокі факти кардинальних перетворень. Сумарно глибинні соціально-економічні, політичні й культурно-духовні зміни, що відбулися впродовж усіх років незалежності, дорівнюють мирній революції, підсумком якої є новий соціум [134]. Але ці зміни далеко не однозначно відповідають світовим тенденціям (постіндустріальній парадигмі).

Революція — не просто політичний переворот, а цілковите знищення певної системи врядування разом з її соціально-економічними і культурними підвалинами. Зазвичай вона починається з росту свідомості (часто обмеженої певною частиною політичного співтовариства), що існуючі інститути перестали адекватно реагувати на проблеми [132, с. 129-131]. Вступаючи у революційний конфлікт, партії (у ширшому розумінні) у кінці

кінців звертаються до засобів масового переконання, нерідко включаючи силу або ненасильницький опір.

Прикладне, звужене визначення: революція — одночасна зміна державної влади і форм власності. В Україні після 1991 р. народилася принципово інша, національна держава. Цей каскад стрімких і радикальних новацій заслуговує називатись революцією [126]. На очах виростав новий суспільно-економічний лад, звичний для більшої частини людства.

Десятиліття "постсовєтської трансформації" — невід'ємна складова найновішої історії України — для Ярослава Грицака завершуються розповіддю про парламентські та місцеві вибори-2002 [57]. Це голосування засвідчило декілька виразних тенденцій, що оприявнилися за 12 років умовної демократії та позірної незалежності. У новому парламенті проти попереднього частка комуністичної фракції зменшилася з 25 до 15 %. Повільно, та неухильно комуністів позбавляли влади.

До того ж помічено втрату ознак головної ідейної суперечності у доктринах лівого руху щодо динаміки продуктивних сил і соціальної структури, національно-державного будівництва і політико-правових концепцій [246; 290]. Вибори пройшли у докорінно змінених міжнародних обставинах, коли уявлення про посткомуністичний простір як джерело постійної напруги відійшло у минуле.

У прогностичній уяві Я. Грицака парламентські вибори 2002 р. завершили прощання України з її драматичною історією "короткого двадцятого століття" (1914–1991), якщо йти вслід за британським і американським академіком Еріком Гобсбаумом. Україна вступила в період, у якому не буде воєн, походів через Збруч або Дніпро, голодоморів, битв за урожай і такого, про що цікаво читати, але в чому краще не брати безпосередньої участі. Звісно, подієва історія не припиниться. Як зіронізував учений, будуть пропадати журналісти, гинути шахтарі, закривати газети,

чинити замаху і "наїзди" на опозиціонерів. І раз на чотири чи вісім років мінятимуться президенти і парламент.

До речі, 1994 р., під час найгострішої політичної кризи, британський посол у Києві Саймон Хіманс нагадав про "парадокс джмеля": згідно з законами аеродинаміки, джміль не може літати, а літає. За багатьма політологічними ознаками, серце незалежної України давно вже мало зупинитися, проте вона існує. І закрила найновіший період не парламентською епопеєю 2002-го, а президентською 2004-го, точніше — помаранчевою революцією. Не тільки Я. Грицак, її ніхто з учених і політиків не зміг передбачити.

* * *

У силу часової наближеності історія незалежної України досі залишається теоретично не проясненою. По-перше, її спіткала доба перехідних "кентавроподібних" процесів, коли нерідко доводиться відокремлювати істину від нав'язаної інтерпретації. Постсоціалістична трансформація проходить одразу в двох системах координат: посттоталітарній (соціально-політичній) та державотворчій (національно-політичній).

По-друге, політичним контекстом української модернізації є авторитарний режим, що логічно вписується в інерційну модель "відлуння". У даному історичному періоді виділяється три послідовних етапи: 1991–1996 (депресія), 1997–2001 (стабілізація), 2002–2004 (зростання). Новий суспільно-економічний лад постає внаслідок кардинальних перетворень, що дає підстави: з одного боку, продовжити хронологічні рамки Третьої (мирної) української революції 1989–1991 рр., а з другого – виокремити Четверту (електоральну) революцію 2004 р.

По-третє, "міжреволюційна" Україна пережила три найбільші в історію незалежності загальнополітичні кризи влітку 1993 р. (шахтарська), взимку-весною 2001 р. (касетна), восени-взимку 2004 р. (електоральна). Однак лише в результаті першої та третьої відбулися швидкі проєвропейські зміни. При цьому спостерігається неухильне усунування

комуністів на вторинні ролі, хоч без політичних і соціальних рецидивів попереднього режиму не обходиться.

Висновки розділу

Усвідомлення кризового стану історичної науки на зламі II і III тисячоліть привело до пошуку нових парадигм. Зосібна, вони підвищили б прогностичну функцію історії, бо й за пануючого постмодернізму національні та політичні чинники тримаються поверхні. Тому, **по-перше**, магістраллю історичної ідентичності сучасної України і фундаментом прогнозів про напрямок її прогресу де-факто служить "європейська парадигма".

Політична історія незалежної України у теоретичному плані видіється надзвичайно різновекторною і плюралістичною. В аспекті європейського самоідентифікування її, **по-друге**, спіткала доба перехідних "кентавроподібних" процесів, де істина важко відокремлюється від хибної інтерпретації. Тому постсоціалістична трансформація проходить нелегко, в авторитарних умовах, але при вагомому інтелектуальному інтересі Заходу.

По-третє, наприкінці XX – початку XXI ст. західна цивілізація зміцнилася, розпочавши інтеграцію Східної Європи. Україна знову на лінії континентального поділу почасти внаслідок своїх традиційних хитань між однаково близькими їй Заходом і Сходом. Проте вона змушена дати однозначну проєвропейську відповідь на глобалізаційні виклики сучасного світу.

По-четверте, на початку XXI ст. Україна вступила у фазу серйозних технологічних досягнень, змагань за статус ринкової країни. Її індустриальний потенціал дає можливості маневрувати на світових ринках, настійливо шукаючи "золотий перетин" з інтересами об'єднаної Європи і Північної Америки. Україна не мала альтернативи, іншої цивілізаційно сильнішої спільноти.

По-п'яте, в історіософії незалежної України безапелювано домінує європейська парадигма. Усі притаманні їй компоненти присутні у чималій науковій продукції. У той же час маловпливове євразійство представлене поодинокими пропагаторами, котрим надалі навряд чимось зарадить перетворення західного українського кордону на східний європейський у травні 2004 р., а особливо після помаранчевої революції.

По-шосте, в історіографії історії України 1991–2004 рр. здійснено вагомі спроби осмислити політичну динаміку у взаємозв'язку з економічними і соціокультурними тенденціями, розвитком держави і суспільства. До певної міри багатьом публікаціям притаманні гостра публіцистичність, описовість, заангажованість. Наукові принципи опинилися заручниками низки обставин (незавершеність процесів, фрагментарність доступної інформації, "методологічний шок"). При цьому розгалужені міждисциплінарні підходи переважили методологічні розшуки.

По-сьоме, головним чином дослідницьке зацікавлення зосереджується в інституційній площині, аналізі зусиль державних органів. Випадає зарубіжна аналітична публіцистика, розкидана на сторінках добротних газет і журналів. Оприлюднені матеріали достатньо впливові для світової спільноти, по-перше, під час формування підходів національних урядів з огляду на електоральні поля. У західних виданнях нерідко залучені альтернативні джерела і подаються нестандартні судження, що неодмінно збагатять історіографічний набуток у конкретному зрізі, коли Україна виборювала чергову перепустку для свого "повернення в Європу".

По-восьме, представники політичного бомонду (і світового класу, і вітчизняного рівня) проявили настирливий інтерес до увіковічення своїх інтелектуальних потенцій у власній книжковій продукції. У ній відбито ментальні риси перехідної доби в Україні та нагромаджено різнобічний історичний фактаж. "Оцінки зсередини" пронизані загальноцивілізаційним контекстом і приречені розростися у декілька історіографічних ліній.

По-дев'яте, політична кон'юнктура призводить до певних обмежень "об'єктивної видимості" історичного полотна. Частина важливих проблем не знайшла дослідників через незавершеність суспільних процесів. Вітчизняна історіографія намагається передовсім донести адміністративно-політичну сутність періоду незалежності. Компаративний "європоцентричний" зріз — наріжний камінь західних студій.

По-десяте, у західному медійному образі України негатив переважив у перші роки незалежності та внаслідок "касетного скандалу". У другій половині 1990-х рр. відбувся деякий позитивний перелом через призму дотримання безпечних технологій, демократичних стандартів і життєвого рівня. Інформаційно-комп'ютерна революція підсилила належність українців до західної цивілізації. Кваліфікований західний погляд на українську тематику набув у незалежній Україні серйозної суспільної ваги.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ (1991–1996)

Для незалежної України із самого початку шляху від декларативного до повноцінного суверенітету питанням № 1 стали клопоти щодо постійної перепустки на міжнародну арену. Щоб її отримати і зберегти геополітичну вагу потрібно було виконати декларації та взяті в односторонньому порядку зобов'язання. У 1990–1991 рр. українські парламентарі багато чого пообіцяли світові, чії провідні держави (США, Великобританія, Франція) загалом бажали збереження СРСР. Їх перехід на вичікувально-нейтральну, а відтак і прихильну позицію, вимагав подвоєння зусиль у пошуці переконливих аргументів.

Власне, ці аргументи віднаходилися впродовж першої половини 1990-х рр. — стартового етапу будівництва незалежної держави. Йшлося про концептуальну тріаду, що визначала комплекс кардинальних суспільних перетворень: демократія, ринок і роззброєння. Тому суттю постсоціалістичного конституційного процесу стало оформлення і закріплення основ демократичних методів, способів і засобів здійснення державної влади в суспільстві. Зволікання з економічними реформами послужило соціальним детонатором національної кризи 1993 р., подолання причин котрої затяглося на кілька років і в основному співпало з рубіжним для незалежної України 1996 р.

Вважаємо за необхідне чільну увагу зосередити також на розлогії аргументації наступних історико-політичних положень. У вужчому плані на розгляд апробуємо гіпотезу про те, що несприятливі внутрішні (суспільно-політичні, військово-технологічні та економічні) фактори розвитку України перших років незалежності зіграли цементуючу роль у появі спільної американської та російської точки зору в українському "ядерному питанні".

Причому паралельно ціна незалежності іманентно трансформувалася в еквівалент "повернення" України в Європу в технологічно послабленому, а, отже, безпечному варіанті. У цю вартість Україна гармонійно вклала і політичну доцільність, і економічний прагматизм.

Отримати омріяну перепустку (щоправда, тимчасову, а не постійну) у розвинуту когорту вдалося не через реформи (демократія і ринок не запрацювали по справжньому), а завдяки денуклеаризації та демілітаризації. Потенційна військова і екологічна загроза України на старті незалежності переймала світ більше, аніж її політичні та економічні негаразди. До них черга підійшла трохи згодом.

2.1. Результати і наслідки мирної революції (1989–1991)

Майже нема дослідника, котрий би не запримітив фатальний вплив номенклатурно-комуністичної спадщини на державотворчі процеси після прийняття Декларації про суверенітет 16 липня 1990 р. і Акту проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. Українська державність відновилася завдяки мирній дезінтеграції, що стала європейською тенденцією наприкінці ХХ ст. Причому незалежність України постала не внаслідок повалення правлячої верхівки, а виявилася породженням номенклатури, наляканої закликами до люстрації.

В ідеалі дві ознаки політичної еліти — формальна (хто править) і ціннісна (хто гідний правити) — мають співпадати. У незалежній Україні, на відміну від постсоціалістичних Польщі, Чехії та країн Балтії, не відбулася ротація керівного ядра. Оскільки націонал-демократи були малочисельними, то їх фактично поглинули перелицьовані функціонери потужної філії Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) та її регіональної організації Комуністичної партії України (КПУ). Відбувся синтез двох концепцій: розбудови незалежної держави при збереженні принципів етатизму.

Номенклатура КПРС і КПУ, згуртована корпоративним духом — тісними особистими і бізнесовими зв'язками, виступила рушійною силою (соціальним прошарком) усіх подальших змін. Квaziлєгітiмно зберігавши панівні соціально-економічні позиції та легалізуючи накопичені капітали і нерухоме майно, вона втримала владу в центрі та на місцях, грала першу економічну скрипку (приватизація і т. д.).

Конституційна реформа М. Горбачова 1990 р. позбавила КПРС статусу державної. Ліквідація партійно-державного унітаризму (тандему "партія–ради") зламала хребет тоталітарного режиму. Органи державної влади СРСР, втілюючи у життя стратегічне рішення про "повновладдя рад", перестали в юридичному сенсі прямо залежати від партійних комітетів [129, с. 23-28].

У 1989 р. розпалася "зовнішня радянська імперія" ("соціалістичний табір"), оформлена двома міжнародними угодами: військово-політичною (Організація Варшавського договору) і адміністративно-господарською (Рада економічної взаємодопомоги). Це послужило сигналом для національно-визвольної боротьби у "внутрішній імперії" — у кордонах Радянського Союзу.

Найпримітніше: революційна Україна відразу обрала мирний сценарій, що був властивий і у подальшому: дотримання правових процедур (фіксація здобутків легітимними органами влади) і масові ненасильницькі акції (мітингова стихія, провінційні революції та шахтарські страйки 1989–1990 рр., соборна "Українська хвиля" 21 січня 1990 р., студентське голодування 2-16 жовтня 1990 р. на Хрещатику). Лише з початку 1989 р. до лютого 1990 р. опозиція провела 1565 масових заходів, у т. ч. 732 несанкціонованих. У них взяли участь більше 2 млн. осіб [20, с. 23-24].

Закладався фундамент парламентської демократії, що тільки міцнішав упродовж наступних півтора десятка років. Вперше обрана на альтернативних засадах у березні 1990 р., Верховна Рада УРСР теж уперше почала працювати на постійній основі. Приміром, дебютувало саме поняття парламентської більшості. ЦК КПУ сформував її під офіційною назвою "За суверенну Радянську Україну". Фактично вона ввійшла в історію як "група 239" — за числом голосів, поданих за кандидатуру Леоніда Кравчука при обранні головою Верховної Ради 29 липня 1990 р. Навіть не всі комуністи (381 серед обраних народними депутатами) до неї записалися.

Водночас з'явилася парламентська опозиція — Народна Рада. Вона відображала платформу масової опозиційної суспільно-політичної організації республіканського масштабу — Народного Руху України. Згодом переживши кілька розколів, Народний Рух став рядовою правоцентристською партією, але парламентською.

Друга стабільну рису уособив законотворчий консерватизм, запізнілість і хронічний брак адекватних дій та елементарних рішень

законодавчого органу. Згадаємо, що державній символіці знадобилися два законотворчі раунди з восьмирічним інтервалом: прапор і герб затверджено у січні-лютому 1992 р., а текст гімну — в січні 2000 р.

Коли у СРСР розпочався "парад суверенітетів", Верховна Рада УРСР заворожено дивилася на Москву. Аж через місяць після Декларації про державний суверенітет Російської Федерації (12 червня 1990 р.) конституювався український аналог (за проголосували 355 депутатів із 385 зареєстрованих у сесійному залі). Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. народився вже після поразки у Москві заколотників — Державного комітету з надзвичайного стану (19-21 серпня 1991 р.). У "російському хвості" Україна рухалася і далі, особливо у галузі економічної політики держави.

Третя особливість полягає у розвитку всіх форм безпосередньої демократії. 1 грудня 1991 р. відбулися всеукраїнський референдум і вибори першого президента України. Це нова точка відліку вітчизняної історії. На референдумі Акт проголошення незалежності підтвердили 90,3 % виборців, а Л. Кравчука у змаганні за новозапроваджену посаду підтримали 61,6 % зразу ж у першому турі. До речі, наступні президенти потребували другого туру (у т. ч. з переголосуванням у 2004 р.) і набирали скромніші відсотки. Водночас продовжується радянська традиція маніпулювання народним волевиявленням. Тому і маємо два парадокси, пов'язаних із референдумами березня 1991-го і квітня 2000-го.

17 березня 1991 р. український народ відповів позитивно на обидва запитання, протилежні за змістом. На загальносоюзний референдум Москва винесла питання у навмисно ускладненій формі: "Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?" Скориставшись формою республіканського опитування, офіційний Київ уніс додаткове питання: "Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі

Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет?"

Четверта значима риса стосується питання територіальної цілісності та проявів сепаратизму. У лютому 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. — Автономна Республіка Крим). Верховна Рада Криму 5 травня 1992 р. прийняла Акт проголошення державної самостійності та конституцію, ключові статті котрої суперечили Основному Закону України і були приведені у відповідність у вересні 1992 р.

Отримавши контроль над значною мірою дотаційними сферами ідеології та культури, опозиційній еліті (націонал-демократам), роз'єднаній "хворобою лідерства", не вдалось обійняти впливові посади в органах виконавчої влади і визначити стратегію суспільного поступу. Ці факти дали підстави компаративісту Галині Зеленько зробити висновок: в Україні на початку 1990-х рр. відбулася лише зміна курсу при незмінності рушійних сил [85, с. 15]. Модернізаторська еліта сформувалася з двох джерел: членів суспільних рухів націонал-демократичного спрямування і опозиції всередині Комуністичної партії [161, с. 10-12].

Вивчав особливості постсоціалізму і доктор політичних наук Анатолій Пахарев [229]. Він класифікував українську правлячу еліту як політичний конгломерат, що склався з представників радянсько-комуністичної бюрократії, адептів найчастіше націоналістичних або націонал-демократичних сил і власників капіталу, ідеологія яких характеризується широким спектром доктрин — від лібералізму до соціал-демократизму.

На додачу політолог Костянтин Бондаренко висвітлив "тіньові" аспекти президентських виборів 1994 і 1999 р., хто і яким чином збагачувався у 1991–1999 рр. [21]. В умовах перехідного періоду домінуюче становище у держуправлінні посіла адміністративно-політична бюрократія, заручена з бізнес-елітою або олігархією.

Дмитро Табачник понад два роки очолював президентську адміністрацію (1994–1996), перетворивши цю посаду на другу після президента за впливовістю у державі. Дмитро Видрін був радником президента з внутрішньої політики (1994–1995). Їх ліберально-демократичний підхід до суспільної проблематики вважався артикуляцією поглядів президентського середовища початку "епохи Кучми". Не випадково спонсором спільної книги виступив й американський фонд Д. Макартура [33].

Недорозвиненість політичних партій, за спостереженням Д. Видріна і Д. Табачника, звела до мінімуму їхню роль як генератора нових ідей. Це стало провідною з причин неефективності й гіперкорумпованості державних структур і уподібнення адміністрації президента до апарату центрального комітету Компартії України радянської доби. За іронією долі АП навіть розташувалась у будинку ЦК. Автори цілком слушно пов'язали повільність реформ із млявим становленням громадянського суспільства.

У гостродискусійній брошурі "Влада–опозиція–держава в Україні" (1994) один з навідоміших політв'язнів Радянського Союзу Юрій Бадзьо афористично прокоментував ситуацію 1990-х рр.: історичне щастя України полягало в тому, що "коли достиглий і перестиглий імперсько-тоталітарний плід від струсу (антидержавний заколот) просто впав, владу було кому підібрати" [287, с. 326]. Цілком закономірно, що в центрі та на місцях вона дісталася номенклатурі, оскільки іншого достатньо розвиненого кількісно і якісно соціального й політичного середовища, придатного для будівництва держави, не було й пізніше не сформувалося.

Націонал-демократи виявилися надто слабкими, щоби втілити свій проект політичних і економічних реформ за прибалтійським чи центральноєвропейським сценарієм, але виявилися достатньо сильними, аби "перешкодити посткомуністам здійснити в Україні реставрацію неосовітизму білоруського зразка" [263, с. 66, 69].

Приміром, Народний рух добився успіху з двома президентами Л. Кравчуком і Л. Кучмою. Обидва перед виборами уникали націоналістичних

ідей, а потім їх використали (The Christian Science Monitor, 28 серпня 1995 р.). Однак Рух здригнув у сутичках діадохів і був поглинутий олігархією в особі "червоних директорів" ВПК, колгоспного лоббі, вугільної та газової мафії (Basler Zeitung, 31 серпня 2001 р.). Як борці за права людини, колишні дисиденти толерували всі нації та ідеології, крім тоталітарної. Але вони не виявили терпимості у взаємних стосунках.

Сучасне українське суспільство пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і стрімку урбанізацію останніх десятиліть. Двом третинам вітчизняної еліти за 50 років, майже 87 % походить із сіл або невеликих міст "сільського типу" [345]. Тобто це носії традиційної культури, яка, поруч позитивних рис, містить і схильність до містечковості, клановості та кумівства. Ця еліта компенсувала суспільне невизнання через набуття зовнішніх ознак елітарності: відзнак, нагород, звань, наукових ступенів, видання "власних" творів, демонстративне споживання, "шляхетні" титули, показову релігійність.

Закон соціальної регенерації, відкритий російським філософом-дисидентом Зинов'євим, засвідчив: якщо кадри старої системи потрапляють у нову, то не вони пристосовуються, а змушують підлашуватися під себе, реанімують навіть побутовий дизайн [34]. Цей закон безвідмовно діяв на пострадянському просторі. Директор радгоспу замість європейської Білорусі створив стилістично бездоганний радгосп, розвідник переключив Росію, замінюючи губернії на округи-резидентури.

Українська модель 1994–2004 рр. у цій схемі дістала назву "президент-директор". Генеральний директор "Південмашу" перетворив країну в аналог заводу. Леонід Кучма не став президентом у класичному сенсі, а тільки повновладним директором держави. "Марчук усе одно багато в чому залишився контррозвідником, так само як у Кравчукові живе працівник ЦК, а в Кучмі — директор. Минуле міцно тримається за нас," — наголосив в унісон і перший президент України [116, с. 22-23, 32].

Рештки старої державної влади, що зазнали незначних змін на початку 1990-х рр., мали деструктивний вплив на становлення нових взаємовідносин законодавчої та виконавчої гілок. "Кадрова чехарда" перетворилася на повсякденне явище. Уряд Вітольда Фокіна оновився лише на 8 осіб, а Леоніда Кучми — на 32-40 %. Урядові кризи стали звичною практикою політичної структуризації української правлячої еліти [70, с. 11]. Всього за 14 років (1990–2004) 10 прем'єр-міністрів пройшли парламентське чистилище і відчули вагу президентської десниці.

За перші десять років незалежності Україна мала 9 прем'єрів, 15 перших віце-прем'єрів, 47 віце-прем'єрів, 6-8 разів мінялися усі керівники міністерств і відомств [26, с. 109-110]. Деякі посадовці перебували на посадах лише 2-3 місяці. Проте кадровий склад урядів, незважаючи на численні ротації, не дуже змінився. Старою залишалась і структура Кабінету міністрів. Веломовною ознакою спадкоємності стало те, що навіть у 1996 р. в нових органах влади працювало ще 75 % старої комуністичної номенклатури, причому 50 % — "брежнєвського призову".

Серед осіб, які протягом 1991–2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар Ради національної безпеки і оборони, глава адміністрації президента), вихідці зі старої номенклатури склали 73 %, а серед осіб, які з 1995 р. займали посади голів обласних державних адміністрацій — майже 80 %. Приміром, на керівних посадах в усіх південних областях ротації фактично не відбулося [253, с. 11].

Типова чиновницька спайка на місцевому рівні (приятельські контакти голів держадміністрації, ради, суду, начальника міліції, прокурора, керівників найбільших підприємств на межі "кругової поруки") нагадала начальнику ад'юнктури Одеського інституту внутрішніх справ Олегу Долженкову "чистісінький розвинений соціалізм" [68].

За майже десятиліття існування посади голови обласної державної адміністрації президент Л. Кучма підписав 72 відповідних укази. Рекорд за Херсонською областю, де змінили 8 перших осіб, причому Сергій Довгань

протримався лише 3 місяці (2004). Найуспішнішим виглядав Анатолій Засуха, який керував Київською областю вісім років. Головним було вчасно показати, що лояльність до президента перевищує увагу до інших центрів впливу. При оцінюванні роботи голови облдержадміністрації соціально-економічний критерій був другорядним.

Чи не кожен уряд мав на меті проведення адміністративної реформи. В основному ці заходи передбачали скорочення центральних органів виконавчої влади та їх штатів. Не випадково для The Globe and Mail 25 червня 1997 р. міністр юстиції Сергій Головатий, реформатор із надзвичайно складною місією лідера антикорупційної кампанії, виглядав як людина, котра зазнала поразки. Апарат (близько 800 вишколених за радянських часів бюрократів) контролював усі засоби зв'язку між Кабміном та міністерствами і відомствами. Він значно впливовіший за міністерство, де в середньому 300 осіб.

Для порівняння: в урядових секретаріатах західноєвропейських країн працювало менше 100 фахівців. Отже, антикорупційні зусилля міністерства юстиції загрузли під стосами документів вторинної ваги. У 1999 р. знову спробували реально перебудувати структуру і функції центральних органів виконавчої влади.

Отож усі великі "тіньові" капітали зроблені безпосередньо в коридорах влади, її колишніми і нинішніми носіями [66, с. 8-10]. Передумовою первісного нагромадження капіталу був прихований елемент відносин соціалістичної власності — тіньове володіння.

Цей процес відбувся у прямій і опосередкованій, легальній і кримінальній формах. Прямою формою стала приватизація державних підприємств, землі та житлового фонду, де порушили еквівалентність обміну. До опосередкованої відноситься інфляція, приховане субсидування господарюючих суб'єктів із бюджету, вибіркова підтримка і селективна дискримінація підприємців держорганами, спекулятивні банківські та

фінансові операції, неплатежі, ухилення від податків, затримки зарплат і соціальних допомог тощо.

Приватизаційні процеси не змогли суттєво змінити монопольну структуру, притаманну переважній частині вітчизняних ринків. Становленню конкурентних відносин заважав, насамперед, феномен зрощення влади і власності. Масштабний перерозподіл активів привів до переміщення коштів із продуктивного у фінансовий сектор і сферу обігу, провокуючи величезні макроекономічні диспропорції та колосальні соціальні зміни.

* * *

Цілком очевидно, що, по-перше, найвагоміші досягнення Української мирної революції 1989–1991 рр. лягли у підмурівок наступних етапів державотворчого процесу. Маємо на увазі мирний характер і дотримання правових процедур при розв'язанні суспільних конфліктів. Задля цього служили вже апробовані форми безпосередньої демократії, парламентської та опозиційної боротьби.

По-друге, тоді ж викристалізувалися негативні тенденції, що у подальшому відчутно гальмували суспільний розвиток у комплексному виразі. У значній мірі це пов'язано з повільним усвідомленням законодавчою гілкою (Верховна Рада) свого призначення в одночасній постсоціалістичній трансформації та інституційному утвердженні незалежної держави.

По-третє, на середину 1990-х рр. панівний в Україні політичний конгломерат (номенклатура, націонал-демократи і нова бізнес-еліта) чітко усвідомив "стратегічний історичний компроміс" і відсунув загрозу незалежності далеко за межі можливого. Будучи традиційною, сільською за походженням, правляча еліта виявилася просякнутою патерналізмом, що гармонійно вписався у соціальну регенерацію багатьох елементів старої системи державної влади.

Це, по-четверте, неминуче продукувало стагнаційні явища, що викликали у суспільстві гострий масовий протест. Тому перманентні

соціально-економічні та політико-правові колізії, по суті, служили візитною карткою України весь зазначений історичний період (1991–2004).

2.2. Подолання національної кризи 1993 р.

Здобуття контролю над суворо централізованими силовими структурами визначило долю молодій держави. Тут номенклатура виявилася на висоті: примусила їх служити незалежній Україні [127, с. 3-6; 120, с. 9 5-96]. У 1992–1994 рр. Верховна Рада прийняла близько 450 законів. Чимало з них не спрацювали в умовах постсоціалістичного переходу. Оскільки ситуація виглядала краще російської, особливо щодо продовольчого постачання, то в українському парламенті переважали небезпечні настрої якомога повільного здійснення реформ.

Як не парадоксально, початок ринкових реформи в Україні 1992 р. було визначено не внутрішнім самоусвідомленням, а зовнішніми чинниками — російським (матеріальний фактор) і західним (ідеологічний тиск). Стратегія "великого стрибка" у світ ринку через форсовану лібералізації та "шокову терапію" в некваліфікованих руках породила економіко-правовий нігілізм (дотації, емісія, податки, кредити).

Починаючи з четвертого кварталу 1991 р., як єдиний емісійний центр колишнього СРСР, Росія перестала забезпечувати Україну та інші країни СНД рубльовою готівкою. Окрім того, з боку Росії очікувалося різке підвищення цін на енергоносії. В умовах бюджетного дефіциту, кредитної емісії і браку конвертованої валюти запровадження 10 січня 1992 р. багаторазових купоно-карбованців означало перехідний період до введення власної валюти, не початок, а лише підготовку до проведення грошової реформи, резонно зазначив перший голова правління Національного банку України Володимир Матвієнко, нині більше відомий як довголітній керівник успішної фінансової інституції — потужного "Укрпромінвестбанку" [168, с. 6, 9, 21-22, 43-44].

Завдяки введенню купонної системи в Україні вдалося уникнути гострої готівкової кризи, що назривала на межі 1991–1992 рр. На момент старту реформ на рахунках населення було 116 млрд. крб. За них можна було викупити 20-25 % державної власності нормальним чином: не задарма, а за "чисті" гроші. Натомість державну власність розділила між собою номенклатура під димовою завісою "ваучерів".

Ситуація, що склалася в Україні на зламі 1992–1993 рр. сприймалася багатьма як переростання соціально-економічної кризи на чергову національну катастрофу, дезінтеграцію державності. Адже інфляція підвищилась із 240 % у 1991 р. до 2100 % у 1992 р., а у 1993 р. переросла в нечувану досі для світу гіперінфляцію 10256 %. Вочевидь оголилася згубність стратегії "великого стрибка" у світ ринкової економіки, ейфорії річної давності стосовно форсованої лібералізації та "шокової терапії", що панувала серед молодого когорти політичних діячів.

Вже 1992 р. ціни на газ в Україні зросли на сто, а нафту — у триста разів. Тому ринкові реформи в Україні почалися не волі вищого керівництва, а згідно "закону сполучених посудин". Надто тісно пов'язане з російською економікою, українське господарство пленталось у фарватері, прокладеного за кордоном. З іншого боку, ринкова цінова лібералізація в Україні 1992 р. було підмінено адміністративним підвищенням цін, тим більше природними монополістами.

На цьому зацентрував у своїй ґрунтовній доповіді, виголошеній на Четвертих великих зборах Народного руху України (4-6 грудня 1992 р.), доктор економічних наук Володимир Черняк [287, с. 256]. До речі, тоді його професорська зарплата складала еквівалент 20 дол. на місяць. На практиці два логічно обумовлені процеси лібералізації та демонополізації не були взаємопов'язані.

Найвища в світі ставка податку з громадян (90 % від одержаного прибутку), фіксований курс купонокарбованців щодо російського рубля і американського долара і т. п. призвело до зростання "тіньової економіки" і

відпливу капіталів. Наприкінці 1994 р. "на руках" в Україні зберігалося до 4 млрд. дол. США, за її межами — до 20 млрд. дол., що знекровлювало економіку, а "тіньовий оборот" досяг 40 % валового внутрішнього продукту.

Як відмітив перший віце-прем'єр України (уряд В. Фокіна), голова Рахункової палати Верховної Ради (із 1997 р.), доктор економічних наук Валентин Симоненко, "тінізацію" породили надзвичайні повноваження уряду Л. Кучми [271, с. 14, 92]. Приміром, його декретами із жовтня 1992 до травня 1993 р. тричі змінювалася ставки ряду основних податків та двічі спосіб їх отримання. При цьому низка документів набрала силу заднім чином, відверто оголюючи економіко-правовий нігілізм.

Віце-прем'єр з питань економічних реформ в уряді Л. Кучми, доктор економічних наук Віктор Пинзеник, відверто висловився: "Сьогодні ми мали значно кращі умови життя та економічний стан, якби не було інфляції 1992–1993 рр., якби цих років взагалі не було в нашій історії" [233, с. 30]. Політичне керівництво країни важко усвідомлювало недопустимість грошової емісії. Наприклад, фактичне виконання бюджету 1994 р. в кілька разів відрізнялося від затвердженого, а витрати вже "гривневого" 1997 р. перевищили доходи на 6 млрд. грн.

Розпочатий тоді процес приватизації загалом розділяється на три періоди: 1992–1994 рр. — здійснювалася неконкурентними методами — оренда з викупом або викуп трудовим колективом; 1995–1998 — масова приватизація із застосуванням майнових і компенсаційних сертифікатів; нарешті з 1999 р. — грошова приватизація переважно за індивідуальними процедурами.

Найскладніша з усіх постсоціалістичних країн економічна ситуація 1994 р., коли далися ознаки рекордної за світовими стандартами гіперінфляції попереднього року (10256 %), а дефіцит державного бюджету досяг астрономічного рівня (майже 19 % ВВП), привела й до політичної кризи. Її розв'язали дострокові вибори всіх рівнів. Отже, поява доповіді Леоніда Ку-

чми, нового президента України, "Шляхом радикальних економічних реформ" (жовтень 1994 р.) стала логічною відповіддю, де визначалися нові принципи державної політики в найближче п'ятиліття — глибока лібералізація економіки, роздержавлення і приватизація, жорсткий монетаризм.

Вихід із тупика знайшовся в одному з різновидів цементуючих варіантів політичної структуризації суспільства — президентському. Його втілено в життя за т. зв. першої каденції Л. Кучми (1994–1999): нарешті реальні реформи зрушилися з місця. Зрештою, на той момент вже визріли політичні умови.

Конфлікт між прибічниками президентської та парламентської форм правління привів до появи у лютому-березні 1992 р. дорадчого органу при президентові — Державної Думи. З її допомогою президент Л. Кравчук намірився перебрати частину повноважень Верховної Ради. Водночас запроваджено посаду представника президента — найвищого посадовця виконавчої влади на регіональному і місцевому рівнях (нині голова обласної, міської для Києва і Севастополя, районної держадміністрації).

Через дев'ять місяців внаслідок опору парламенту виявилось, що ідея Державної Думи стала "мертвонародженим дитям". Президент її розпустив. Навесні 1993 р. Верховна Рада зміцнила статус голів обласних і районних рад, спровокувавши боротьбу за регіональне верховенство, а прем'єр Л. Кучма спробував підпорядкувати собі представників президента.

Політична криза 1993 р. надзвичайно ускладнилася влітку соціальними виступами (потужний шахтарський страйк). Як чітко спрогнозувала *The Christian Science Monitor* 16 червня 1993 р., на хиткому економічному ґрунті (гіперінфляція) вона привела не до відволікаючого маневру через референдум, а до дострокових президентських і парламентських виборів у березні-липні 1994 р. [482]. Проїшла своєрідна "чистка виборами": змінено президента і не були обрані 138 депутатів попереднього складу з 188-ми, які знову балотувались. Це оздоровило

номенклатуру ("партію влади") і підготувало до активного наступу в подальшому.

За 2,5 роки свого президентства Леонід Кравчук перевернув піраміду своєї популярності: 1 грудня 1991 р. переміг і набрав 61,6 % голосів, а 26 червня 1994 проти нього проголосувало вже 62,3 % виборців. Ще до обрання Леоніда Кучми президентом 10 липня 1994 р. Україну ґрунтовно поділили на сфери впливу як відверто мафіозні групи, так і напівмафіозні об'єднання, тісно пов'язані з тіньовиками і корумпованими чиновниками [289, с. 3-4, 26, 35, 60, 66]. Процес розкрадання національного багатства і ошукування з боку трастових кампаній набув масовості.

Величезні грошові маси і товари йшли повз державний облік. Так, за офіційними даними в 1993 р. Україна експортувала у 12 держав Євросоюзу товарів на суму 624 млн. амер. дол., а за даними ЄС — 1,1 млрд. У бюджет не надійшла сума, рівна зарубіжними кредитами 1994 р. Державна власність стала нерегульованою, відданою на відкуп відомчій та регіональній номенклатурі. Тому порядок денний передбачив утвердити міцну виконавчу владу і ефективні важелі держрегулювання економічних процесів.

Наміри потенційних революційних перетворень суспільних відносин виразно окреслені в президентській програмі восени 1994 р. Але, за примітив доктор юридичних наук Володимир Селіванов, вони не отримали своєчасного підкріплення ефективними заходами з боку не тільки всіх гілок влади, як не парадоксально, і власне виконавчої вертикалі [266, с. 106].

По "гарячих слідах" у Києві в липні 1994 – грудні 1996 р. Андреас Віттковскі ретельно зібрав матеріали для дисертації доктора політології, котру захистив у Бременському університеті. Він запропонував цілісний і концептуальний опис України у перші роки незалежності [40]. Книжка рясніє посиланнями на газети, журнали, книжки, документи різноманітних відомств і чисельні авторів інтерв'ю.

Українська незалежність уособила "стратегічний історичний компроміс" комуністичної номенклатури з національним рухом на тлі шахтарської соціальної боротьби. А. Вітковскі не зупинився на "дилемі одночасності" ринкової, демократичної, національно-державної трансформації. Не менше значення має "центральна дилема політичної економії": у поточній політиці реалізувалися головно не національні інтереси, а досить відмінні від них — індивідуальні чи групові.

Це зробило посткомуністичну трансформацію "п'ятирічкою без плану": боротьба між різними групами (а відтак і суспільними інститутами) унеможлиблювала будь-яке планомірне реформування. Здебільшого домінувала найпростіша форма *rent seeking* — прагнення прибутку від конвертації влади у власність, що успішно перешкоджало реформам, про потребу яких довго говорили передусім ті, котрі їх блокували.

Саме явище бюрократичного корпоративізму мало три етапи: пересування засобів і капіталів із держсектора у приватний, інтенсивне використання "ренти влади" (приховане фінансування задля привілейованих умов), ріст організаційного рівня (промислово-фінансові групи) [120, с. 212-214]. Переміг у тому протистоянні Леонід Кучма. Перші роки його президентства подарували шанс вийти з глибокої кризи. Розколотому і розчарованому суспільству він запропонував у 1994 р. "новий національний проект" ("другий історичний компроміс") консолідації та трансформації.

Вже "безжальна правда" про катастрофічну ситуацію в країні, висловлена в презентаційному виступі прем'єра Л. Кучми в жовтні 1992 р., була не лише передумовою парламентського схвалення програми реформ, а й засобом виробити імідж героя-рятівника. Антикомуністична частина суспільства воліла бачити реформатора, хоча його дії не завжди цьому відповідали: запропоноване передбачало посилення адмінрегулювання.

Відтак А. Вітковскі слушно назвав "запроваджені Андроповим методи боротьби з корупцією та злочинністю як владного інструмента "приручення" політичних супротивників" основою політичної культури су-

часної України. Конфлікти між президентом і Верховною Радою не припинилися, а на посту прем'єра Л. Кучма терпів лише того, хто не претендував на самостійну роль. Тут ішлося не лишень про яскравих постатей з центральних органів державної влади, але й про регіональних лідерів, чільних представників вітчизняного бізнесу.

Таке "приручення" зіграло позитивну роль щодо інспірованих зовні центробіжних процесів, зміцнило систему національної безпеки. З нагоди першого десятиліття незалежності *Neue Zürcher Zeitung* підкреслила, що Київ спромігся без жодного пострілу нейтралізувати сепаратистські промосковські настрої [399]. Приміром, "кримська карта" протягом січня 1994 – березня 1995 р. ускладнилася кривавими зведеннями рахунків між мафіозними угрупованнями, до яких були причетні окремі парламентарі автономії.

Президент Борис Єльцин не допустив втручання Росії в кримські події [142, с. 484-485]. Ця зважена позиція звела нанівець зусилля інспіраторів крупного конфлікту. "Якби мені не вдалося нормалізувати ситуацію в Криму, я скінчився б як політик і державний діяч", — воістину першим серйозним випробуванням для президента Леоніда Кучми стала кримська криза восени 1994 р., що мала зарубіжне джерело. Зовні її уособило протиборство між керівниками автономії — президентом Юрієм Мешковим і спікером Сергієм Цековим, інститутами влади республіки.

Взагалі "кримська проблема" для незалежної України стала, образно кажучи, троянським конем, обачно подарованим "федералістами" (прибічниками збереження СРСР). У лютому 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. — Автономна Республіка Крим).

Верховна Рада АРК 5 травня 1992 р. прийняла Акт проголошення державної самостійності та конституцію, ключові статті котрої суперечили Основному Закону України. Вони були приведені у відповідність у вересні

1992 р. після інтенсивних міждержавних українсько-російських перемовин на рівні президентів.

У 1992–1994 рр. тут не останню охолоджуючу роль грав зовнішній чинник. У пік словесних баталій про Севастополь посол США в Україні Роман Попадюк рішуче нагадав про непорушність кордонів згідно Гельсінських угод [171, с. 141-142]. Аналогічну позицію своїх урядів оголосили послы Великобританії С. Хіменс, Італії В. Сурдо, Іспанії Е. Хунко та ін. Найпізніше зреагував французький посол.

20 липня 1993 р. втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала рішення російського парламенту про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації як юридично неспроможне. Ситуація розрядилася. Отож 31 січня 1994 р. обрали президента Криму, а у квітні 1995 р. цю посаду скасували. Змінили й конституцію автономії.

Кінцево політичну нестабільність на півострові подолав компроміс, зафіксований Конституцією України 1996 р.: Крим має власну конституцію, що погоджується українським парламентом. Таким чином ця автономія отримала чітко виражений адміністративно-територіальний зміст із певними ознаками державно-правового.

Не бракувало тривалих і бурлескних міжусобиць у середині держ-апарату по лінії "центр–регіон", що виникали на ґрунті дріб'язкового загострення міжособистих стосунків, нерідко спровокованих зависокими меркантильними амбіціями. Так, у 1996 р. з особистою участю президента Леоніда Кучми пройшла бурхлива весняно-літня кампанія усунення з посади голови Київської міської ради і державної адміністрації Леоніда Косаківського.

* * *

Перманентний президентсько-парламентський конфлікт, нагальна потреба нейтралізувати кримський сепаратизм і міжусобиці (центр–регіони) поставили протягом першої половини 1990-х рр. перед українською верхівкою важкі селективні бар'єри і модернізаторські тести.

Найгостріше й найповніше ці вимоги проявилися під час національної кризи 1993 р., до якої призвели соціально-економічні та державно-правові прорахунки. Її деструктивні наслідки були подолані внаслідок перетину декількох факторів.

По-перше, зустрічними кроками президента і парламенту в напрямку політичної структуризації суспільства (електорального оздоровлення). Дostroкові вибори глави держави і Верховної Ради нарешті привели до повноцінних реформ.

По-друге, притаманний цьому часові феномен конвертації влади у власність іманентно спонукав до гучно задекларованих, але заздалегідь персоніфікованих антикорупційних кампаній. Вони служили дієвим інструментом циркуляції всеукраїнської та регіональних еліт.

По-третє, центральній владі вдалося використати сприятливу зовнішньополітичну кон'юнктуру і безболісно нейтралізувати неприємну сепаратистську проблематику. Автономна Республіка Крим знайшла відповідну правову нішу в державі з унітарним устроєм.

І четверте. Хоча винуватців кризи 1993 р. легко знаходять як всередині країни, так і за її межами, проте загалом і Росія, і Захід стратегічно були зацікавлені в тому, щоб у потенційних конфліктах ХХІ ст. мати на своєму боці економічно сильну Україну.

2.3. Конституційний процес

Прийняття Конституції 28 червня 1996 р. справедливо названо The Washington Times доленосною подією в історії незалежної України першого десятиліття [606]. Опрацювавши більше 15 різних конституційних проектів, Владислав Авсеєвич рішуче відкинув твердження про те, що її сформували за "одну ніч" [1]. Процес розпочався 16 липня 1990 р. Норми Декларації про державний суверенітет України стали базовими для

подальшого конституційно-правового реформування суспільних і економічних відносин.

Україна однією з перших у СРСР нормативно закріпила найважливіші положення, що визначили обличчя майбутньої держави. Уже в жовтні 1990 р. запрацювала робоча група Конституційної комісії Верховної Ради, яку очолив професор Леонід Юзьков. Наступним кроком стало прийняття парламентом Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. з подальшим схваленням його всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р.

Це означало перехід проблеми з політичного у правове русло. У ньому поєдналося характерне як радянській порі (усенародне обговорення, погодження на різних рівнях влади), так і розвинутим демократіям (парламентські слухання, робочі групи науковців і практиків, науково-практичні конференції вітчизняних і зарубіжних експертів, відкрите обговорення проектів у комісіях і сесійному залі парламенту).

Всенародне обговорення проходило 15 липня – 1 грудня 1992 р. У ньому взяло участь 188 900 громадян України, 20 обласних, 114 міських, районних, селищних і сільських рад, 118 об'єднань громадян і 2 394 трудових колективи. Загалом до Верховної Ради надійшло 47 320 пропозицій і зауважень. 27 травня 1993 р. проект внесли на розгляд Верховної Ради, але не прийняли через розбіжності у поглядах на державний устрій та наростаючу соціально-економічну кризу. Політична боротьба відвела конституційний процес на другий план.

Після парламентських і президентських виборів 1994 р. настав новий етап. На відміну від попереднього, він був значно політизованим, а його основний зміст полягав у розподілі повноважень між гілками влади. У 1994–1996 рр. ініціатива поступово перемістилася в бік президента, який прагнув президентсько-парламентської республіки.

Протягом 1995 р. у засобах масової інформації розкручувалася тема протистояння законодавчої та виконавчої влади, розгортались дебати про

підзвітність Кабінету міністрів тощо. На думку філософа Василя Кременя та історика Василя Ткаченка, наприкінці літа 1995 р. доля української державності залишалася не визначеною. Рівнозначними були можливі варіанти: відродження великої європейської економічно стабільної держави та перетворення її на напівколонію із втратою незалежності [118, с. 215, 265, 268, 276-277]. Політичні суперечки сконцентрувалися навколо конкретних конституційних положень про інститут президентства, прерогативи Верховної Ради, соціальні гарантії та приватну власність, кримську автономію, державну символіку і мову.

8 червня 1995 р. президент і парламент уклали Конституційний договір "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України". Президент мав у парламенті робочу більшість і очолив прибічників реформ (The Washington Times, 20 червня 1995 р.). Л. Кучма наразі відмінив референдум про підтримку або президента, або парламенту. Але майже рік ця ідея ще витала в повітрі. Оскільки комуністи мали третину місць у парламенті, привабливіше виглядало всенародне голосування (The Wall Street Journal, 7 березня 1996 р.).

До підручників історії України перші години 28 червня 1996 р. увійшли як "конституційна ніч". Нічну напругу обумовили, з точки зору діяльної постаті конституційного процесу Вадима Гетьмана, кілька факторів [49, с. 20, 24-25]. По-перше, Україна зобов'язалася перед Радою Європи прийняти Конституцію до 9 листопада 1996 р. По-друге, запекла боротьба між діючим президентом Росії Б. Єльциним і лідером російських комуністів Г. Зюгановим за право першим перетнути фінішну стрічку в президентській гонці (4 липня) справила в Україні гучний відгомін.

По-третє, Україна опинилася на межі розпуску парламенту і введення авторитарної диктатури, про що свідчила підготовча пропагандистська кампанія. А провідні засоби масової інформації були зосереджені в руках президентської команди. І, по-четверте, внутрішньополітична стабільність

виглядала крихкою: за п'ять років змінилося сім голів уряду, а серед країн 27 країн Європи з перехідною економікою за темпами падіння ВВП і життєвим рівнем Україна знаходилася на передостанньому місці.

Заборгованість по зарплаті досягла 1 млрд. дол., а погодні умови орієнтували на найгірший врожай за останні 15 років. Наслідки 1993 р., коли уряд переплутав емісійну кишеньку з бюджетною, а інфляційна позначка зашкалила (10256 % за один рік), могли повторитися. До речі, того року за рахунок емісійних ресурсів Національного банку профінансували 36 % бюджетних видатків [297, с. 39].

Вадим Гетьман зафіксував низку цікавих психологічних нюансів і про зустрічі з президентом, які часто закінчувалися вночі та не завжди проходили у спокійній атмосфері. Але Леонід Кучма зважав на колективну думку членів комісії, які при всьому бажанні не могли врахувати його численні зауваження. Тоді розмова переходила на більш "зрозумілу" мову.

Як відомо, поточні дебати завершилися ультиматумом — президентським указом 26 червня про всеукраїнський референдум через 90 днів. При цьому Л. Кучма відчував постійну моральну і політичну підтримку виконувача обов'язків прем'єра П. Лазаренка, фракції Народного Руху на чолі з В. Чорноволом. Для останнього "без указу про референдум такої Конституції, яка була прийнята 28 червня, ми не мали б — факт незаперечний" [334, с. 188-192].

Дещо відмінну позицію аргументували історики Анатолій Слюсаренко і Микола Томенко [91, с. 283]. На їх погляд, під час парламентської дискусії та після прийняття проекту в першому читанні 4 червня 1996 р. зміст Основного Закону суттєво змінився в бік демократизації: запропоновано схему формування судової влади як дійсно незалежної, збалансовано структуру влади, визначено цивілізований статус партій в суспільстві тощо.

Не сприйнявши деякі проголосовані положення, Леонід Кучма за підтримки Ради національної безпеки і Ради регіонів (нетривкого аналога

Державної Думи чотирьохлітньої давності) підписав Указ про всеукраїнський референдум 25 вересня 1996 р. за текстом Конституції в президентській редакції 11 березня 1996 р. Це рішення суспільство сприйняло неоднозначно, але стимулююче. Верховна Рада прийняла Конституцію в цілому: за 315, проти 36, утрималися 12, не голосували 30. У підсумку "за" проголосувала четвертина комуністів — 20 із 86.

"В ніч з 27 на 28 червня 1996 р. сталося маленьке диво: націоналісти та комуністи дійшли історичного компромісу, і наступного ранку нова Конституція була прийнята більш ніж двома третинами голосів. — За гарячими слідами також підвів ризику і західний аналітик — тодішній нідерландський посол в Україні Роберт Серрі [269, с. 98]. — Кучма та соціаліст, Голова Верховної Ради О. Мороз впали один одному в обійми просто перед телекамерами".

Як підкреслила *The Washington Post* 29 червня 1996 р., президент виграв цю битву, здобувши важливу перемогу у перебудові економіки і держуправління на західний лад. Важелі політичної влади перейшли з рук очолюваних противниками реформ законодавчого органу до президента. Ця теза була безсумнівною для британської *The Times* і американської *The Washington Times*, оприлюднені наступного дня після прийняття Основного Закону України [220, с. 181-182].

Прийняття нової Конституції стало центральною політичною подією п'ятирічного існування української державності [120, с. 126-127]. Україна стала легітимною державою у сучасному світі, у ній відбулося становлення професійної політичної спільноти, котра досягла консенсусу з фундаментальних питань і не привела до руйнівної політичної кризи. І спростувати вирішальну роль парламенту та сформованих ним робочих органів у розробці та прийнятті положень Основного Закону бачиться тяжко.

У ході інтенсивного першого етапу українського державотворення форма правління набула виражених ознак парламентсько-президентської

республіки [189, с. 63-67]. У попередні роки Україна визначалася: з грудня 1991 до червня 1995 р. — парламентсько-президентською з деякими елементами радянської форми правління, а за Конституційним договором 8 червня 1995 р. і до нової Конституції — жорсткою президентською республікою.

Встановлена Конституцією 1996 р. парламентсько-президентська форма в Україні суттєво відрізняється від класичних "змішаних" республік. Зокрема, проблема відсутності інституту парламентської відповідальності призвела до проведення другого всеукраїнського референдуму в квітні 2000 р. Більшість його запитань стосувалося реформи владної моделі. Проте їх так і не втілили у життя через невідповідність європейським державно-конституційним стандартам.

За оцінками зарубіжних експертів, Конституція України 1996 р. була документом європейського значення з питань дії міжнародних норм у внутрішньому праві країни, у т. ч. імплементації стандартів прав і свобод людини [63, с. 596-597]. У той же час у контексті політико-правової реформи "компромісна" Конституція не зробила владу відповідальною перед суспільством [221, с. 160]. Зокрема, це досягається формуванням уряду фракціями парламенту, що відповідають за його ефективність перед виборцями.

Суддя Федерального суду претензій США Богдан Футей запропонував концептуальні оцінки, починаючи від референдуму 1 грудня 1991 р. або "революції у бюлетневій скринці" [316, с. 14, 49, 87-89, 124-126]. Прийняття Конституції завершило тільки перший етап конституційного розвитку. Далі мова йшла про розробку "забезпечувального" законодавства щодо прийнятих положень.

Україна заслужила найвищу оцінку завдяки гарантіям захисту прав людини. Її Конституція отримала визнання Ради Європи та її Венеційської комісії з прав людини (Європейська комісія "Демократія через закон") як документ, що здатний принести справжню демократію в Україну. У ви-

сновку комісії 7-8 березня 1997 р. прямо йдеться, що 28 червня 1996 р. стало "головною подією в ділянці європейського конституційного права" [316, с. 124-126].

Досягнутий в Конституції 1996 р. компроміс між гілками влади, що проявився у закріпленні парламентсько-президентської форми правління, дещо послабив, проте не зупинив боротьбу між ними. Упродовж десятиліття існування держави означена проблема не знайшла свого остаточного вирішення. Так і не було прийнято Закон "Про Кабінет Міністрів України", а положення щодо сфер діяльності органів влади на місцях містили суперечності, що призводило до конфліктів між державними адміністраціями і органами місцевого самоврядування.

Структура судової системи України залишалась незмінною з 1991 р., за винятком заснування Конституційного суду в 1996 р. Його діяльність відіграла стабілізуючу роль, зокрема, під час "оксамитової революції" у парламенті в січні-лютому 2000 р. Формальним приводом її став конфлікт між депутатами щодо легітимності референдуму (*Süddeutsche Zeitung*, 9 лютого 2000 р.). Проте у цілому здійснення справедливого правосуддя було малоімовірним, оскільки судова влада залишилася неефективною і корумпованою, а суддів карали за незалежні рішення (*Свобода*, 10 липня 2003 р.).

Під час президентської кампанії 1999 р. *Neue Zürcher Zeitung* ретельно відслідкувала обмеження конституційних прав і нерівність умов кандидатів [577]. Добре висвітлено також апробовану в Росії трьома роками раніше технологічну модель "загрози комуністичного реваншу". На завершальну стадію вивели тандем діючого президента-демократа і лідера комуністів, одіозно розкритого провладними ЗМІ.

Леонід Кучма скористався досвідом Бориса Єльцина 1996 р. і перед другим туром "купив" 8 % голосів Євгена Марчука, призначеного секретарем РНБОУ (*Corriere della Sera*, 15 листопада 1999 р.). А незадовго до виборів роздав крупні підприємства друзям-бізнесменам (*Le Monde*,

8 грудня 1999 р.). Незважаючи на це, перемога Кучми не викликала серйозних сумнівів (El Pais, 16 листопада 1999 р.).

Ці вибори західній публіці нагадали дебати прозахідників і ностальгуючих за СРСР і привернули світову увагу лиш у зв'язку втечею Павла Лазаренка і кинutoю гранатою у кандидата ультралівих Наталію Вітренко (Le Temps, 1 листопада 1999 р.). Також діючому президенту інкримінували величезні маніпуляції держапаратом, а оточенню — корупцію (The International Herald Tribune, 2 листопада 1999 р.).

Референдум 16 квітня 2000 р. називався знищенням парламентаризму по-українськи. Політолог Михайло Погребинський закріпив тоді кореспонденту Die Welt: "Власне кажучи, демократія у нас ще не починалася, тому було би перебільшенням говорити, що зараз вона закінчилася" [428]. Пропонувалося додати повноважень президенту з розпуску парламенту, число депутатів зменшувалося з 450 до 300, ліквідовувалася депутатська недоторканість, а також передбачалася верхня палата для представників регіонів, які призначалися президентом.

Парламентська асамблея Ради Європи в спеціальному офіційному документі розцінила все це як конституційну загрозу [549]. Якщо парламент взяв би участь у процесі позбавлення себе належної влади, то це привело би до конституційної кризи і виключенню України з Ради Європи [429]. Особливий подив викликала "явка" на дільниці 99 % виборців і чи не одностайне "за" (87 %). Причому більше половини виборців проголосувало достроково (давався триденний термін) і вдома (до них начебто приїжджали члени виборчої комісії).

Таке унікальне волевиявлення справді нікого не залишило байдужим: механізм фальсифікацій потрібно врешті зупинити. Загроза диктатури набувала чітких контурів, хоч і 19 квітня 2000 р. намагався розвіяти тривоги The Financial Times український посол у Великобританії Володимир Василенко [611].

Прийняття нової Конституції 28 червня 1996 р. служить своєрідним (юридичним) підсумком першого етапу державотворчих процесів у незалежній Україні. Це означало, по-перше, становлення професійної політичної спільноти, котра після тривалих зволікань продемонструвала й узаконила свою ключову орієнтацію — на західні політичні та правові стандарти.

По-друге. Хоч незалежна Україна достроково виконала "конституційне" зобов'язання перед світом і його кваліфікованим експертом (Радою Європи), але перехідні авторитарні тенденції зберігали привабливість у вищих ешелонах державної влади (всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 р.).

По-третє, вимога політичної реформи в постсоціалістичній Україні перетворилася на перманентну, тобто вийшла далеко за рамки конституційного процесу 1990–1996 рр. Спостерігаються неодноразові спроби (колізії 2000 і 2003–2004) посередництвом правових механізмів забезпечити демократичну процедуру передачі державної влади і вдосконалити систему державного управління.

Але, по-четверте, відповідність західноєвропейській моделі демократії служить тут визначальним критерієм. Функції авторитетного міжнародного арбітра виконують при цьому всеєвропейські структури (ПАРЄ, ОБСЄ та ін.).

2.4. Зниження військового потенціалу

Україна успадкувала від СРСР одне з найпотужніших угруповань військ у Європі, оснащене не лише ядерною зброєю, але і сучасними зразками звичайного озброєння. Тому зниження рівня її військової потуги у світі у двох річищах: загальній демілітаризації та денуклеаризації.

Українська територія була поділена три загальносоюзних військових округи — Київський, Прикарпатський та Одеський. Тут дислокувалися одинадцять армій (чотири повітряні, три загальновійськові, дві танкові,

ракетна, протиповітряної оборони), окремий армійський корпус і Чорноморський флот. Це 780 тис. чол. особового складу, 6,5 тис. танків, близько 7 тис. бойових броньованих машин, до 1,5 тис. бойових літаків, понад 350 кораблів і суден забезпечення, 1272 стратегічних ядерних боеголовок міжконтинентальних балістичних ракет і майже 2,5 тис. одиниць тактичної ядерної зброї.

Воїстину Україна виглядала, за влучним визначенням А. Каратницького у *Foreign Affairs* влітку 1992 р., "strategically significant state" (стратегічно визначною країною) [452]. Її військо переважало зібрані докупи французьку і британську армії, удвічі — німецький бундесвер, у 2,5 рази — американські сили в Європі. Про це розлого нагадала *The Washington Post* ще й 14 липня 1997 р., коли завершувалася демілітаризація [547]. Згідно з військовою доктриною СРСР, на випадок війни Радянська Україна служила плацдармом прориву оборонних рубежів НАТО і виходу за два тижні на узбережжя Атлантичного океану.

6 грудня 1991 р. парламент ухвалив закони про оборону і про Збройні сили України. Того ж дня було затверджено текст військової присяги, яку першим склав міністр оборони Костянтин Морозов у Верховній Раді. 7 квітня 1992 р. почали діяти військово-морські сили. Позаяк в основу процесу лягло політичне рішення про без'ядерний і позаблоковий статус, зміни були різючими. На кінець 1996 р. скоротили понад 3,5 тис. різноманітних структур, майже 410 тис. чол. Бойових літаків зменшилося на 600 одиниць, вертольотів — на 250, танків — на 2,4 тис., бойових броньованих машин — на 2 тис.

На кінець 2000 р. Збройні сили України мали 310 тис. військовослужбовців і 90 тис. працівників. Але *Corriere della Sera* 5 жовтня 2001 р. визначила їх чисельність 350 тис. чол., воєнні витрати — 7 тис. млрд. лір (3,25 млрд. дол.) або 3 % ВВП.

Військове відомство прославилося найбільшим в Європі генералітетом (300 чол.). У 1991–1996 рр. змінилося три міністри оборони і чотири

начальники генерального штабу. Оновили 70 % керівного складу: майже усіх командувачів військ, округів, армій, корпусів і дивізій. Кадрові переміщення стосувалися всіх рівнів. У 1991–1994 рр. з України в інші держави перевелися 12 тис. офіцерів і прапорщиків, а 33 тис. повернулося на Батьківщину. 34 вищі військові заклади перетворили у 7 військових інститутів, один університет, одну академію, 3 відділення військової підготовки і 43 військові кафедри при цивільних навчальних закладах.

Зроблено певні кроки для цивільного контролю [321, с. 12-14]. Серед них: повна департизація армії, призначення цивільних міністрів та їх заступників (1994–1995 і 2003–2004), створення Ради національної безпеки і оборони (1994) та Генеральної військової інспекції при президенті України (1995), розподіл функцій між міністерством оборони і генеральним штабом (1997).

Перший етап військової реформи (1992–1997) не досяг поставленої мети з точки зору створення збройних сил середнього рівня, які мають достатнє фінансування, сучасне озброєння і структуру [16, с. 16-18]. Спостерігалось постійне зниження у держбюджеті видатків на оборону, закупівлю озброєнь і військової техніки, науково-дослідно-конструкторські роботи: у 2000-му менше половини рівня 1992 р.

Воєнна організація України не відповідала системі загроз ХХІ ст. Поза увагою реформи залишився аспект ведення "безкровної війни": розробка комп'ютерних технологій впливу на економічний та військовий потенціал можливого супротивника, ведення радіоелектронної боротьби і використання ЗМІ для тактичних і стратегічних цілей.

Найактуальніші для національної безпеки питання — гарантовані поставки енергоносіїв, розвиток транспортних коридорів — теж не увійшли у пріоритетні завдання Збройних сил, прикордонних, внутрішніх, залізничних військ, військ Служби безпеки, урядового зв'язку, цивільної оборони і т. п.

Прикметно, інфраструктура 580 військових житлових містечок (131 тис. квартир), де мешкало 0,5 млн. чол., знаходилася на балансі міністерства оборони. І перебувала в плачевному стані. У 2000 р. військова авіація мала 543 вертольоти, але тільки 35 із них піднімалися у повітря [425]. The Washington Post 27 липня 2003 р. продовжила невтішний опис далі. У 80 % транспортних засобів сухопутних військ було відсутнє живлення. Практично кожний корабель ВМС потребував серйозного ремонту.

В армії незалежної України жодного разу не проводили розгорнутої інвентаризації. Коли Євген Марчук став міністром оборони в червні 2003 р., наказав нарешті її провести. Як повідомив британський журнал військових кіл Jane's 17 червня 2004 р., вона засвідчила втрату майна на 170 млн. дол. [607]. Результати настільки шокували, що провели додаткову перевірку, яка виявила ще 20 млн. дол.

У газеті "День" 25 березня 2004 р. міністр підтвердив кричущі недоліки обліку за минулі роки. Приміром, у 1990–1991 рр. на військову базу в Житомирі привезли 1942 ракети S-185 для демонтажу. Їх зняли з озброєння, проте результатів утилізації (золото, срібло, платина і т. п.) не виявлено. Достеменно відомо про долю 488 ракет. Інші через офшорні рахунки продали комусь у робочому стані або як брухт золота, платини і срібла. Йшлося і про передачу міністерством восени 1996 р. близько тонни срібла АТ "Українські ювеліри", де хтось частково присвоїв коштів.

Паралельно Україна включилася у механізм міжнародної безпеки. У червні-липні 1992 р. направлено до Югославії перший військовий підрозділ українських миротворчих сил. Міжнародні миротворчі місії ООН уможливили заробіток грошей на модернізацію армії України: у 1992–2004 рр. 100 млн. дол. виплачено як зарплати, а понад 24 тис. військових отримали недоступну в домашніх умовах підготовку.

Так, у квітні 2004 р. 2858 українців служили у 10 миротворчих місцях ООН: Косово, Молдова, Грузія, Ліван, Ефіопія, Еритрея, Конго, Ліберія, Сьєрра-Леоне, Ірак. У Лівані з липня 2000-го інженерний батальйон чи-

сельністю 187 осіб проводив розмінування полів і автомобільних доріг. Із грудня 2000-го у Сьєрра-Леоне дислоковано 530 службовців ремонтно-відновного батальйону і вертолітного загону.

Не обходилося без людських втрат. До 2004 р. у миротворчих операціях загинуло 43 українців. Згодом, у квітні 2004 р. під час заворушень шиїтів в іракському місті Аль-Кут, столиці провінції Васіт із населенням 380 тис. осіб, загинув український миротворець, кількох поранено, а у січні 2005-го — полягло семеро. Міністерство оборони і посольство України у Великобританії заперечили твердження The Daily Telegraph, ніби українці покинули місто на річці Тібр усупереч наказові командувача американськими військами в Іраку генерала Рікардо Санчеса [511]. Малася на увазі стаття "Шиїтські бойовики захопили місто після втечі українців".

Заступник держсекретаря Річард Армітідж спростував редакторську статтю The New York Times від 11 квітня 2004 р., де мовилося, що "слабо підготовлені війська з України й Болгарії, які, так виглядає, самі потребують допомоги". Ірак небезпечне місце, але українці проявили хоробрість. Сам держсекретар Колін Пауелл письмово подякував Україні за участь у коаліції, високо оцінивши відвагу українців в Аль-Куті. Згідно наказу, вони здійснили успішну операцію виведення тимчасової цивільної адміністрації провінції. За кілька днів американці з українцями знову взяли місто під контроль.

Усього в Іраку із вересня 2003 р. служило 1650 військових з України (за даними The Washington Post) [364]. Із них 15 загинули, стільки ж поранили. Попри те українці підготували 1070 бійців батальйону територіальної оборони і прикордонного загону Іраку, що відразу ж узяв під охорону ірано-іракський кордон. Це був четвертий за чисельністю союзник США після Великобританії (10 тис.), Італії та Польщі (2,5 тис.). Американці відправили 135 тис. чол., а всі 43 країн коаліції — 26,5 тис.

Напередодні виборів-2004 головні кандидати В. Ющенко, П. Симоненко і О. Мороз вимагали вивести, а В. Янукович скоротити українські

війська. У той же час після переговорів в Ялті президента Л. Кучми з міністром оборони США Д. Рамсфелдом для *The New York Times* 14 серпня 2004 р. стало зрозуміло, що обійдеться без коректив [564]. Не будучи членом НАТО, Україна надала серйозну допомогу. Тому Д. Рамсфелд вважав, що вона знаходилася на дуже конструктивному шляху до євроатлантичних структур.

Служба в Іраку привабила українців добрим заробітком — 670 дол. щомісяця. У порівнянні з іншими, писала *The Washington Post*, вони були бідно вбрані та недоозброєні, але мали міжнародні соціальні гарантії [426]. Так, родини загиблих Ярослава Злочевського і Костянтина Михайліва (Хмельницька область) отримали від американців по 105 тис. дол. Офіційний Київ же втішив контракт із Пентагоном на 259 млн. дол. Україна взялася до вересня 2006 р. поставити низку продукції новій 28-тисячній армії Іраку, включаючи 1,5 тис. бронетранспортерів (16-місних) і 2 тис. шестимісних джипів.

Українська армія трансформувалися, виходячи з вимог ведення регіональної війни четвертого покоління. Північноатлантичний альянс готовий до воєн шостого покоління з використанням високоточної зброї та новітніх технологій. Тому багато корисного принесла співпраця з НАТО після підписання Хартії про особливе партнерство 1997 р. Військовий полігон біля м. Яворів на Львівщині, по суті, став натівським. Крім того, на українській території провели кілька крупних сухопутних і морських навчань: *The Cossack Express*, *The Peace Shield*, *The Sea Breeze*. Разом з українцями у них тренувалися вояки 12 країн альянсу.

Окремо світова преса відслідкувала ступінь загрози, пов'язаної зі зберіганням зброї. Майже всі 184 склади-арсенали України були переповнені на 110-120 %. Половина з 2,5 млн. т боєприпасів підлягали утилізації, а відновлення всіх засобів безпеки вимагало 889 млн. грн. Тому Україна виступила ініціатором "операції демілітаризації" або ж ліквідації зайвих 80

сховищ звичайних озброєнь — 1,5 млн. одиниць стрілецької зброї та 133 тис. т боєприпасів із першої, другої та холодної воєн.

Фінансувати їх знешкодження, що триває досі, припало країнам-донорам Греції, Німеччині та Туреччині. Кваліфікована утилізація тонни озброєнь коштує 1,5 тис. євро, а будівництво спецзаводу — 20 млн. [438]. Die Welt 22 березня 2005 р. подав саме такі підрахунки.

Аналогічною, але меншою за масштабами, стала попередня півторарічна операція: знешкодження мін на території України, Молдови й Албанії обійшлося у 1,5 млн. євро. У травні 2003 р. The Christian Science Monitor навіть розповів про молоду східну українку, що на спецпідприємстві заробляла 100 дол. на місяць, перетворюючи детонатори до мін у пластикові пелікани та інші дитячі іграшки [406].

Проект фінансувало НАТО (800 тис. дол.). У травні 2003 р. він завершився утилізацією 404 тис. мін у Донецьку. Найбільшими їх запасами володіли Китай (110 млн.), Росія (70 млн.), Білорусь (10-15 млн.), Україна (10 млн.), Пакистан (6 млн.) та Індія (4-5 млн.). Незважаючи на заборону, протипіхотні міни широко застосовувалися у конфліктах в Анголі, Бурунді, Еритреї, Росії, Грузії, Туреччині та Іраку. У 2001 р. на півдні Лівану залишилося знешкодити їх близько 130 тис. Власне, цим займався український батальйон ООН.

Конверсія в Радянському Союзі почалася 1989 р. внаслідок роззброєння і обмеження гонки озброєнь. Процес виявився доволі складним як для світової спільноти, так і незалежної України [24]. Вона суттєво підсилила транзитність своєї території і не випала з тісного кола експортерів зброї. І цим привернула прискіпливі погляди. Споконвічна підклимна боротьба за ринки збуту додала молодій державі неоціненного дипломатичного досвіду.

Україна змагалася в європейському тендері на виробництво військово-транспортних літаків; турецькому, грецькому і малазійському танкових тендерах; проекті модернізації танків Т-72 для країн Центральної та

Східної Європи. Однак не мала щастя. Поступово втратився навіть ринок військової освіти: якщо у середині 1990-х Україна готувала 800-900 іноземців (отримувала за курсанта 10 тис. дол. щорічно), то далі близько ста.

Розрахунок на ВПК як основне джерело надходження валютних коштів виявився для України помилковим [327, с. 3-4]. Її місце серед провідних експортерів озброєння забезпечувалося реалізацією надлишкової військової продукції радянського виробництва, меншою мірою — ремонтно-сервісними потужностями і в останню чергу — поставками оборонно-промислових підприємств.

Успішно торгували зброєю у світі лише країни з поважним політичним впливом і наукомістким виробництвом. Присутність України тут обумовлена спадщиною СРСР, який витрачав на гонку озброєнь необмежені кошти. На неї припадало близько 30 % союзного ВПК: 1810 підприємств і 2,7 млн. працюючих. Вартість успадкованого військового майна оцінювалася у 89 млрд. дол.

Хоч замкнений цикл мали лишень деякі озброєння, але існував перелік номенклатури продукції, аби придбати її у Росії, замовник мусів звертатися до України: авіаційні компоненти, радіолокаційні станції, авіадвигуни та ін. У неї залишилася також частина напрацювань, які випереджали західні: у виробництві головок самонаведення для ракет, станцій радіотехнічного контролю, звукометричних систем артилерійської розвідки, авіаційних і ракетних систем прицілювання і т. п.

Україна досить вигідно відрізнялася від західних виробників тим, що не висувала жодних політичних умов до потенційних покупців. У 1992–1998 рр. вона продала зброї на 32 млрд. дол., що у шестеро більше закордонних інвестицій від часу незалежності. Майже стільки вся її економіка виробляла за рік. Покупці — Іран, Ірак, Ємен, Еритрея, Сомалі, Пакистан тощо — переважно клієнти Радянського Союзу 1970–1980-х.

Цікаве 83-сторінкове дослідження "Договірна торгівля зброєю з країнами, які розвиваються (1993–2000)" підготувала дослідницька служба

конгресу США. У доповіді за 1993–1996 рр. Україна навіть не згадувалися через занадто малі показники, але у 1997–2000 рр. була вже восьмою із 1,5 млрд. дол. Для порівняння. У 2000 р. США утримали перше місце з 12,6 млрд. дол. або 50 % сукупного прибутку від світової торгівлі зброєю. Друге місце в Росії — 7,4 млрд. дол. або 29 % легального ринку, третє у Франції — 2,1 млрд. дол. або 8 %.

У червні 2003 р. експерти Стокгольмського інституту досліджень проблем миру оприлюднили висновок про шосте місце України серед десяти провідних країн-експортерів озброєнь. У 1998–2002 рр. вона отримала 2,7 млрд. дол. Лідирували США, Росія, Франція, Німеччина. Внаслідок оголошеної США "війни з тероризмом" оборонні витрати зросли в усьому світі. Отож державна компанія з експорту та імпорту продукції та послуг військового і спеціального призначення "Укрспецекспорт" заробила у 2003 р. 2 млрд. дол.

Після терактів 11 вересня 2001 р. долею українських учених ВПК Захід опікувався додатково (San Francisco Chronicle, 25 березня 2002 р.). Науково-технологічний центр України з 1995 р. фінансувався США, Канадою і ЄС. Він допоміг 11 тис. із 15 тис. ученим-зброярам застосовувати знання у цивільних розробках. У 2000 р. США перерахували центру 35 млн. дол. Завдяки цим грантам завод "Південмаш" зберіг кілька сотень співробітників, зайнятих випуском космічних ракет для морських стартів.

Одночасно США серйозно занепокоїв технологічний прорив України, який личив тільки супердержаві. Як відгомін "касетного скандалу", у 2002 р. злободенністю вирізнялася підозра у володінні Іраком (країною-ізоєм) радарно-локаційної станції "Кольчуга", що на конвеєрі в донецького "Топаза". Не випадково у Le Figaro у листопаді 2002 р. з'явився спеціальний репортаж [501]. Вважалося, що Україна порушила ембарго Ради безпеки ООН після виставки озброєнь SOFEX-2000 у Йорданії у квітні

2000 р. Мова йшла про наміри нелегальних поставок ракетних технологій, кораблів, літаків, сталевих труб.

Після небувалого розголосу Київ усіляко розвіював сумніви. Річ у тім, що американський літак-невидимка "Предейтор" (покращений "Стелс") враз усвідомив свою беззахисність. Він у два десятки разів дорожчий української РЛС, яку виявити неспроможний. У березні 2003-го США і Великобританія провели інтервенцію і скинули Саддама Хусейна, а через півроку, у грудні, його арештували. Проте "Кольчугу" у переможеному Іраці не знайшли.

Україні вдалося вийти з дипломатичної ізоляції "клятвою крові" (The Washington Post), тобто приєднавшись до антиіракської коаліції [363]. Американські літаки у рамках війни з тероризмом понад 2,5 тис. разів скористалися повітряним простором України. Крім того, вона надіслала миротворчий (стабілізаційний) батальйон у шиїтську провінцію Васіт.

У 2004 р. Державною премією в галузі науки і техніки України нагородили причетних до розробки і серійного виробництва комплексу дальньої радіотехнічної розвідки стратегічного призначення "Кольчуга".

Український Т-84 УД успішно конкурував із російським Т-90 і німецьким "Леопардом" за звання найкращого середнього танка сучасності. Та через зовнішньополітичну непередбачуваність Україна прогнала контракт на 4 млрд. дол. за поставку 1 тис. танків у Туреччину. На тендер вона підготувала спеціальну модель "Ятаган".

Натомість справжнім проривом визнано танкову угоду з Пакистаном вартістю понад 1,5 млрд. дол., котру виконало Харківське виробниче об'єднання ім. Малишева. Як виявила Corriere della Sera у жовтні 2001 р., російські партнери намагалися зірвати контракт, відмовившись поставляти комплектуючі, зокрема танкові гармати [445]. Проте Сумське ВО ім. Фрунзе освоїло їх випуск.

На прохання замовника сумську гармату зроблено за стандартами НАТО. Також упродовж трьох років (починаючи з 2002-го) 300 найновіших

пакистанських танків "Аль-Халід" і "Аль-Зарар" отримали українські двигуни (150 млн. дол.). Тут Україна випередила Китай, традиційного партнера Пакистану (The Frontier Post, 17 лютого 2002 р.).

Інший яскравий приклад навело радіо "Свобода" 17 січня 2002 р. Міністерство оборони Німеччини орендувало дві машини Ан-124с "Руслан" (вантажопідйомність 150 т) для відправки військового і гуманітарного вантажу до Афганістану. Кілька років перед тим планувалось оновити авіапарк бундесверу літаками Ан-70. З політичних міркувань тоді ухвалили рішення на користь європейського Airbus, хоча в технічних перевагах українсько-російського транспортного літака не сумнівалися.

Для перевезення 80 т вантажу з Німеччини до Афганістану "Руслан" потребує вісім годин з однією посадкою. "Трансалл", що належать бундесверу, піднімає в повітря лише 10 т, а на шлях до Кабула йому необхідно два дні та три посадки. Тоді ж американці взяли в оренду найбільший у світі літак Ан-225 "Мрія", здатний піднімати 250 т. Ним (існував в єдиному екземплярі), перевезли з ФРН в Оман і Киргизію харчування для американських солдатів (180 і 230 т). У 2003 р. він доправив нафтові бури, насоси і генератори з Хьюстона в Басру, що на півдні Іраку.

30 німецьких журналістів різних видань, теле- та радіокомпаній прибули до аеропорту Кельн–Бонн, аби подивитися завантаження "Мрії" (Німецька хвиля, 3 серпня 2004 р.). Вона перевозила з Німеччини до Тайваню автоматичну лінію для виробництва комп'ютерних дисплеїв. Устаткування (166 т) запакували у контейнери 4 м заввишки. Літаку запланували дві посадки: в Узбекистані та Південній Кореї. Досі найскладніший вантаж він перевіз до США з Австрії — трансформаторну станцію вагою 140 т. Екіпаж складався виключно з громадян України — 8 пілотів і 12 техніків.

Незважаючи на всі переваги Анів, відсутність сервісної мережі за межами країни не давала закріпитися на світовому ринку, де домінували американська компанія Boeing і європейський концерн Airbus. Усе ж, почи-

наючи з 2005 р. НАТО запланувало п'ятирічний фрахт "Русланів", доки Європа не збудує власні аеробуси. Як зауважила The Wall Street Journal 4 червня 2003 р., на Заході орендували "Руслани" і раніше. Попит на них виявився настільки великим, що, коли виникла потреба транспортувати війська до Афганістану, вони вже розвозили різдвяні подарунки.

Американські літаки C-17 Globemaster краще, ніж українські, можуть приземлятися у складних умовах, але рейси Ан-124с "Руслан" дешевші у 6 разів. Тому до 2010 р. блок НАТО орендував 6 "Русланів" за 1 млрд. дол. Цей протокол підписали 12 країн НАТО. Ініціаторами виступили ФРН і Норвегія (Свобода, 12 червня 2003 р.).

Транспортна авіація України складалася з 76 Ілів та 40 Анів, у т. ч. семи "Русланів" і однієї "Мрії", що стали до ладу 1982 і 1989 р. Жодна країна Євросоюзу не мала таких літаків для довгих перельотів. Цю прогалину виявили в листопаді 2000 р. Як влучно примітила The Daily Telegraph 14 лютого 2001 р., використання української техніки дозволила Європі прилучитися до антитерористичних операцій без американської допомоги [404]. Із 2002 до середини 2004 р. "Руслани" доправили в Афганістан і назад 757 вантажних партій. США володіли 115 літаками C-5 Galaxy, подібних "Русланам", але використовували виключно для своєї армії.

На ринку зброї Україна представлена нерівномірно. У 1998 р. в Африці вона заробила понад 150 млн. дол. або третину цих доходів за рік. Протягом 1996–2000 рр. Україна виконала військові замовлення Пакистану на 800 млн. дол. Завдяки цьому (320 танків Т-80УД за 650 млн. дол.), вона стала дев'ятою у світовій торгівлі зброєю у 1997 р. і сьомою у 1998 р.

Продані танки мали покращену броню і захист від нападу хімічного й кінетичного походження. Крім того, як повідомив журнал Jane's 18 січня 2001 р., завод "Прогрес" у Запоріжжі випустив партію протитанкових ракет із лазерним наведенням для 125 мм гладкоствольних пушок танків даного модельного ряду. Дальність ураження цих ракет вагою 31 кг становить 5 км.

Серед найбільших контрактів України варто згадати продаж 12 літаків Ан-74 (132,9 млн. дол.) і будівництво в Ірані заводу з випуску Ан-140 (195,2 млн.). У 2000 р. уклали контракт на 97 млн. дол. із Грецією на поставки двох малих десантних кораблів на повітряній подушці типу "Зубр".

У лютому 2001 р. конструкторське бюро ім. Антонова запропонувало серію модифікацій для 110 транспортних літаків Ан-32, що належать Індії. Це дозволяло продовжити термін експлуатації вдвічі — до 30 років. Перешкодили як санкції США щодо Індії, так і міцні зв'язки України з Пакистаном, індійським противником. Але тоді ж Індія вибрала РЛС 1L-220 українського виробництва. Її побачили в дії в Кримських горах. Переговори тривали з 1999-го, вивчалися аналоги — російський "Зоопарк" і шведський "Артур", але вони поступалися параметрами. 1L-220 знаходить артилерійські снаряди у радіусі 30 км. У цих питаннях глибоку проінформованість показав Jane's 23 лютого 2001 р. [443].

Науково-виробниче підприємство "Валар" з Івано-Франківська розробило високоточну зброю з безшумним двигуном. "Дятел" вражає броньовані та інші цілі на відстані до 2,5 км, причому і з дистанційного управління за 0,5 км. Такий ракетний комплекс вразить ціль розміром носової хустинок (Кореспондент, 3 листопада 2004 р.). Його можна потай встановити у ґрунті. Він роками очікуватиме команди "пуск", не потребуючи присутності командира.

Британо-американський експерт Тарас Кузьо на шпальтах The Christian Science Monitor у лютому 2002 р. характеризували Україну як унікальне місце для "чорного ринку": концентрація влади у кількох впливових осіб, жодного нагляду, величезний прозорий кордон і велетенський потенціал зброї, яку власні літаки доставлять, куди потрібно [477]. Підтвердили це записи майора Мельниченка, котрі у США визнали автентичними.

Серед 10 найвідоміших злочинців у списку ФБР двоє мали українське коріння. Детальніше про них розповіла 18 серпня 2003 р. The

New York Times Magazine. Москвич Віктор Бут, найбільший торговець зброєю у світі, перебував поза юрисдикцією американських спецслужб. Італійська поліція у серпні 2000 р. заарештувала колишнього одесита Леоніда Мініна, громадянина Ізраїлю, який мав російський, бельгійський, німецький і навіть радянський паспорти. Пізніше суд міста Турін виправдав його і кількох компаньйонів, причетних до нелегального продажу зброї з України і Білорусі до Югославії та північноафриканським країнам 1992–1994 рр.

Безумовно, такі торговці мали прикриття держав, які користувалися їхніми послугами. Тому із середини 1990-х у світі не засудили жодного перемитника за порушення ембарго ООН. Знайдений у ході розслідування архів привів слідчих і журналістів до Одеси, де починався маршрут нелегальних поставок. Так, український пілот на замовлення В. Бута возив нелегальну зброю до Ліберії, отримуючи за рейс 10 тис. дол. У вересні 2001 р., через два тижні після нападу на Нью Йорк і Вашингтон, угорський чиновник випадково виявив, що до Сполучених Штатів везли 300 українських ракет типу "земля-повітря" і 100 пускових установок [220, с. 162]. Неподалік летовищ ними можна збивати літаки.

Одеський порт грав роль контрабандистського тунелю між Європою і рештою світу. Тут щодня вивантажувалося 800 контейнерів, прослідкувати за вмістом кожного неможливо. Крім зброї, нелегально перевозилися цигарки, ліки, компактні диски. Звідси кілька годин їзди автівкою до Придністров'я, контрольованого одеською мафією. Там знаходилося 40 тис. т зброї, яку не дали забрати радянській (потім російській) 14 армії.

Світ пильнував за спробами України продавати зброю країнам-ізолям і до "гарячих точок". У травні 1998 р. у Центрі стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні з'явився черговий випуск бюлетня The Post-Soviet Prospects. У ньому повторено давнішу інформацію The Washington Times, що 1995 р. утворився українсько-лівійський комітет стратегічної

співпраці [599]. Він маскувався контрактами на будівництво у Лівії залізничі в 600 миль.

Посли Володимир Василенко (у Великобританії) і Валерій Кучинський (постійний представник в ООН) у листах до The Financial Times і The Washington Post спростували публікації 2000 р. про продаж Україною зброї Сьєрра-Леоне і ангольським повстанцям з "Уніта" в обхід ембарго [471; 612; 613]. Наступного року розгорівся скандал із українським Іл-76, що віз 30 т зброї в Асмару, столицю Еритреї. Його затримала болгарська влада у Бургасі.

Можлива співпраця з афганськими талібами схвилювала Сполучені Штати до такого ступеня, що у березні 1998-го держсекретар Мадлен Олбрайт провела профілактичні бесіди у Києві [608]. І це не пройшло повз увагу The Washington Times. До речі, після розпаду СРСР безслідно зникло більше 70 ядерних боєголовок. 8 лютого 2004 р. всеарабська газета Al-Nayat розповіла про факт продажу тактичної ядерної зброї з України у 1998 р., а її вчені відвідали південноафганське місто Кандагар. Самраз там знаходився центр руху "Талібан" і керівництво "Аль-Каїди". Дану версію в унісон спростували як українці, так і американці.

Як не парадоксально, у 2000-му військові сказали своє "вагоме" слово. 20 квітня за 90 км від м. Бровари, що на Київщині, з полігону запустили тактичну ракету класу "земля-земля". Політ пройшов у некерованому режимі на відстань утричі довшу запланованої. Ракета влучила у цегляний будинок у Броварах і проткнула його з дев'ятого поверху по другий, наче гігантський лом. Троє мешканців загинуло, трьох поранило.

Через кілька місяців, у червні-липні, спалахнула токсикодермія внаслідок масового отруєння жителів сіл Болеславчик, Чаусово-1, Підгір'я та Мічуріно Первомайського району Миколаївської області (понад 400 хворих). Причина — недбала охорона місць утилізації ракетного палива — гептилу.

У наступні роки пригоди здебільшого мали "небесне походження". У присутності міністра оборони 4 жовтня 2001 р. ракетники із кримського полігону невдало влучили у тренувальну ціль у Чорному морі. Випадково збили російський авіалайнер Ту-154, що летів із Новосибірська у Тель-Авів. Загинули всі 78 осіб. Чинovníки вперто заперечували вину, але під тиском безапелювних доказів Україна взялася через два роки виплатити потерпілим родинам 7,5 млн. дол. Відразу після інциденту міністр оборони пішов на політичну пенсію.

Загибель Ту-154 справила у жовтні 2001 р. надзвичайне враження на американські *The New York Times*, *The Washington Times* і *The Washington Post*, британські *The Financial Times*, *The Times* і *The Daily Telegraph*, швейцарську *Neue Zürcher Zeitung*, фактично на всі впливові газети Заходу [210].

На військовому аеродромі Скнилів, на околицях Львова, 14-й корпус військово-повітряних сил святкував своє 60-річчя. У сонячний день 29 липня 2002 р. Су-27 і МіГ-29 показували вищий пілотаж для кількох тисяч глядачів. На їхніми головами винищувач-бомбардувальник Су-27 приступив до виконання фігури "бочка", але 17-тонна машина впала на землю.

Рятівники знайшли 83 тіла загиблих, тільки 45 із них вдалося ідентифікувати відразу. Поранено близько двохсот глядачів. Машини швидкої допомоги блискавично приїхали на місце трагедії. Телекамери зафіксували як професійно й без паніки лікарі рятували життя. Навіть військові надавали інформацію зі швидкістю і точністю, якій позаздрили у Пентагоні (*Le Figaro*) [461]. А ще три тижні перед тим, коли у Донбасі загинуло 35 гірників, їхні рідні пікетували начальство, щоби хоч дізнатися імена.

Леонід Кучма перервав відпустку і за лічені години був Львові. Цього разу президент швидко покарав військово-керівництво, бо "пілоти-акробати взяли на себе дуже багато" (*Corriere della Sera*, 29 липня 2002 р.). Він звільнив начальника генштабу, котрий виконував тоді обов'язки міністра оборони, і командувача ВПС. Арештували чотирьох генералів і

двох пілотів-полковників, які катапультиувалися. Щоправда Die Welt 5 серпня 2002 р. подав версію про обстріл СУ-27 невідомими предметами. На підтвердження німецький телеканал RTL мав аматорську відеозйомку.

Подібні польоти без дотримання необхідної відстані безпеки (300 м віддалі та 400 м висоти від публіки) скрізь у світі заборонили ще після 28 серпня 1988 р., катастрофи на американській базі у Рамштейні (Пфальц, ФРН). Тоді під час демонстраційних польотів на висоті 50-80 м зіткнулися три італійські літаки і загинуло 70 осіб. Отож інтерес усієї німецької преси до інциденту мав зрозуміле для своїх читачів інформаційне навантаження: Neue Osnabrücker Zeitung, Süddeutsche Zeitung, Braunschweiger Zeitung та ін. (Свобода, 29 липня 2002 р.).

На початку травня 2003 р. внаслідок розгерметизації українського військово-транспортного літака за 45 хв після вильоту зі столиці Конго загинуло до 250 чол. (Der Spiegel, 11 травня 2003 р.). В Іл-76, що летів на замовлення конголезької армії із Кіншаси у місто Лубумбаші, відкрився багажний люк над важкодоступним районом. Дивом вижило близько сотні пасажирів. Кілька катастроф трапилося в Анголі, щоправда, на російських Анах, але з українськими екіпажами.

6-10 травня 2004 р. тривала пожежа на 275-й базі за 5 км до села Новобогданівка Мелітопольського району Запорізької області. Там зберігалося до 4,5 тис. умовних вагонів боєприпасів (90 тис. т), що на 800 вагонів більше нормативів. За словами міністра Є. Марчука, пожежа виникла за 10 днів до завершення ревізії. Одна з київських фірм суттєво боргувала за недовиконаний контракт з утилізації боєприпасів. Осколки реактивних снарядів системи залпового вогню "Град" виявлені в радіусі 15-17 км.

Вибухова хвиля зруйнувала будівлі військової частини, знесла частину села і знищила вузлову станцію. Один снаряд влучив у магістральний газопровід. Довелося перекрити міжнародну трасу Москва–Крим, а у школах Мелітополя припинити заняття. За 70 км від місця події розташо-

вана найбільша в Європі Запорізька АЕС. Як відомо, реакторна будівля здатна витримати не тільки вибух снаряда, але й падіння літака.

Сапери очистили територію 78,5 кв. км. Усього задіяли 1983 військових і 232 одиниці інженерної та спеціальної техніки. Розрахунковий радіус розльоту боєприпасів склав до 40 км. У ймовірній зоні ураження (радіус 10 км) знаходилися 11 населених пунктів (5772 жителів). Всього евакуювали до 10 тис. осіб. Одна людина загинула безпосередньо від вибуху, четверо — від стресу.

The Independent повідомила про цей інцидент розлого 9 травня 2004 р. [610]. Аби передати побачене, заступник голови райдержадміністрації вдався до чорного гумору: "Ну яка паніка, коли снаряди літають. Люди тікали босоніж. Там просто жах". Аналогічна пригода у 2002 р. на російському арсеналі поблизу Владивостока поранила 13 чол.

Подібно до Росії та Китаю, іноземним екстремалам Україна приготувала свою програму військового туризму, котру проаналізували The Economist і The Washington Times відповідно 13 травня і 25 грудня 2000 р. Це прогулянка на танках Т-72 (300 дол. за 4 милі + 350 дол. за вистріл) і БМП-1 (150 дол. + 250 дол. за чергу з 73-міліметрової гармати), політ у кріслі другого пілота назвукових винищувачах Су-27 (9,6 тис. дол. за год.) і МіГ-29 (8,5 тис.), артилерійську стрільбу. Задіяно 11 військових баз і 4 аеродроми. Окремо платилося 2 тис. дол. за допуск.

* * *

Ключовим моментом повноцінного входження України у світове коло незалежних держав стало її прощання з радянським спадком — одним із найбільших військ і арсеналів у Європі.

Це, по-перше, привело до тісних військово-політичних контактів з Організацією Об'єднаних Націй і Організацією Північноатлантичного договору, що сприяли модернізації скороченої армії та появі власної оборонної доктрини. По суті, незалежна Україна закріпилася на міжнародній арені

не стільки дипломатичними установами, скільки своїми миротворчими батальйонами у "гарячих точках".

По-друге, "операції демілітаризації" з безпосередньою участю Заходу в значній мірі вирівняли неприємні враження про Україну, котра з вини своїх військових поперпіла від низки техногенних інцидентів із людськими жертвами. Серед них виявилися не тільки громадяни України, але й іноземних держав.

Третє. Навіть попри помилкові сподівання на величезну зовнішньоторгівельну віддачу ВПК і "тіньові" негаразди, Україна не випала з десятки світових експортерів зброї. Подеколи її технологічний прорив личив тільки супердержаві. Проте Україна не змогла належним чином забезпечити захист своїх національних інтересів у цій сфері.

І четверте узагальнення. Військовій політиці незалежної України, що в основному сформувалася впродовж першої половини 1990-х рр., властивий континуїтет у міжнародно-правовій та військово-промисловій площинах. Іншими словами, характер, динаміка і тенденції процесів, викликаних зниженням військового потенціалу, рівносильно притаманні всьому історичному періоду, що досліджується (1991–2004). Рубіжними датами слугують завершення ядерного розброєння (відбулося) і вступ у НАТО (очікується).

2.5. Ядерне розброєння

Гострі протиріччя 2003 р., пов'язані з Іраком та Північною Кореєю, змусили кращих світових аналітиків згадати досвід України, яка майже десятиліття перед тим добровільно віддала свою ядерну зброю. Після того, як Ірак за 27 днів Сполученими Штатами і Великобританією розброєно силою, світ замислився, що потрібно зробити, аби Північна Корея перестала становити загрозу для близьких і далеких сусідів.

За збігом обставин, знову не обійшлося без трьохсторонніх перемовин. Правда, на разі в Пекіні, але, крім Китаю і КНДР, з неодмінною участю США. У грудні 2003 р. після розгрому Іраку і арешту Саддама Хусейна широко розкаялася Лівія. Її лідер Муамор Каддафі проголосив розброєння під парасолькою Об'єднаних Націй.

У квітні 2003 р., коли тривали переговори про обмеження північнокорейської ядерної програми, старший співробітник авторитетного для американського істеблішменту The Carnegie Endowment for International Peace Роуз Готтемолер у The New York Times провела доволі сміливу паралель з українською ситуацією [434]. Через рік це у The International Herald Tribune повторили і директори програм Пол Старз (The U. S. Institute of Peace) та Бен Гаррет (The Atlantic Council of the United States) [575]. Успіх Заходу тут залежав від трьох важливих факторів, які повинні дотримані й перед Північною Кореєю, — гарантії безпеки і допомога не лише у знищенні зброї (програма Нанна-Лугара), але і в енергопостачанні.

До речі, Р. Готтемоллер раніше працювала у Раді національної безпеки та міністерстві енергетики США. Сутички між американцями і північними корейцями нагадали їй 1994 р. Тоді після напружених багатомісячних переговорів із Росією та Сполученими Штатами Україна погодилась передати росіянам 1900 боєголовок на знищення, а в обмін отримала стрижні для атомних електростанцій.

Ще одна актуальна паралель. "Наступний Ірак" — під такою назвою в березневу числі за 2003 р. респектабельний журнал Foreign Affairs надрукував "атлас зла", де автори графічно позначили найбільш вибухонебезпечні зони світу. На першому місці у списку поставлені Україна і Білорусь, що межують з новими членами НАТО і можуть тероризувати регіон. Foreign Affairs, до якого радіо "Свобода" 12 березня 2003 р. звернулося за поясненням, наполіг, що його міжнародні експерти компетентно визначили 15 країн із потенційного списку гарячих точок світу.

Натомість тодішній посол України в Сполучених Штатах Костянтин Грищенко надіслав листа до журналу, де заперечив оприлюднене. У свою чергу американський посол Карлос Паскуаль відзначив, що Сполучені Штати "не бачать підстав називати Україну проблемною територією в Європі" (Українська правда, 22 березня 2003 р.). Однак питання захисту небезпечних матеріалів і технологій залишалося відкритим. Тому США, приміром, інвестували близько 5,3 млн. дол. в охорону Харківського фізико-технологічного інституту, де зберігався високозбагачений уран. Ці 75 кг дорівнювали трьом боєголовкам.

На початку 1990-х рр. в українському парламенті вистачало депутатів, які прагнули залишити ядерну зброю, наявність якої мала захистити від можливих російських територіальних зазіхань. Колишні радянські командувачі ракетних військ, які присягнули молодій державі, теж твердили, що зможуть самотійно справитися з арсеналом.

Мирне роззброєння України відбулось успішно завдяки балансу інтересів усіх, і, у першу чергу, через чітке визначення ролі України в Європі. Досягнуті домовленості передбачали конкретизовані терміни виконання зобов'язань і можливі покарання за недисциплінованість. Підписана ж угода з Північною Кореєю таких пунктів не містила, підмітила Готтемоллер, тому й провалилася.

Цілком природно, що життєві інтереси єдиної супердержави стимулювали постійну увагу до партнерства у справі контролю за поширенням небезпечних технологій. Україна успадкувала великий досвід і кваліфікованих фахівців у галузі виробництва балістичних ракет і експлуатації атомних електростанцій. Тому для неї, відзначив працівник Бюро європейських та євразійських справ держдепартаменту США, колишній посол у Києві Стівен Пайфер, відмова від участі у будівництві АЕС в іранському місті Бушер була непростим рішенням [224].

Якщо точніше: можлива перспектива ядерної загрози з боку найближчих сусідів, зокрема, іранська, спонукала Тель-Авів використати не ті-

льки наявність статусу "особливих відносин" між Україною та Ізраїлем, а й два стратегічні партнерства — американо-ізраїльське і україно-американське. Знайдена точка "золотого перетину" спонукала Київ у 1998 р. відмовитися від 48 млн. дол. із бушерського проекту [9, с. 14].

Крім того, американців справді окремо цікавив і той спосіб, у який "український фрагмент впишеться у геополітичну мозаїку Європи". Вашингтон не бачив жодних суперечностей між європейським вектором Києва та його нормальними стосунками з Москвою.

Розпад СРСР, ясна річ, неминуче підняв на щит загрозу розширення числа держав, які володіли б сучасними засобами масового знищення. Україна, Білорусь і Казахстан, на території яких, окрім Російської Федерації, знаходилась ядерна зброя (тактична і стратегічна), опинилися перед складною проблемою вимушеної зміни успадкованого статусу. Уже сам цей факт викликав помітну занепокоєність серед провідних держав.

Підливали олії до вогню деякі "неядерні" інциденти на зорі становлення українського війська. Так, у лютому 1992 р. із Староконстянтинівського летовища, що на Хмельниччині, на шести штурмовиках Су-27 втекли до Росії 13 пілотів місцевої авіадивізії. Цю неприємну подію пригадав через десятиліття перший перший президент України Л. Кравчук [116, с. 146].

Передусім украї серйозною називалася небезпека втрати контролю: як шляхом безпосередньої передачі зброї в "треті руки", так і внаслідок "втечі умів". Була високою ймовірність участі фахівців із колишнього СРСР у створенні ядерних арсеналів тоталітарних держав-"ізгоїв" Ірану, Іраку, Лівії та Північної Кореї.

Між іншим, подібні сценарії лягли в основу більше десятка дешевих бойовиків, виготовлених на голлівудському конвеєрі та закуплених пострадянським (здебільшого російськомовним) кіно- і відеопрокатом 1990-х. Хоча цей аспект є дотичним для пропонованої студії, проте давно заслуговує спеціального історико-культурологічного дослідження.

Зазначимо тільки: єдина у світі крадіжка компонента, придатного для виготовлення атомної зброї, зафіксовано 1997 р. в Абхазії. Рівень збагачення цього урану-235 (від 665 г до 2 кг) складав 96 %. Він зберігався у надтаємному спецсховищі Фізико-технологічного інституту в Сухумі (The Times, 3 березня 2004 р.). Ясна річ, пропажу не знайшли. Це єдиний випадок, підтвердив також Вільям Поттер, директор Дослідного центру з питань нерозповсюдження зброї масового знищення при Інституті міжнародних студій у Монтерреї (штат Каліфорнія, США).

У 1993–2003 рр. МАГАТЕ зареєструвала 175 випадків нелегальної торгівлі радіоактивними матеріалами, у т. ч. збагаченим ураном і плутонієм (De Volkskrant, 9 березня 2004 р.).

Процес ядерного роззброєння України, поза сумнівом, став наймасштабнішою акцією загальноцивілізаційного значення, аналогів якого світова історія поки що не знає. Формальне лідерство Південно-Африканської Республіки, ядерний арсенал якої на момент ліквідації у 1991 р. не перевищував десятка боезарядів кілотонної потужності, поступилося місцем практичній ліквідації ракетної армії, здатної до виконання завдань у будь-якій точці земної поверхні, а також з'єднання стратегічних бомбардувальників, готових негайно діяти в обох півкулях [275, с. 3, 11].

Отже, не випадково набуття незалежною Україною без'ядерного статусу — безпрецедентна у світовій історії добровільна відмова від високотехнологічної зброї — у середині 1990-х рр. буквально терзала масову свідомість близького і далекого зарубіжжя, не кажучи про гарячі голови вітчизняних пасіонаріїв. Військовий аспект українсько-російських відносин (Чорноморський флот і Крим) і подальша доля ядерного спадку тривалий час виносились на головний план у міжнародних оглядах провідних друкованих і електронних засобів масової інформації західного світу.

Під цим кутом зору в перші місяці української незалежності новообраний президент Леонід Кравчук у буквальному розумінні був атакований журналістами чільних видань. Розлогі інтерв'ю з ним у грудні

1991 р. — березні 1992 р. розмістили французькі, німецькі, англійські, польські, італійські, американські газети, журнали і телекомпанії — Le Paris-Match (грудень), Le Figaro (23 січня), Der Spiegel (24 січня), La Repubblica (27 січня), Wprost (10 лютого), Rzeczpospolita (3 березня), The Wall Street Journal (10 березня), NBC (18 березня), The Times (31 березня) [115, с. 27, 36, 50, 64, 75, 101, 140, 160, 175]. Екзальтована міжнародна громадськість почула розважливі заспокійливі відповіді.

Емоційно пульсувала думка парламентських інтелектуалів із різних політичних когорт, радо ділили свої сумніви і тривоги україно- та російськомовні мас-медіа. Зрозуміло, цей киплячий казан суспільних пристрастей помножений на крихку і хитку зовнішньополітичну складову отримав надзвичайний резонанс у наукових колах, передовсім політологічних.

Однак фахові історики теж не дрімали. Вони за "гарячими слідами" розлого висловлювали первинні оцінки або відбирали найбільш цінний матеріал для синтетичних видань (академік Володимир Литвин) [148, с. 130-132; 149, с. 402-405]. Дехто з них підготував серйозні тематичні дослідження: монографічні (вітчизняні та західні аналітики Богдан Лупій, Мікаель Юнг, Григорій Перепелиця) [448; 497] або дисертаційні, як Михайло Покась [241]. Останній, зокрема, переконливо аргументував тезу про те, що доля ядерних арсеналів перебувала в епіцентрі американо-українських відносин майже вісім років.

Неординарна ситуація викликала також безпрецедентний інтерес американських науковців. Причому результати дослідницьких зусиль не виглядали скоординованими "згори", про що свідчать серйозні концептуальні розходження між представниками різних наукових шкіл і дослідницьких центрів. Не дивиною стала значна кількість монографій і статей щодо нерозповсюдження ядерної зброї, технологій та матеріалів із колишнього СРСР. Особливо виділяється доробок, що належать перу відомих спеці-

алістів Ш. Гарнетта, О. Мотиля, П. ван Хема, М. де Вінга та ін. Ґрунтовно розглянуто військово-технічні аспекти.

Західні політики у 1991–1993 рр. дозволяли собі розглядати ядерне роззброєння України у відриві від безлічі політичних, економічних і соціальних факторів. Тому специфічні умови спричинили еволюцію американських поглядів. Відбувся перехід від односторонніх звинувачень до визнання обопільної провини в зволіканні, від нерозуміння українських інтересів до їх усвідомлення, від ігнорування внутрішньополітичних процесів до їх уважного аналізу.

Співробітники Центру по вивченню міжнародних відносин при Гарвардському університеті, найбільш яскраві представники якого професори С. Міллер, Г. Аллісон, Ф. Зеліков і Е. Картер, прийшли до цього висновку. Приміром, С. Міллер таку ідею провів через свою статтю у *Foreign Affairs* влітку 1993 р. [509]. У схожому дусі витримані дослідження заступника директора Інституту Гаррімана Олександра Мотиля, політолога Романа Солчаника і директора Українського інституту Гарвардського університету Романа Шпорлюка.

Деякий ступінь суб'єктивізму, властивий західній історіографії, викликано як політичними пристрастями дослідників, так і національним фактором. Приміром, американські та британські вчені українського походження — О. Мотиль, Р. Солчаник, Р. Шпорлюк, Б. Нагайло, Т. Кузьо та ін. — підходили до проблеми денуклеаризації України з позицій "подвійного патріотизму".

Великий інтерес викликали думки професора Університету Джона Гопкінса, впливового функціонера Ради міжнародних справ Майкла Мандельбаума. Річ у тім, що остання з названих організацій, будучи громадською, насправді суттєво впливає на офіційні рішення Білого дому. М. Мандельбаум основним спонукальним мотивом збереження Україною статусу ядерної держави назвав агресивну зовнішню політику Росії.

Аналогічно, на підставі статистичного прогнозу мислив професор Джон Мірсгаймер, який зі сторінок *Foreign Affairs* (літо 1993 р.) агітував Україну зберегти ядерну зброю [506]. Грунтуючись на цивілізаційному підході (тісних історичних і культурних зв'язках), професор Семюель Хантінгтон виключав можливість військового зіткнення України і Росії, але ймовірність розколу не знімав з порядку денного. Він підкреслював необхідність планування непередбачених витрат при можливому розпаді України [317, с. 41-42].

Доробок Вільяма Поттера витримано у значно суворому дусі. У *The New York Times* 10 листопада 1992 р. він вимагав від Вашингтона впроваджувати в американсько-українських відносинах політику "батоба і пряника", здебільше вдаючися до "негативних стимулів" [545]. Саме тоді, у листопаді 1992 р., сенатори демократ Сем Нанн і республіканець Річард Лугар відвідали Україну, Білорусь, Казахстан і Росію. Про їхні "ядерні клопоти" щедро писали *The New York Times*, *The Christian Science Monitor*, *The Washington Post* (надто прикрою виявилася стаття "Україна змінює думку щодо відмови від ядерної зброї" за 6 листопада). Але найбільш жорстко говорив професор Дартсмутського коледжу Томас Ніколс, який вважав ядерну Україну вкрай небезпечною націоналістичною країною.

На всі ці публікації зважало тодішнє українське керівництво, а посол Олег Білорус в американській пресі підкреслив незмінність без'ядерної позиції своєї країни, привівши чорнобильський аргумент [171, с. 155-156]. Пізніше погляди В. Поттера зазнали певної еволюції. У 1995 р. він уже наполягав на тому, що рішення про роззброєння насправді було вкрай важким і болісним [251]. Заважав ряд факторів: побоювання агресії і, відповідно, намір мати засіб стримування; необхідність економічної компенсації за ліквідовану зброю та ін. Основним недоліком американської політики дослідник назвав відсутність якісного оперативного супроводу в численних бюрократичних інстанціях. Це приводило до несвоєчасних і спізнілих дій.

Як бачимо, "ядерна справа" стала першим тестом для українсько-американських відносин. У жодному разі не варто недооцінювати ролі інформаційних ресурсів США у здійсненні несилового тиску задля вивезення ядерної зброї та остаточному закріпленні без'ядерного статусу [184, с. 15-17]. Красномовний приклад — *The Christian Science Monitor*, яка з цього приводу у 1992–1993 рр. проявила принципову ретельність [456; 483]. Американці використали весь арсенал "інформаційної зброї" посередництвом "стратегії моделювання ситуації", зорієнтованої на переведення визначальних тенденцій українського соціально-політичного процесу в позитивне русло.

Добровільна втрата Україною ядерного статусу привела до виваженого ставлення до неї традиційно проросійських французьких політичних кіл. Однак економічна криза (зубожіння населення) і багатовекторна зовнішньополітична невизначеність не дали підстав до гідного партнерства. Крім того, впливовими колами українського суспільства неодноразово піддавалися обструкції прийняті рішення, починаючи з пацифістської Декларації про державний суверенітет УРСР 16 липня 1990 р. У ній вперше йшлося про намір дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада повторно підтвердила без'ядерний статус України.

Процес денуклеаризації мав "залізну" логіку як реакція на внутрішньо- і зовнішньополітичні труднощі держави. За словами професора Канзаського університету Пола Д'Аньєрі, "Захід був достатньо могутній, а Україна достатньо слабка, щоб на неї натиснути й змусити здати ядерну зброю" [61]. У той же час США, граючи різними стандартами, не вельми переймалися такими новими ядерними державами, як Пакистан, Ізраїль, Північна Корея.

На відміну від Росії, Україна привернула більшу увагу Заходу в прилученні до реального співробітництва з НАТО. Причому російське керівництво не змогло зашкодити 1999 р. розширенню Альянсу на схід — до захі-

дних українських кордонів. Починаючи з 1996 р. Україна стала найбільшим одержувачем фінансової допомоги Сполучених Штатів, ідучи вслід за Ізраїлем і Єгиптом. Правда, у великому відриві.

Загалом на Україну припало приблизно 15 % усіх радянських ядерних озброєнь. Отож закономірно, що протягом кількох років питання про денуклеаризацію України, керівництво якої зайняло своєрідну (відмінну від казахської та білоруської) позицію, стало найважливішим як у двосторонніх американо-українських відносинах, так і у багатосторонніх взаєминах з європейськими державами і міжнародними організаціями.

Радянська армія в Україні мала на озброєнні загалом 50 т урану-235 і 10 т плутонію-239. Стратегічні ядерні сили, розташовані на її території, нараховували 176 міжконтинентальних балістичних ракет із 1280 бойовими частинами. (Кожна із стратегічних ракет мала боєголовку, а в ній — близько десяти ядерних зарядів вагою по 59 кг). До їх складу входили авіаційні підрозділи важких стратегічних бомбардувальників "Туполєв" останньої модифікації, що мали 600-650 боєприпасів. Налічувалося також близько 2600 одиниць тактичної ядерної зброї. Зокрема, у Деражні на Хмельниччині та Первомайську на Миколаївщині розмістилося 120 рідкопаливних (СС-19) і 56 твердопаливних (СС-24) ракет. СС-19 із шістьма боєголовками кожна, а СС-24 — із десятьма.

У Прилуках і Узині дислокувалися 44 стратегічних бомбардувальників Ту-160 і Ту-95, оснащених 1068 крилатими ракетами Х-55. Відразу зауважимо, що Київ достроково виконав трирічну угоду про технічну допомогу США (513 млн. дол.) в їх ліквідації. Але, за *The Financial Times* 22 травня 2001 р., Україна порушила контракт, бо у 1999–2000 рр. передала Росії 11 бомбардувальників і 582 ракети за газові борги. Тобто продала ту саму продукцію двічі. На виявленій недобросовісності української сторони акцентувала увагу *The Washington Post* ще 2 листопада 1999 р. [440].

У 1997 р. уряд Росії надав російсько-українському СП "Космотрас" право на конверсію 150 ракет СС-18 (перейменовані на "Дніпро") для запуску супутників до 3,6 т. Перевага "Дніпра" у ціні: якщо західна компанія просить 10-20 тис. дол. за кілограм, то "Космотрас" — 2-3 тис. 13 із 35 комерційних запусків у світі 2000-го здійснили російські ракети, у т. ч. один "Космотрасом", а три Україною. Це 46 % ринку або вдвічі більше, ніж у 1998-му [386; 412].

"Дніпро" і "Зеніт" виробляли на заводі "Південмаш" у Дніпропетровську, де, до речі, утилізували 111 ракет СС-19. Завод пережив конверсію, число працюючих зменшилося з 50 тис. до 20 тис. У проекті Sea Launch разом із ВО "Південмаш" і КБ "Південне" (15 %) взяли участь російська компанія "Енергія" (25 %), норвезька Kvaerner Maritime (20 %) і американська Boeing (40 %).

Всього за десять років незалежності відбулося 62 пуски вітчизняних ракет, які вивели на навколосеземну орбіту близько 80 супутників різних держав [142, с. 329-333]. До речі, це була улюблена тема у діяльності другого президента Л. Кучми, чільного представника космічної галузі ВПК. Першим українським супутником стала "Січ-1" 1995 р. Лише у двох випадках ракета-носій зірвала завдання. Станом на квітень 2004 р. на 3 зарубіжних космодромах експлуатувалися 5 українських ракетно-космічних комплексів.

На військовій могутності Радянського Союзу (5,3 млн. чол. у Збройних Силах, приблизно 45 тис. одиниць ядерних засобів різної потужності) всі поставили хрест. Соціально-політичною реальністю перестала бути радянська військова присутність у десятках держав Центральної Європи, Азії, Африки, Латинської Америки. Отже, зброя зі збитим глобальним прицілом навряд чи могла чимось зарадити пересічного українцю, поставленого на грань економічного виживання. Продовжувати годувати ще когось не дозволяли виснажені тоталітарним соціалізмом

ресурси і незворотні наслідки програної дуелі з країнами розвинутої демократії.

Проголосивши себе власником ядерної зброї, розташованій на власній території, Україна розглядала її не як реальну військову силу, а як матеріальну цінність і екологічний чинник [86, с. 332-333, 337]. Тому вона, на відміну від Білорусі та Казахстану, очікувала адекватної компенсації. Ядерна епопея стала предметом не лише наукових суперечок, але й побутових спекуляцій. Дискусії про те, чи не продешевила Україна, мали гарячий характер, коли стихли дипломатичні битви.

На цьому мінливому політичному та інтелектуальному тлі у 1994 р. нарешті була поставлена крапка у розв'язанні проблеми зовнішніх гарантій безпеки. Першим кроком стала тристороння заява, підписана 14 січня 1994 р. в Москві президентами України, Росії та США. Верховна Рада 16 листопада 1994 р. прийняла Закон про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

На Будапештській конференції з питань безпеки і співробітництва в Європі 5 грудня 1994 р. президенти України, Росії, США і прем'єр-міністр Великобританії підписали унікальний міжнародно-правовий документ — Меморандум про гарантії безпеки в зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ. В односторонньому порядку такі ж гарантії надали члени "ядерного клубу" Франція та Китай.

Де-юре ключову проблему світової політики тої пори було знято з порядку денного, а де-факто — за півтора року, коли останні боєголовки відбули до Росії. В її президента весь цей час і знаходилася "ядерна кнопка", тобто пульт управління стратегічними ракетами, розміщеними в Україні. Непересічний аспект завершення ядерного роззброєння України The New York Times та The Washington Post у червні 1996 р. тримали на особливому контролі [535; 553].

До кінця 1997 р. в Україні знищили й пускові установки (шахти). Завершальну крапку в тривалому "ядерному марафоні" поставили 30 жовт-

ня 2001 р. поблизу м. Первомайськ на Миколаївщині, коли підірвали останню шахтно-пускову установку СС-24. А вже 26 березня 2002 р. Berliner Zeitung розповіла про екскурсію з гідом на позиції зниклої 43-й ракетної армії, у шахтах якої у часи "холодної війни" 80 міжконтинентальних ракет і 700 ядерних боєголовок.

За вивезені озброєння Україна отримала американську фінансову допомогу за програмою Нанна-Лугара (900 млн. дол.). Вона також домоглася російської компенсації (близько 1 млрд. дол.) — 100 т ядерного палива для атомних електростанцій (виробляють близько 50 % електроенергії) і списання приблизно півмільярдного боргу за енергоносії [116, с. 179-180]. Відтоді відпрацьоване паливо з українських АЕС направляється на переробку до Красноярського краю.

Сполучені Штати взяли на себе й виділення грошей на утилізацію 5 тис. т високотоксичного палива із 54 ракет СС-24 на Павлоградському хімічному заводі (Свобода, 18 березня 2004 р.). З'ясувалися суттєві розбіжності між американською і українською технологіями. Українці прагнули методом гідророзмиву тверде ракетне паливо перетворити на 30 тис. т емульсійної вибухівки для промислових потреб. Американці наполягали на відкритому спалюванні та детонації.

Хоча Україна представлена сотнею установ у сімдесяти країнах, одначе належного ефекту, наприклад, від ядерного роззброєння (червень 1996 р.) чи закриття ЧАЕС (грудень 2000 р.), досягти не вдалося [343]. Втім, імідж молоді незалежної держави, переконаний доктор філософських наук Валентин Королько, все-таки радикально змінила тристороння домовленість між Україною, Росією і Сполученими Штатами в лютому 1994 р. про вивіз ядерних боєголовок і знищення пускових установок міжконтинентальних ракет [112].

Варто зауважити і наступне. Якщо оприлюднені у 1994 р. погляди Великобританії, КНР, США і Франції стосовно суверенітету і територіальної цілісності України не змінювались, то оформлення російської пози-

ції зтяглось на кілька років — аж до моменту підписання 31 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство. Самраз владналися зтяжні суперечки щодо розподілу Чорноморського флоту і базування його російської частини (*The New York Times*, *The Daily Telegraph*) [433; 537]. Кілька бухт у Севастополі та інфраструктуру надали в оренду на 20 років за пристойні гроші (6,4 млн. дол. щороку).

Національні інтереси перед найпотужнішими силами світу справді довелося відстоювати жорстко, підтвердив посол Антон Бутейко, ключова постать української сторони в тогочасних переговорах [220, с. 132]. Росія мала вплив на технічний стан українського ядерного потенціалу, але врешті-решт Україна захистилась у максимально можливій формі.

Приміром, до московської заяви президентів Б. Клінтона, Л. Кравчука і Б. Єльцина окремо включено пункти про гарантії незалежності та безпеки України. Слова англійською мовою "national security assurances" у перекладі українською та російською звучали набагато сильніше — "гарантії". Одначе під американським тиском заява не стала юридично зобов'язуючим документом: її ніколи не було ратифіковано законодавчими органами трьох країн. Тому міжнародні гарантії було підсилено в Будапешті.

Роль США у ядерному роззброєнні України визначають як вирішальну. Ліквідація успадкованої від СРСР зброї механічно знижувала рівень ядерної загрози для Сполучених Штатів. Позиція і республіканської адміністрації Дж. Буша-старшого, і уряду демократів Б. Клінтона відзначалася стійкою прагматичністю. Цей принцип ліг наріжним каменем у дослідження західних істориків політики вже у 1996 р., приміром, Джорджа Зарицкі, спеціаліста *The Freedom House* у Нью-Йорку [638].

Цей зовнішньополітичний напрямок Вашингтона належав до провідних протягом 1992–1996 рр., тобто до остаточного розв'язання проблеми. Тут чимало переконливих свідчень. До прикладу, Юрій Щербак зібрав доповіді та виступи за перші чотири роки (1994–1997) його перебува-

ння послом у Сполучених Штатах [566]. Самраз тоді дві держави домовилися про "стратегічне партнерство". Докладно висвітлено еволюцію від російськоцентричної орієнтації американського уряду (1992–1993) до нової політики (1995–1997). Ю. Щербак гостро критикував тих, які розглядали відносини з Україною на основі синдрому імперської залежності від Росії.

За колишнім заступником держсекретаря Стробом Телботом закріпилася назва архітектора американської політики щодо новостворених країн. У мемуарах він детально розповів про свою майже восьмирічну працю у Білла Клінтона (1993–2001) [580]. Згадано й епізод про вивезення ядерної зброї з України — "один з найбільших зовнішньополітичних успіхів адміністрації Клінтона". Не випадково президент США тричі навідався до Києва (січень 1994 р., травень 1995 р., червень 2000 р.) [101, с. 637, 713, 734, 1017].

Договір про зменшення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СТАРТ-1), підписаний 31 липня 1991 р. американським і радянським президентами Джорджем Бушем і Михайлом Горбачовим, базувався на теорії про біполярність світу, в якому існували лише дві ядерні супердержави. Розпад СРСР ставив під сумнів виконання угоди, адже одна зі сторін не просто перестала існувати, а перевтілилась аж у чотири володарі ядерної зброї: Росію, Україну, Білорусь і Казахстан.

Роззброєння неросійських республік стало пріоритетом зовнішньої політики США. У травні 1993 р. С. Телбот із коротким візитом прибув до Києва, "столиці нещасливої і нервової країни". Американський дипломат провів переговори про долю "осиротілих ракет", які "націоналісти в Україні тримали як стримуючий засіб проти провокацій та агресії з боку Росії".

Оскільки російські дипломати були зрозуміліші Вашингтону, то Київ не вважався за серйозного партнера. Зокрема, А. Зленка і А. Бутейка С. Телбот подав як страшних націоналістів і порушників спокою, що наполегливо намагалися поламати гру, вибудовану американцями спільно з

росіянами. Він запримітив, що Л. Кравчук чомусь трусився під час розмови з Б. Клінтоном.

Строб Телбот не першим з мемуаристів ужив дошкульні прикметники стосовно українських колег. Джеймс Бейкер, держсекретар за президентства Дж. Буша-старшого, у своїх спогадах назвав міністра закордонних справ Анатолія Зленка брехуном за постійні спроби переглянути раніше узгоджене [361]. Дуже толерантно і насправду по-дипломатичному виважено коментував "камені спотикання" держсекретар 1970-х рр. Генрі Кіссінджер [100]. Він теж особисто долучався до роззброєння України.

За місяць до своєї смерті екс-президент США Р. Ніксон (пом. 22 квітня 1995 р.) за результатами поїздки в Росію, Україну, Німеччину і Великобританію відправив президенту Б. Клінтону семисторінкового листа, де радив фінансово допомагати не всім республікам колишнього СРСР, а зосередити ресурси на Росії та Україні [101, с. 664]. І ця порада видалася вельми слушною, з точки зору діючого американського президента.

А. Зленко не заставив себе довго чекати і не менш дипломатично розставив усі крапки над і. На Лісабонській конференції з роззброєння 1992 р., на якій Україна вперто наполягала на гарантіях безпеки, держсекретар перейшов межі дозволеного і український міністр залишив стіл переговорів. Американці вибачились, але тріщина у міжособистих стосунках збереглася [86, с. 246, 264-266]. Тому в спогадах Д. Бейкера закралась емоційні та некоректні твердження.

Професійний журналіст С. Телбот (працював у журналі Time) — колишній сусід Б. Клінтона по університетському гуртожитку в Оксфорді [101, с. 563], пізніше його "дипломатичний двійник". Усе життя він цікавився Росією, вивчав мову, над усе любив поета XIX ст. Федора Тютчева. У Києві поводився коректно, але серцем завше був у Москві. Але Росія Ф. Тютчева досить суттєво відрізнялася від Росії Б. Єльцина, тому в мемуарах С. Телбота випинає намагання поквитатися з кимсь за професійну невдачу.

У газетному коментарі Борис Тарасюк пояснив суть появи цього тандему тим, що ні Росія, ні США на початку 1990-х не хотіли бачити Україну в колі ядерних потуг (Дзеркало тижня, 29 липня 2002 р.). Існуючий політичний устрій світу, вибудований на принципі п'яти ядерних держав, для них був універсальний та непорушний.

У разі збереження зброї Україна теоретично могла розраховувати на статус "великої держави" і власні гарантії безпеки, але реально стала б об'єктом стримування і удару [159, с. 12-13]. До того ж, вона не мала повного ядерного циклу, а всі спроби його створити лише поглибили б залежність від Росії та привели б до міжнародної ізоляції.

Для прикладу. Взаємини України і Польщі значною мірою перебували у залежності від політики впливових західних країн, особливо США. Цей фактор істотно позначився на всіх аспектах розвитку двосторонніх відносин, де проблема ядерної зброї повсякчас виринала назовні [179, с. 16-17]. У результаті роззброєння і стабільності після виборів 1994 р. стосунки на рівні Захід–Україна (і як наслідок — між Варшавою і Києвом) сягнули рівня стратегічного партнерства.

* * *

Цілком очевидно, що безпрецедентне мирне роззброєння України, що успадкувала третій за величиною військовий ядерний потенціал, відбулось успішно, у першу чергу, через чітке обумовлення Заходом її гідного місця в об'єднаній Європі. Йшлося про комплексні гарантії та підтримку морально-політичного, оборонного, економічного і соціально-культурного плану.

По-друге, ця наймасштабніша акція загальноцивілізаційного значення стала для світових країн-лідерів доволі привабливим взірцем в аналогічних ситуаціях (КНДР, 2003–2004). Тобто "українська ядерна проблема" спричинила до вдосконалення ключових конструкцій системи міжнародних відносин і встановлення нових принципів "світового порядку".

По-третє, ядерна епопея України стала завершальною фазою узаконення незворотною розпаду Радянського Союзу і першим тестом для США на здатність виконувати функції єдиної супердержави. Роззброєна Україна розставила цілком однозначні геополітичні акценти.

По-четверте, майже всі політичні, наукові та побутові дискусії були суголосними: зброя зі збитим глобальним прицілом не могла нічим зарадити пересічного українцю, заклопотаного економічним виживанням. Ймовірність появи у новому історичному форматі українсько-російського військово-політичного альянсу всерйоз не розглядалася навіть гіпотетично. Його життєздатність перекреслювалася низкою міждержавних протеріч на ґрунті "поранених імперських амбіцій" одного з партнерів.

Висновки розділу

Найвагоміші досягнення і прорахунки мирної революції (1989–1991) визначали соціально-економічне і політико-правове обличчя України впродовж усього зазначеного історичного періоду (1991–2004). Ця революція не тільки презентувала демократію як форму політичної організації суспільства, але й оголила всі контрреволюційні ризики, обумовлені постсоціалістичною трансформацією.

Аналіз першого етапу державотворчого процесу в Україні підказує, що мова, **по-перше**, йде про "стратегічний компроміс" старої номенклатури, націонал-демократів і нової бізнес-еліти. При цьому спостерігається соціальна регенерація багатьох елементів попередньої системи державної влади. Водночас вона активно конвертується у власність, піднімаючи корупцію до рівня масового суспільно-політичного явища.

Головним чином ці дві негативні тенденції відчутно гальмували як інституційне утворення незалежної держави, так і розвиток громадянського суспільства. Найкраще все це спостерігається при дослідженні детермінізму національної кризи 1993 р., кримського сепаратизму і між-

усобиць по вертикалі центр–регіони, циркуляції всеукраїнської та регіональних еліт.

По-друге, компроміс 28 червня 1996 р. підсумував перший етап українського державотворення, де всі учасники знайшли відповідну нішу в державі з унітарним устроєм і демократичним режимом, що зміцнювався. Політичне еліта чітко зорієнтувалася на західні політичні та правові стандарти, достроково виконавши "конституційне" зобов'язання перед світом і його кваліфікованим експертом (Радою Європи).

Станом на переломній 1996-й центральній владі вдалося використати сприятливу зовнішньополітичну кон'юнктуру, проте надалі внутрішньополітична стабільність України піддавалася авторитарним загрозам. Референдум 16 квітня 2000 р., крім іншого, оголив механізм електоральних фальсифікацій, що згодом послужив детонатором нової революційної ситуації.

По-третє, Україна опинилася в офсайді світової політики 1990-х рр. внаслідок збігу об'єктивних і суб'єктивних обставин. При цьому двері до клубу ядерних держав для неї було зачинено закономірно. Номенклатурна незалежність привела Україну до стагнаційного розвитку, що поховав суспільні очікування на швидке повноправне членство в елітній співдружності економічно потужних країн.

Можливості державного бюджету, аби підтримувати військову галузь безпечною, виглядали примарними, а розбазарювання і халатність щодо військового майна — звичним явищем. Зброя не могла нічим зарадити пересічного українцю, заклопотаного самовиживанням.

По-четверте, внаслідок зовнішньополітичної багатовекторності та одночасних сватанок до двох наречених (Заходу і Сходу) в Україні забракло духу визначитись із образом реального ворога. Виявилось, що нема в кого спрямувати приціл. Мирне роззброєння України відбулось успішно через чітке обумовлення її місця в Європі.

При цьому ціна політичної незалежності України інфляційним чином перетворилась у ціну європейськості, встановлену за американо-російською системою мір. Одночасно денуклеаризація України стала у першій половині 1990-х першим тестом для США на здатність виконувати функції єдиної супердержави у постбіполярному світі.

По-п'яте, добровільна відмова України від ядерного статусу і поетапне закриття ЧАЕС витримали резонанс надзвичайно запальних інтелектуальних суперечок у "мозкових" центрах світу і, певною мірою, стали доволі масштабним результатом західної "інформаційної" перемоги. Агітаційно-пропагандистське забезпечення українських національних інтересів не змогло піднятися вище гранично допустимого мінімуму.

По-шосте, для всієї системи міжнародних відносин "українська без'ядерна модель" стала знаменним прикладом несилового розв'язання доволі складної проблеми планетарної ваги. Започатковано досі неіснуючу практику письмових гарантій безпеки всіма ядерними державами світу (Росією, США, Великобританією, Францією і Китаєм). Та найважливіше: суспільними трансформаціями і роззброєнням пострадянської республіки (провідної у радянському державотворенні) було узаконено незворотний характер розпаду Радянського Союзу.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ 1997–2004 рр.

Другий етап державотворчого процесу в Україні (1997–2004) зберіг кризову динаміку попереднього відрізка, але був позначений новими тенденціями у сфері суспільно-політичних відносин. З точки зору наукового інтересу найбільшій увазі заслуговують чотири запропоновані нами аспекти, що стали знаковими для держави і суспільства. Поява олігархічних утворень у другій половині 1990-х рр. визначила янусоподібне обличчя цього історичного періоду: стагнаційне щодо поглиблення демократії та прогресуюче за ринковими і макроекономічними показниками.

У процесі такого амбівалентного розвитку накопичилися протиріччя, котрі розкололи правлячу еліту і привели до формування безкомпромісної політичної опозиції. Перше бойове хрещення вона пройшла "касетним скандалом" (другою загальнонаціональною кризою) наприкінці 2000 р. — початку 2001 р. Вдосконалюючи тактику і переформатовуючи свої лави, опозиційні сили стали виразниками домінуючих електоральних настроїв, крок за кроком усуваючи авторитарну модель (режим Л. Кучми) на узбіччя.

Ця політична боротьба вирізнялася доволі резонансними парламентськими демаршами і надзвичайною гострими протистояннями не лише у столиці, а й у регіонах. Причом протидію неправових акціям виконавчої влади опозиція здійснювала легітимними засобами.

Доленосним фактором внутрішньополітичного розвитку України продовжували залишатися геополітичні пріоритети двох її традиційних арбітрів — Заходу (в особі США і ЄС) та Росії. Українське керівництво тримувалося магістрального курсу на євроінтеграцію, закривши ЧАЕС і долаючи пов'язані з цим проблеми.

Водночас практично на визначальних щаблях державотворення (конституційні засади, державне управління, відносини з громадянським суспільством) реалізовувався російський сценарій ("керована демократія"

або м'який авторитаризм). Про перспектива те консервація правлячого режиму і політичної системи загалом виглядала примарною.

3.1. Поява олігархічних утворень (друга половина 1990-х рр.)

Феномен олігархії у незалежній Україні з'явився не на порожньому місці. Щодо вживання самого терміну в Леоніда Кучми знайшлися перестороги [142, с. 166]. Він розрізнив олігархію (владу небагатьох аристократів, причому не обов'язково багатих) і плутократію (правління багатіїв). Останнє більш правильне у випадку Росії та України. Оскільки "плутократію" активно використовувала нацистська пропаганда, то, за мовчазною угодою, з наукового лексикону цей термін випав.

Замість руху до демократії європейського взірця, проголошеного президентами Л. Кравчуком і Л. Кучмою, Україна отримала "корупцію і цинізм у ставленні до насущних проблем життєдіяльності нації" [6, с. 53]. Українська парадигма державотворення стала, по суті, творенням держави заради діючої посткомуністичної влади поза суспільством і над ним [287, с. 497-499]. У дану пору проєвропейські еліти перебували на задньому плані.

Для аналізу політичного лідерства у СРСР і країнах-спадкоємцях найбільше підходить поняття "правлячий клас" [324, с. 13]. Цей прошарок наділений монопольним правом на політичну кар'єру. Влада "правлячого класу" спиралася на особистий авторитет, безпосередні зв'язки, фаворитизм та інші квазіінституціональні відносини, що перешкоджали утворенню здорового соціального організму.

Із цього приводу в журналі *The Problems of Post-Communism* подав статтю професор Канзаського університету Пол Д'Аньєрі (Свобода, 6 листопад 2003 р.). Із 1994 р. Україна прямувала до авторитарної форми управління державою, що властива Казахстану, Киргизстану, Азербайджану і Росії. "Уособлення Леонідом Кучмою українського президентства", зазначив професор П. Д'Аньєрі, стало можливим завдяки успадкованому і

сформованому ще за радянських часів колосальному адміністративному апарату.

Л. Кучма використав неофіційні важелі, аби досягти більше офіційних повноважень. Відтак новоздобутою владою збільшив неофіційний вплив. Нежиттєздатність парламенту і партійної системи відкрили простір маніпуляціям демократичними прийомами в авторитарних цілях.

Збіг мотивації і завдань сприяв симбіозу номенклатурного і "новобуржуазного" складників. Така еліта виявилася надзвичайно ефективною у досягненні власного інтересу. За приватизаційні сертифікати в Україні у другій половині 1990-х рр. продали 47 % великих і середніх підприємств, власниками яких на папері стали 18 млн. громадян. Вартість одного сертифікату коливалася в межах 2-10 дол. "Свої люди" через посередників отримали половину промислового потенціалу 50-мільйонної європейської країни, що створили кілька поколінь. Реально підприємства прибрала купка олігархів, які виплатили за них сумарно, по суті, вартість одного великого літака (до 180 млн. дол.).

Економічні перетворення проводилися в інтересах тих, які могли навзаєм забезпечити тривкість владних позицій президента-реформатора. "Новий національний проект" викликав зацікавленість регіональних еліт у зміцненні незалежної держави, що мала гарантувати їм зиск.

Ожив "дніпропетровський клан", представники котрого у 1990 р. становили 53 % функціонерів у центральних виконавчих структурах Радянської України. На держпосадах у столиці доби незалежності працювало 204 вихідців із Дніпропетровська: 55 займали вищі сходинки. Не випадково нову правлячу еліту на чолі з президентом Л. Кучмою і прем'єром П. Лазаренком *The New York Times* 24 жовтня 1996 р. визначила "кланом із Дніпропетровська" [535].

Ці політико-економічні та центрально-регіональні переплетення справді зменшили сепаратистські зазіхання, але водночас істотно обмежили масштаби реформ і підвищили їх соціальну ціну. Консолідація націо-

нальної держави аж ніяк не згуртувала суспільство, а радше налаштувала проти нього. Такий проект привабливий хіба що на тлі відвертої диктатури у Білорусі та кавказьких воєн Росії.

По спадаючій оцінила розвиток України 1990-х рр. і політолог Ярина Боренько (Львівський національний університет ім. І. Франка) [22]. Після спроб демократизації під тиском економічних чинників, технічних моментів організації влади і політико-культурних особливостей (чільне місце України у формуванні номенклатури СРСР) утверджується тип відносин, ближчий до авторитаризму. У його основі феномен олігархії — версія посттоталітарної номенклатури, що належить не до перехідної, а сталої форми.

Ця стабільність породжена балансом між пасивним громадянським суспільством і правлячими групами-інсайдерами, які мали сформоване поле впливу — партії, громадські організації, засоби інформації, благодійні фонди, "мозкові центри", бізнес дозвілля тощо. Президентські вибори 1999 р. і референдум 2000 р., на думку Я. Боренько, фактично завершили олігархізацію України. Саме тоді олігархічні групи дістали легітимацію "згори".

Професор Вайомінзького університету Пол Кубічек законспектував досягнення 1992–1998 рр., зосередивши увагу на профспілках, конфедерації роботодавців і сільгоспоб'єднань [470]. На думку американця, "фетиш держави" утвердив пріоритети за держуправлінням і стабільністю, котрі правляча верхівка вважала необхідною умовою виживання країни. Конкуренцію і конфлікт, які б рухали до плюралістичної демократії, визнано небезпечними з огляду на поліетнічну мозаїку. Триваюче домінування держави над об'єднаннями громадян найкраще ілюструвало тупик реформ.

За Кубічеком, державний корпоратизм став довгочасовою особливістю, оскільки обмежено конкуренцію. Натомість плюралізм — привілей міцної конкурентоздатної демократії з розвинутим профспілковим рухом і асоціаціями роботодавців (соціальним корпоратизмом). Федерація проф-

спілок України твердила 1998 р. про наявність у своїх лавах 16,5 млн. членів, а у січні 2000 р. – 15,6 млн. Насправді профспілкова діяльність (здебільше пасивна) охопила 50-60 % із 23 млн. економічно активних громадян.

Розшифровуючи політичний сценарій, відомий опозиційний лідер Олександр Мороз прийшов до висновку про те, що зрада інтересів України творилася її владою, пронизаною олігархією. Олігархія стала необхідною формою існування великого бізнесу, пройшовши чотири стадії: стартову (1989–1991), кристалізації (1990–1994), клієнтельну (1993–1998) і феодальних залежностей (1995–2002) [177, с. 81-94].

Вибори відбувалися під впливом виробничих і сервісних "пірамід". Вони залежні від влади у зворотному зв'язку (стадія феодальних залежностей) і утворені як мікросистеми залежностей (клієнтельна стадія) довкола людей, які грали роль каталізаторів у різних сферах (політичній, виробничій, культурологічній, кримінальній, бізнесовій і банківській).

В основі моделі інтеракції між акторами громадянського суспільства і державою лежить шість типів стосунків — плюралізм, корпоратизм, патерналізм, етатизм, популізм і клієнтелізм. Вони розміщені по колу між полюсами "індивідуалізм–колективізм". Плюралізм і корпоратизм характерні для західних країн із більш активним громадянським суспільством, патерналізм і етатизм — східних, де воно більш пасивне.

Популізм і клієнтелізм зустрічаються переважно в третьому світі та у транзитних країнах, де контури громадянського суспільства лише формуються [242, с. 9]. Саме специфічною конфігурацією верховної влади, за О. Морозом, обумовлювалася неминучість конфлікту між президентом і кланами, передусім у царині боротьби за бюджетні кошти.

Професор Харківського національного університету Олександр Фісун побачив феномен неопатрімоніалізму (Свобода, 21 липня 2004 р.). Його характеризує привласнення публічної сфери владною верхівкою, яка

керує державою, немов приватним володінням. Баланс змінився у 2000–2001 рр., коли ця система почала руйнуватися через різні інтереси угруповань, які належали до партії влади. Утвердилися олігархічний плюралізм, конкуренція і позиціонування.

Наявність впливової опозиції стало головною відмінністю України від пострадянських держав і засвідчило рух до євростандартів. Визначальною рисою трансформації України стала відсутність прямого впливового нащадка Комуністичної партії. Роль провідної політичної сили грала "партія влади" — коло осіб, поєднаних доступом до розподілу ресурсів і державних важелів.

Поступово неологізм "партія влади" витіснило визначення "клани", "холдинги", на чолі яких стояли особи, названі за прикладом Росії "олігархами". Багато рис комуністичного (номенклатурного, закритого для суспільного контролю) правління збереглися в кадровому складі, риториці, світогляді, діях політиків і управлінців. Тому цю еліту позначили здебільше термінами "номенклатура" або "партія влади" [221, с. 119-122, 136].

Тупцювання навколо зруйнованої адміністративно-командної економіки (під гаслами про перехід до ринку) породило українське "економічне диво": за досить короткий час рівень життя більшості населення опустився за межу бідності. Доступ до важелів виконавчої влади дозволив ефективніше захистити інтереси холдингів, ніж парламентські процедури.

Партії та парламентське представництво (після запровадження змішаної виборчої системи у 1998 р. і створення коаліційного уряду парламентської більшості в листопаді 2002 р.) залишалися другорядним способом впливу на державні рішення. Тому тиск на опонентів через підірив їхньої матеріальної бази став очікуваним і логічним.

Навряд чи варто перебільшувати неготовність української еліти до управління державою і проведення ринкових реформ. Причина неефективності панівної верхівки не у відсутності знань і вмінь, а в небажанні

акумулювати суспільні інтереси. Період "демократичної ейфорії" в Україні тривав недовго. Уже наприкінці 1990-х рр. авторитарні тенденції різко посилювались. Внаслідок застосування адміністративного ресурсу і "брудних" технологій парламентські (1998, 2002) та президентські (1999, 2004) вибори мали щоразу більш недемократичний характер.

Обговорюючи різні типи політиків, які виявились у виборчій кампанії 1994 р., про Леоніда Кравчука зазвичай говорили як ідеолога, покликання котрого створити нові ідеологеми-пояснення і політичну мову для молоді держави. Натомість Леонід Кучма розглядався як політик-керуючий, президент-менеджер, основна місія якого "брати участь у безпосередньому управлінні справами країни". Йому приписано схильність до конкретних дій, рішень, особистої відповідальності і нехіть до ідеології.

Шлях до влади першого президента Л. Кравчука був стрімким і блискучим, йому випали моменти нерішучості, очікувань, періоди спритних маневрів, різкої зміни ідеології та хитань (The Christian Science Monitor, 28 червня 1994 р.) [541]. Зходження Л. Кучми було, навпаки, важчим, із тривалими протистояннями і болісними відступами [171, с. 345-347].

Особливо все це увиразнила поява нового політичного класу — бізнесменів, а також традиціями української еліти (як і російської), пов'язаними з реформами "згори". Ще за Леоніда Кравчука утворилися лобістські угруповання (клієнти, групи тиску), які налагоджували бізнес. Проте починаючи з рубіжного 1994 р. спостерігається підвищений інтерес "нових українців" до політичних пристрастей.

Непримиренний опозиційний діяч, народний депутат Степан Хмара нагадав, що у внутрішній політиці Л. Кравчук однозначно опирався на комуністичну номенклатуру, представникам якої дозволив заповнити всі державні структури [319, с. 53, 68, 107]. Тому не випадково, що на десятому році незалежності за наступного президента знову з'явилася велика група політв'язнів. Це сталося внаслідок громадських акцій непокори

політичних сил, що виступили у Києві за відставку Л. Кучми 9 березня 2001 р. Крім того, С. Хмара згадав про близьких друзів глави держави, котрі збагатилися державним коштом і знайшли постійне помешкання за західним кордоном.

Курс радикальних економічних реформ, зауважив у своїх біжучих споминах Леонід Кучма, можна звинувачувати лише в одному: реформи вийшли у 1994–1999 рр. не такими радикальними, як хотілося. А перший президент Леонід Кравчук занотував: внаслідок цих реформ втрати держави були відчутними [116, с. 376]. Скажімо, у 1993 р. зовнішній борг становив 396 млн. дол., а у 2001-му — 14 млрд. дол. У 1994 р. Україна ще не була знайома з явищем заборгованої зарплатні (насправді вже познайомилася). У 2001-му цей борг дорівнював 6,5 млрд. грн.

За президента Л. Кравчука внутрішній валовий продукт України знизився на 22,9 %, а Л. Кучми – ще на 24,7 % (у Велику вітчизняну війну – на 42 %) [221, с. 141-142, 144, 152]. Жоден з урядів, за винятком кабінету В. Пустовойтенка, не проіснував більше півтора року. Претендують на показовість відставки прем'єрів Є. Марчука (1996) і П. Лазаренка (1997), яких президент усунув із суб'єктивних міркувань, бо запідозрив їх у далекосяжних амбіціях.

Вельми примітним був програшний для В. Ющенка конфлікт із про-президентськими фракціями 2001 р. Тоді вперше за незалежності задіяли механізм парламентської відповідальності уряду. Одначе домовленості не мали довготривалості: лише для відставки. Президент перетворився на центральну фігуру політики. Мірилом реального впливу якого-небудь діяча був не його формально-правовий статус, а наближеність до президента.

У редакційному коментарі *The Wall Street Journal* 30 липня 2004 р. зазначила, що за десятиріччя президентства Леонід Кучма зміцнив незалежність, але залишив погану спадщину: сфальсифіковані вибори, переслідування опозиціонерів, зловживання чиновників. Та у багатьох питаннях,

словами Die Welt (3 липня 2004 р.), пішов назустріч Заходу (закриття ЧА-ЕС, відміна смертної кари) [430].

У другій половині 1990-х рр. президенту Л. Кучмі справді нелегко вдавалося, за модними тоді висловами, "тримати процеси керованими, а ситуацію під контролем". Зміцніли і примножилися важливі розбіжності між регіональними бізнесовими кланами (Донбас, Крим, Дніпропетровськ, Одеса, Харків, Галичина), галузевими об'єднаннями (ВПК, нафтовики, аграрники та ін.), групами, які політично орієнтувалися на Москву, Європу, Ізраїль і т. д.

Оформилися три центри регіонального впливу, які набули політичних ознак — Дніпропетровський, Донецький, Кримський. У стадії формування знаходилися Західний (Львів), Київський та Південний (Одеса) [26, с. 97, 119-120, 238]. Тісно з ними пов'язаним суб'єктом політичного процесу виступили адміністративно-економічні групи, котрих аналітики охрестили олігархічними групами чи кланами. Як зазначалося в історико-політологічному нарисі, видрукованому на двох газетних сторінках у La Tribune 2 травня 2003 р., вони виникли на успадкованій від радянських часів супермонопольній та неконкурентноспроможній економіці [478].

До того ж, завдання прориву на світові ринки молода держава змогла здійснити тільки через потужні фінансово-промислові групи, що сконцентрували промислові ресурси в експортноспроможних напрямках. Історичний вибір зроблено не на користь демократичного, а олігархічного капіталізму.

Проте відповідь на те, куди йде Україна, фахівець з держуправління Олексій Валевський побачив у тезі "від тоталітаризму до ліберально-демократичного суспільства європейського типу з українською специфікою" [26, с. 119-120]. У побуті громадяни звикли користуватися політико-економічними термінами "олігарх", "клан", "сім'я" [38, с. 325].

Ситуація в кланово-олігархічному середовищі постійно змінювалася. Після 1999 р., приміром, ніхто всерйоз не говорив про вплив Оле-

ксандра Волкова чи Ігоря Бакая. Вакансії заповнили нові висуванці. До речі, І. Бакай нагромадив мільйони доларів у нерухомості, включно із маєтком у Неаполі, штат Флорида. Йому, як і О. Волкову, заборонили в'їзд до Сполучених Штатів через причетність до відмивання грошей (The New York Times, 26 лютого 2001 р.) [594].

"Економікою за змовою" назвав цю модель Світовий банк. Президент Л. Кучма дбав, аби між олігархами існувала рівновага (Handelsblatt, 21 листопада 2004 р.), а де вони брали гроші щороку переймалися британський журнал Eurobusiness і польський тижневик Wprost [374]. Звідти залюбки робили передруки інші мас-медіа.

Так, у рейтинг-2003 до 50 багатіїв Центральної та Східної Європи потрапили 6 українців: 8 – Ринат Ахметов, 1,9 млрд. дол.; 12 – Віктор Пінчук, 1,5 млрд.; 13 – Ігор Коломойський, 1,5 млрд.; 24 – Олександр Ярославський, 850 млн.; 36 – Сергій Тарута, 700 млн.; 50 – Віктор Медведчук, 400 млн. За рік українців було п'ятеро серед 50 магнатів (29 росіян, 5 румун, 4 поляків, 3 сербів, 2 чехи і 2 болгари). В. Медведчук не потрапив у рейтинг не тому, що став біднішим — конкуренти значно збагатіли (Свобода, 27 вересня 2004 р.). На 6 місце поставили Р. Ахметова (за рік удвічі збільшив свої капітали — до 3,5 млрд. дол.), 10-е — В. Пінчука (2,5 млрд.), 12-е — І. Коломойського (2,2 млрд.), 15-е — С. Таруту (1,9 млрд.), 27-е — О. Ярославського (850 млн.).

Wprost зазначив, що олігархи боялися відходу Кучми, котрий оберігав їхні інтереси. Деякі намагалися переправити капітали до ЄС, зокрема через Польщу. Сергій Тарута пробував придбати металургійний завод у Ченстохові.

Особливо відкрито демонстрували претензії на адміністративні ресурси київський, дніпропетровський і донецький клани (Le Monde Diplomatique, The Financial Times Deutschland) [536; 555]. Вони конкурували за вплив на президента, всіляко демонструючи лояльність.

Західні видання (The Financial Times, Scotland on Sunday, Neue Zürcher Zeitung, The Washington Times) у 2001–2004 рр. не пошкодували місця для портретів лідерів цих груп, зокрема, Рината Ахметова з Донецька [371; 387], Віктора Медведчука і Григорія Суркіса з Києва [407; 435] та ін. Не обійшлося і без розгорнутих персональних біографій, книг сповідального характеру [259].

Ужинок розмаїтих "скандалів державної ваги" вийшов чималим. Стосувалися вони високорангових службовців і впливових бізнесменів. Подеколи навіть доходили до суду і припинялися: спрямовані на Л. Кравчука — "справа Паливоди" (1995–1998), в. о. прем'єра Ю. Звягільського — "оборудка з авіаційним бензином" (1995–1996)¹, спікера О. Мороза — "справа Боженара" (1996–1997), першого віце-спікера О. Ткаченка — "Земля і люди" (1995), віце-прем'єра Л. Козаченка (2003) [273].

Усе завершилося благополучно, за винятком кількох епізодів на стику із західними демократіями — "відмивання брудних грошей" експрем'єром П. Лазаренком (1999–2004), "розкрадання коштів остарбайтерів" президентом "Градобанку", народним депутатом В. Жердицьким (2000–2004).

Не випадково усіх прем'єр-міністрів України журналісти дотепно розділили на дві категорії: хто вже відбув покарання і у кого ще все попереду. Враховувалися життєписи Павла Лазаренка і Віктора Януковича. Перший потрапив на лаву підсудних у розквіті сил, а другий двічі замолоду. Доки В. Янукович не став прем'єром у листопаді 2002 р., він не включав два терміни ув'язнення (1967, 1970) в жодну з опублікованих біографій. Це стало тягарем у його президентській кампанії.

The Daily Telegraph 27 жовтня 2004 р. підкреслила, що у розвинутих країнах подібне ставить жирний хрест на політичному майбутньому, проте у колишньому СРСР викликає значно менше резонансу [578]. Як зауважено

---

¹Про хабарництво команди Ю. Звягільського настирливо, але безрезультатно інформували президента Л. Кравчука [171, с. 218].

у The International Herald Tribune 21 грудня 2004 р., В. Янукович взагалі не підійшов би на жодний державний пост у будь-якій країні, що себе поважає [492].

Навіть міністерство закордонних справ України на запит народного депутата проаналізувало офіційні джерела про чинне керівництво іноземних держав (Українська правда, 4 листопада 2004 р.). У біографічних відомостях монархів, президентів і прем'єрів не згадувалося скоєння кримінальних злочинів, погашені чи скасовані кримінальні справи.

Прокоментував гріхи своєї молодості й глава президентської адміністрації Віктор Медведчук (Українська правда, 2 червня 2004 р.). Він просив запам'ятати принципове для його біографії юридичне формулювання про закриття кримінальної справи за відсутністю складу злочину. Це означає, що 1973 р. мала місце судова помилка. Роз'яснення підкріплювалося задоволенням судовим позовом до Дмитра Чобіта, автора скандальної книги "Нарцис".

Гучні корупційні процеси ніколи не проходили в самій Україні. Високих українських посадовців судили у Німеччині, Швейцарії, Бельгії та США. Навіть спонсор республіканців, экс-посол в Австрії Рональд Лаудер влітку 2001 р. знаходився під розслідуванням за хабар у розмірі 1 млн. дол. за ліцензію на телеканал "Студія 1+1" (The New York Times, 11 червня 2001 р.).

Загалом українська система корупції дістала назву "шахматка". Як дослідив французький щоденник Le Monde 21 вересня 2001 р., впливові підприємливі люди ставали монополістами на важливих ринках завдяки тісним зв'язкам з урядом [521].

У липні 1996 р. за П. Лазаренка при затвердженні прем'єром проголосувало 344 депутати або на 29 більше, ніж за Конституцію (315). Нагадаємо: у жовтні 1992 р. кандидатуру Л. Кучми на посаду прем'єр-міністра підтримало 316 народних обранців. Формулювання указу президента про відставку за станом здоров'я теж виявилось помилковим. Основою зло-

вживань і махінацій стали бартерні операції. "Лазаренко – талановита людина, але у нього суто кримінально-номенклатурний талант", тобто вміння зробити з будь-якої посади прибуткове місце [136, с. 93,99].

Інша сторона (Павло Лазаренко) трактувала цей конфлікт як тривале протистояння людей з різними поглядами на розвиток інститутів влади і економіки [222]. Л. Кучма завжди виступав за концентрацію повноважень у руках президента, П. Лазаренко — за максимальну участь у формуванні виконавчої влади представницьких органів і парламентсько-президентську республіку.

Спочатку все виглядало в унісон і прозаїчно. Усього за рік Павло Лазаренко став символом усіх помилок уряду, бо всюди від ринку зернових до енергетики приносив добробут нації на вівтар особистого інтересу (The Financial Times, 7 липня 1997 р.) [415]. Перебуваючи в травні 1997 р. у США, Леонід Кучма виправдовувався: приїжджають в Україну зі 100 дол., а хочуть поїхати з мільйоном і "піднімають страшний шум, коли в них це не вдається" (The Washington Post, 17 травня 1997 р.) [401].

П. Лазаренко ж розвіював чутки про корупцію під час п'ятиденної подорожі Канадою. Він спростував, що у 1996 р. урядовці заробили майже 700 млн. дол., закупивши пшеницю за штучно заниженими цінами і продавши за світовими. Аби подолати негативне публісіті на Заході, уряд за 240 тис. дол. найняв американську піар-компанію (The Globe and Mail, 12 червня 1997 р.).

Згодом экс-прем'єр уперто заперечував неофіційний заробіток 260 млн. дол. в "Єдиних енергетичних системах" Юлії Тимошенко. Фірма одержала ліцензію на імпорт російського газу за низькою державною ціною і продавала за вищою. Успішний бізнесмен К. Григоришин роз'яснив схему П. Лазаренка у The Financial Times 20 жовтня 2000 р.: Росія продавала в Європу газ по 60 дол. за тисячу кубометрів, а українські споживачі купували на 20 дол. дорожче [384]. Росії платили бартером, при-

чому товари брали по 40 дол., оцінювали у 80, а різницю відправляли у надійну схованку.

У різний час Ю. Тимошенко називали неоднаково: газова принцеса, найбагатша жінка України, наймолодший віце-прем'єр, залізна леді опозиції, людина, котра мало не змістила президента Л. Кучму. Працівники прокуратури її забрали у розпал "касетного скандалу" з розкішної дачі, у т. ч. за хабар прем'єру П. Лазаренку в розмірі 70 млн. дол. (*Berliner Zeitung*, 15 лютого 2001 р.). Але нічого не довели.

Несподівана хвороба і призупинення повноважень Лазаренка нагадало оглядачу *The Wall Street Journal* Метью Камінському (23 червня 1997 р.) покарання в радянському стилі. Це співпало з офіційним візитом представників МВФ, які відклали надання Україні кредиту 2,5 млрд. дол. Зі свого боку 24 червня 1997 р. держдепартамент заявив, що не вимагав відставки. Пізніше, 17 травня 2004 р., журналіст дав покази у суді щодо цієї статті [449]. Павло Лазаренко ще раз наполіг, що у нього, крім задекларованої тоді річної зарплатні (5 тис. дол.), не було жодних ділових, а тим більше тіньових інтересів.

Доречно зауважити, що "справа Лазаренка" відобразила американську стратегію "інформаційного тиску через треті країни", як засіб впливу на кадрову політику Києва [184, с. 15-17]. При усуненні прем'єра ефективно спрацювала тимчасова коаліція з держав, які мали бізнес-інтереси в Україні. Їх не задовільняли урядові дії у сфері комунікацій, зв'язку і енергетики. Вашингтон задіяв дану коаліцію з метою уникнення прямих звинувачень щодо втручання у чужі внутрішні справи.

Ця безпрецедентна акція засвідчила, що взаємодія інформаційних структур з урядом і промисловими корпораціями наприкінці ХХ ст. набув майже бездоганних форм і часто застосовувався істеблішментом США у контактах з іноземними партнерами.

Розчерком пера Л. Кучма підвів ризику під протистоянням із 44-річним прем'єром, якого призначив на посаду лише рік тому. Він вельми

швидко виростав сильним опонентом на виборах [38, с. 318-319, 428-440]. Обоє вийшли з дніпропетровського клану, проте в П. Лазаренка склалися кращі стосунки з "творцями королів" (Die Welt, 24 червня 1997 р.). Отак інший дніпропетровець, прихильник адміністративних методів радянського стилю Валерій Пустовойтенко став сьомим главою уряду за шість років незалежності (Los Angeles Times, 17 липня 1997 р.).

МВФ притримав кредит 3 млрд. дол. до очевидності просування реформ. Крім віце-прем'єра С. Тигипка, у поновлену команду реформаторів увійшли міністри фінансів, економіки і юстиції, а також голова Нацбанку. Серед їх ініціатив: скорочення ліцензій у бізнесі з 87 до 34, введення тендерів на держконтракти понад 5 тис. дол., скорочення міністерств і комітетів із 97 до 15, прямий розподіл казначейством бюджетних коштів.

У грудні 1998 р. Павло Лазаренко провів 15 днів у швейцарській в'язниці, звідки звільнився під заклад у 4 млн. франків. У нью-йоркському аеропорту 19 лютого 1999 р. лідер парламентської фракції "Громада" попросив політичного притулку. П. Лазаренко на посаді прем'єра (травень 1996 – липень 1997) офіційно заробив менше 10 тис. дол. (із них 9397 грн. або 5050 дол. у 1996 р.). Але за кілька років завдяки серії трансфертів через рахунки в Україні, Швейцарії, США, Нідерландів, Карибів, Гібралтарі він спромігся привласнити більше 800 млн. дол. (Berliner Zeitung, 4 грудня 2001 р.).

Масштаби найвідомішого українця у світі, образно кажучи, наповал вразили читачів The New York Times 1 вересня 1999 р. і San Francisco Chronicle 19 жовтня 2003 р. Так, у 6,7 млн. дол. готівкою П. Лазаренку обійшлася 20-акрова садиба з двома майданчиками для гелікоптерів і п'ятьма басейнами у Новато, що північніше Сан-Франциско. Її американський уряд намірився конфіскувати, але власник вирішив продати сам, причому за ціною вдвічі вищою (12 млн.), ніж купив.

Колишнього прем'єра звинуватили у відмиванні 114 млн. дол. Влітку 2003 р. під заставу 86 млн. він вийшов із федеральної в'язниці калі-

форнійського містечка Дублін. 7 травня 2004 р. федеральний суддя, який вів процес "США проти Павла Лазаренка", відхилив майже половину обвинувачень (24 з 53 пунктів). Прокуратура США не змогла довести їх за шість тижнів суду. Обвинувачення, що залишилися, могли привести до 5-річного ув'язнення. П. Лазаренко на той час провів у в'язниці вже чотири роки.

3 червня 2004 р. суд присяжних штату Каліфорнія визнав його винним у використанні службового становища для вимагання грошей і відмивання їх через банки у Каліфорнії. Серед типових форм зловживань були державна закупівля неіснуючого зерна і продаж худоби за безцінь із привласненням різниці. Обвинувачений не визнав себе винним і подав апеляцію (*San Francisco Chronicle*, 24 червня 2004 р.) [403].

Із часів панамця Мануеля Нор'єги (1992) для американського суду Павло Лазаренко став першим представником іноземних урядів. За його прем'єрства Україна була третім отримувачем фінансової допомоги США і стержнем у великому плані утворити зону демократичного благополуччя на пострадянських теренах. Нарешті прояснилися причини провалу проекту (*The Wall Street Journal*, 17 травня 2004 р.) [449]. Завдячуючи прокуратурі, історики змогли заглянути за куліси. Всі здогадувалися, що наділені владою заробляють мільйони. І виявилось як.

На думку довголітнього радника президента України Анатолія Гальчинського, "лазаренківщина" є однією з форм олігархії — особливого типу "панування", що органічно поєднав у собі не лише тіньову, а й легітимну владу [46, с. 149-150, 156]. Соціальною базою вітчизняних олігархічних структур стала колишня партійно-радянська номенклатура, що мала доступ до фінансових ресурсів і через тіньові механізми здійснювала фактичний контроль за ключовими сферами економічної діяльності.

Як наслідок, Україна схилилася до встановлення етатистського деідеологізованого режиму. В українсько-канадському виданні зазначена тенденція охарактеризована як формальне посилення на важливість

глобальних завдань розбудови державності (в етатистському розумінні) та демократичних перетворень (в охлократичному сенсі) [304, с. 22, 40, 55]. Це знімало відповідальність з державних службовців і давало змогу задовільняти вузькокланові інтереси.

Кажучи вслід редакційній передовиці *The Christian Science Monitor* (21 липня 1994 р.), президенти стали носіями різних концепцій державотворення. Леонід Кравчук виступив теоретиком етатизму ("розбудови державності"), а Леонід Кучма відразу ж нахилився до "економічного прагматизму", шукаючи політичного та ідеологічного підґрунтя в проголошеному курсі реформ [349]. Штучності та відірваності від реалій обом доктринам не бракувало, проте вони прагнули вивільнити суспільство з ідеологічного карантину, націлюючи на повноцінні взаємозв'язки зі світом.

Водночас це парадоксальним чином засвідчило зближення політичної та соціально-економічної систем України і Росії: посилення авторитарних тенденцій, відсутність розвинутої партійної системи, економічний розвиток за планом "Третього шляху" або "Нового третього світу" (між соціалістичною плановою економікою і вільним ринком). Даний постсоціалістичний феномен обумовлювався також і тим, що ділові інтереси впливових власників (олігархів) часто не збігалися зі стратегічними інтересами держави.

Зазвичай поняттям "адміністративний ресурс" позначають використання посадовою особою повноважень, делегованих їй державою, для цілей, що не входять у сферу її службових обов'язків [26, с. 11, 59-60]. Вплив адмінресурсу на суспільні процеси в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. не обмежувався тільки виборчими кампаніями для досягнення потрібного результату голосування. В економічній сфері — режим пільг і протекціонізму, розподіл бюджетних коштів для "своїх" компаній тощо.

Наближені до адмінресурсу займалися не так бізнесом, як вимаганням грошей від підприємців за можливість працювати. Локальні рекетирські схеми початку 1990-х рр. дістали вдосконалену обгортку і ґрунтовне

прикриття. Соціально-політичним явищем стала корупція. Масовості набуло одержання матеріальних цінностей, послуг чи пільг шляхом використання службового становища посадовими особами законодавчої, виконавчої та судової влади, громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності.

У 1991–1998 рр. Верховна Рада 23 рази розглядала питання посилення боротьби зі злочинністю, президент видав 16 відповідних указів і розпоряджень, затверджено ряд програм, у т. ч. Національну програму боротьби з корупцією [187, с. 11-13]. Утворено навіть Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при президентові. Належних результатів, здавалося, ніхто й не чекав.

Адмінресурс означив деградацію держуправління. За підрахунками на травень 2001 р., загальна сума надходжень, не отриманих за кілька років бюджетом у результаті надання юридичним особам податкових і фінансових пільг, склала 35 млрд. грн. Для порівняння: у 2001 р. держбюджет становив 42 млрд. грн. Останнім жестом прем'єра В. Ющенка було скасування 259 постанов попередніх урядів, які надавали різні пільги. Але в травні 2001 р. 10 % території України займали вільні економічні зони, де діяли пільгові умови.

Три реформи визначили економічне відродження України на десятому році незалежності: збалансований бюджет, який майже повністю виконувався на основі грошових розрахунків; грошові розрахунки як основа платежів у секторі енергетики; приватне виробництво в сільському господарстві. Уперше за десятиліття у 2000 р. внутрішній валовий продукт України зріс майже на 6 %, а врожай 2001-го сягнув 38,5 млн. т зерна і перевищив ужинок попереднього року на 70 % (The Washington Quarterly, 2002 р.) [533].

Крупні західні інвестори не вступали в українську гру, позаяк бракувало потенційних можливостей для вкладення коштів. Скандальний продаж державного металургійного гіганту "Криворіжсталь" консорціуму

зятя президента В. Пінчука і донецького магната Р. Ахметова, ще більше утвердив репутацію України як притулку безпрецедентної корупції. Разом із тим оглядачі *The Economist* і *Neue Zürcher Zeitung* розцінили влітку 2004 р. це, як початок формування міжкланового альянсу після відходу Л. Кучми [561; 589].

На "Криворіжсталі" працювало 56 тис. чол. Комбінат виробляв 20 % усієї металургійної продукції України, зокрема 7 млн. т сталі. Запитань у *The Financial Times* 15 червня 2004 р. виникло декілька [620]. Навіщо взагалі приватизувати комбінат, який дає гарні прибутки? Чому комбінат продали за низькою ціною — 800 млн. дол. (664 млн. євро або 442 млн. фунтів)? Реально він коштував 1,4 млрд. дол., а стартову ціну поставили 715 млн. дол. Чому обійшли міжнародні правила, вироблені Всесвітньою організацією торгівлі?

І такий аргумент. 2003 р. Рахунковою палатою України виявлено бюджетних правопорушень і неефективного використання бюджетних коштів на загальну суму 7,2 млрд. грн., що, порівняно з 1997 р., удев'ятеро більше. Одні й ті ж самі бюджетні правопорушення повторювалися з року в рік, стали системними. Отож із відходом Л. Кучми закінчувалася темна епоха, повна скандалів і обмежень свободи слова (*The Washington Post*, *Frankfurter Rundschau*) [551; 610].

Провожали у небутття гібридний (напівавторитарний) режим або, як охрестили на Заході, *blackmail state* (шантажистську державу). Вона, підмітив політолог Кійт Дарден із Гарварда, ґрунтувалася на шантажі як засобу держконтролю і упокорення [392]. Це — поблажливість керівників держави до корупції, інтенсивний держнагляд і вибіркоче застосування законів (залякування певної еліти компроматом). Відкуплятися доводилося не тільки грошима, а й політичною покірливістю [263, с. 15-17, 81, 195, 212].

2 липня 2004 р. Володимир Литвин, закриваючи п'яту сесію Верховної Ради, наголосив на необхідності відокремити бізнес від влади на

усіх рівнях, бо "рано чи пізно Україна прийде до ідеї антиолігархічного перевороту" (див. відп. стенограму на сайті Верховної Ради (www.rada.kiev.ua)). І це вже не було голосом волаючого у пустелі.

* * *

У 1990-х рр. квазіінституціональні відносини в Україні відкрили простір для псевдodemократичних маніпуляцій в авторитарних цілях. Першопричиною послужив народжений приватизацією симбіоз влади і бізнесу, що пронизав і поєднав центральні та регіональні еліти спільними інтересами і взаємозацікавленістю.

Утверджується олігархічна практика легального і тіньового впливу на державну владу задля монополізації високоприбуткових ринків, де "лазаренківщина" — всього-на-всього верхівка айсберга тектонічних змін в Україні на початку руху до ринкової економіки.

Другим кроком пригнічено паростки плюралістичної демократії: імунітетом "арки європейської безпеки", нібито підвищеним поліетнічним ризиком та іншими симулякрами. У другій половині 1990-х рр. корупційні скандали державного масштабу стають неодмінним історико-політичним тлом розвитку українського суспільства. Проте неурядові фундації, судові та правоохоронні органи країн Заходу виступили вагомим стримуючим фактором сповзання України за межу недемократичних тенденцій.

Третім відправним пунктом оформилася специфічна система, де популізм і клієнтелізм усував які-небудь серйозні конфлікти між президентом держави і політико-економічними кланами. В основу авторитаризму в Україні ліг феномен олігархії — поновлена версія фаворитизму, добре відомого у політичній історії.

І четверте. Історія незалежної України поки що вичерпно дала два президентські приклади-уроки лідерства: Л. Кравчука і Л. Кучми. Обидва проводили реформи "згори". У 1991–1994 рр. правовий статус визначав реальний вплив на державні рішення (європейська константа), а в наступні роки — наближеність до президента (політичний анахронізм). Самраз тоді

політична верхівка через адмінресурс дала протилежну трактовку такій ключовій цінності західної цивілізації як соціальна справедливість.

3.2. "Касетна" криза (листопад 2000 р. — травень 2001 р.)

"Кучмагейт", "тейпгейт", "аудіовійна", "касетний скандал", "політичний Чорнобиль", "справа Гонгадзе" — гучні назви бурхливих історичних подій. Політична криза, пов'язана із зниклим журналістом, стала своєрідним тестом на зрілість і потенціал громадянського суспільства в Україні кінця XX – початку XXI ст. (The Washington Post, 26 грудня 2000 р.) [357].

Експертиза Федерального бюро розслідувань США у травні 2001 р. підтвердила, що знайдене "тарашанське тіло" є прахом Георгія Гонгадзе. За півроку до того, в листопаді 2000 р., опозиція оприлюднила аудіозаписи, зміст яких припускав можливу співучасть президента і ключових фігур керівництва країни у вбивстві. Але криза вийшла далеко за межі першопричини.

Тоді ж в Перу майже щоденно викривали хабарництво оточення президента Альберто Фухіморі, котрий заховався в Японії. Інші посадові особи опинилися під слідством, завдяки відеозаписам, вилученим у керівника розвідки Владіміро Монтесіноса. Ховаючи приховані камери за дзеркалами, він зняв тисячі касет, що викрили цинізм і корупцію режиму А. Фухіморі (USA Today, 15 березня 2001 р.) [529].

Подібне пережила Україна, де її глава також потрапив у список авторитарних "касетних правителів". "Внутрішнє" стеження перевищило загрозу "зовнішньої" преси, яку нещадно приборкували в обох випадках. У середині січня 2001 р. Філіпіни позбулися корумпованого президента Джозефа Естради. У Манілі його відставки домагалися півмільйона демонстрантів.

2000 р. розпочався у січні з міжусобиці в парламенті. 20 січня 260 депутатів правого крила намагались проголосувати за відставку лівого спікера. Президент підтримав протестуючих і визнав їх рішення, ухвалене не в стінах парламенту. Квітневий референдум розкритикували не лише опозиціонери, а й міжнародні спостерігачі.

Вітчизняні фахівці трактували згадані події як нову конституційну кризу, що вилася у чергове протистояння між парламентом і главою держави. Вона розпочалася з "оксамитових перетворень" у січні і намагань відчутно послабити парламентаризм змінами Конституції за результатами референдуму 16 квітня. За півроку, 16 жовтня 2000 р., Венеційська комісія (моніторинговий комітет ПАРЄ) оприлюднила відповідні висновки, де висловила негативне ставлення до скасування депутатського імунітету і т. і.

Кульмінацією кризи, твердять академічні вчені (автори розділу В. Погорілко, В. Федоренко), став "тейпгейт" [63, с. 386-388]. Розслідуванням обставин загибелі Г. Гонгадзе займалася спеціальна парламентська комісія під головуванням Олександра Лавриновича, котрого невдовзі президент призначив міністром юстиції.

Поява касет спричинила низку політичних і корупційних скандалів. Впала підозра на олігархів, які не виявили ентузіазму з приводу реформ, що загрожували їхнім статкам. Вони грали завелику роль у політиці та зосередили в своїх руках багато засобів інформації. Це ускладнило проведення чесних виборів. Однак за десять років незалежного розвитку Україна досягла важливої віхи: сама визначала своє майбутнє [533]. Це, так би мовити, американська точка зору.

Слушним є коментар екс-президента Л. Кравчука. Брак цивілізованих стосунків між владою і опозицією, демократизму у вчинках влади і конструктиву в діях опозиції став дійсною причиною глибокої кризи, з якої не могли вибратися майже рік. Відсутність сильної опозиції означало і слабкість влади, що показала себе вразливою до критики, позбавленою постійного відчуття відповідальності, хоч зовні виглядала грізно. У цьому

крилася причина, "магнітофонні плівки" послужили приводом. Рабська психологія оточення дозволила президентові відчувати себе володарем, якому подобалася смиренність свити [116, с. 192, 196, 313, 352].

У кожному ключовому епізоді існує безліч контроверсних суджень. Але цей витримав найбільший резонанс. Упродовж року за справою пильно слідувала київська газета "2000". Її співрозмовниками стали Мирослава і Леся Гонгадзе, Олександр Мороз, Віктор Шишкін, Сергій Головатий, Олександр Жир, Михайло Потєбенко, Олександр Баганець, голандська журналістка Корен де Вріс, шеф української служби радіо "Свобода" Роман Купчинський та ін. [195].

При позірній об'єктивності газета "2000" прозоро натякнули на американський слід. Домисел блискуче розвінчав британський експерт Джейс Шерр (Дзеркало тижня, 1 грудня 2001 р.). По-перше, у США проходила зміна адміністрацій Білого дому, коли не для загадкових операцій, котрі завдають сильного удару відносинам по лінії Україна–Захід. По-друге, якби М. Мельниченко був американським шпигуном, то ніколи б не отримав політичного притулку в США, а в іншій країні.

Заступник редактора The Kyiv Post Ярослав Кошів упродовж восьми місяців досліджував причетність президента, котрий поведився надто суперечливо. Американський журналіст українського походження відобразив усе в книзі "Обезголовлений", завершеній у листопаді 2002 р. [460]. Він зацентрував увагу на трьох ключових фігурах — Г. Гонгадзе, Л. Кучмі та М. Мельниченку. І підкреслив, що в Україні неводнораз усували з політичних мотивів. До сих пір невідома доля керівника секретаріату Руху Михайла Бойчишина, який пропав у центрі Києва 1994 р.

Хоч 2000 р. в Україні загинули четверо журналістів, зазначила Le Temps 26 квітня 2001 р., однак тільки смерть Георгія Гонгадзе привела до політичних потрясінь, оскільки у коло підозрюваних увійшли чільні представники державної влади [464]. Відповідну доповідь представили у постійну раду ОБСЄ.

На момент зникнення Г. Гонгадзе йшов 32-й рік, із дружиною Мирославою він виховував двох трирічних доньок-близняток. Керівник інтернет-видання "Українська правда" не займався жодною діяльністю, крім журналістики. Перед виборами у жовтні 1999 р. у студії телеканалу "1+1" поставив президенту гостре запитання про міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка.

Г. Гонгадзе активно викривав недоліки референдуму 16 квітня 2000 р. на радіо "Континент". Тоді ж, у квітні, створив сайт "Українська правда" (www.pravda.com.ua), а 3 травня був на демонстрації за свободу слова. Річний бюджет видання склав 40 тис. дол., але витвір двох редакторів і п'яти комп'ютерів у тісній квартирі в центрі Києва збурих істеблішмент.

Постійна авторка лондонської *The Sunday Telegraph* Енн Еплбаум акцентувала на вагомій ролі "Української правди" Георгія Гонгадзе в порівнянні з британським аналогом — інтернет-виданням Майкла Кінслі *Slate* (slate.msn.com), котре вже у назві акумулювало критичну гостроту (дослівно "грифельна дошка") [353].

За життя Г. Гонгадзе сайт займав четверте місце за популярністю в Україні. Після опублікування аудіозаписів слава "Української правди" піднялася на вершину. Хоч лише 2 % українців мали тоді доступ до інтернету, однак до них належали впливові люди. Народний депутат Сергій Головатий провів паралель між інтернетом і факсом, коли наприкінці 1980-х рр. КДБ просто не знав як перехоплювати факсимільні повідомлення. Отож проект Г. Гонгадзе став яскравим прикладом того, як інтернет ("правда з маленьким бюджетом") блокувала утиски незалежних медіа.

Увечері 16 вересня 2000 р. засновник інтернет-газети "Українська правда" зник після того, як покинув квартиру свого головного редактора Олени Притули. Обезголовлене тіло Георгія Гонгадзе знайшли 2 листопада в неглибокій ямі в ста кілометрах від Києва. Відсічення голови не стало причиною смерті, а скоріше виконане через низку причин: ускладнення ідентифікації тіла або для приховування доказів, наприклад, куль.

28 листопада 2000 р. лідер Соціалістичної партії Олександр Мороз публічно поінформував парламент про таємні записи розмов президента і підлеглих чиновників, які проливають світло на це вбивство. У бесідах, записаних співробітником служби охорони майором Миколою Мельниченком, Леонід Кучма, глава його адміністрації Володимир Литвин, міністр внутрішніх справ Юрій Кравченко і голова СБУ Леонід Деркач обговорювали як покарати журналіста.

М. Мельниченко завжди входив до складу змінної групи з чотирьох осіб і перевіряв президентський кабінет кожні 3-5 днів. "Жучки" шукали як візуально, так і ручним електронним сканером. Раз на три місяці команда з восьми співробітників СБУ виконувала ретельне обстеження. Очевидно, майор мав співників, які скористались іншим підслуховуючим обладнанням, ніж заявленим — схованим у дивані цифровим диктофоном.

Записи виявилися для науковців унікальним ресурсом, вони стосувалися не тільки Г. Гонгадзе, багатьох політиків і бізнесменів, а й фальсифікації виборів 1999 р. Завдяки записаним розмовам дізнаємось, як президент себе поводив і що насправді думав, бачимо природу політичної системи та її тіньові сторони. Цього не знайти у традиційних архівах і офіційних документах.

Упродовж 1990-х рр. дослідники постсоціалістичних держав приділили забагато уваги формальним характеристикам, як регулярні вибори. Поза аналізом залишилися неформальні способи здійснення влади, зокрема, корупція. Професор Йельського університету Кейт Дарден проаналізував близько 30 год. записів президента Л. Кучми, наданих Міжнародним інститутом преси. І зробив висновок, що в основу держуправління в Україні лягло заохочення корупції на усіх щаблях (Свобода, 17, 26 грудня 2003 р.). Це служило стимулом лояльності до режиму.

Покійний журналіст не користувався любов'ю президента, який відзначався хворобливою чутливістю до критики. Підозри The Independent щодо причетності влади зміцнилися через затягування процедури ідентифі-

кації тіла, знайденого у Тарашанському лісі 2 листопада 2000 р. [388]. Родині повідомили не відразу. Лише 10 грудня Мирославі дозволили його опізнати. Районний судмедексперт Ігор Воротинцев встановив, що смерть настала не більше двох місяців. Йому заборонили щось говорити про знахідку і вилучили усі документи і комп'ютер.

Як на The Financial Times, рідкісну несумлінність продемонстрували у проведенні аналізу ДНК [617]. Проби з тарашанського тіла в межах офіційного слідства зробили тільки 28 листопада і оголосили аж 10 січня. 8 грудня генпрокурор М. Потєбенко повідомив, що мати Георгія не може здати кров, бо хворіє. Це викликало гучне спростування і пробу зробили 11 грудня, через півтора місяці після знахідки.

Попередні висновки розслідування, озвучені генпрокурором у парламенті 11 січня 2001 р., ствердили упереджений підхід: записи є монтажем, тіло без голови належить Г. Гонгадзе, після зникнення журналіста бачили у Львові. Слідчі допитали 2,5 тис. осіб, але нічого принципового не встановили. Вони розглядали майже десяток версій, а президент Л. Кучма запросив до співпраці ще й ФБР. Проте спецагенти у Києві 8-15 квітня не добилися жодного успіху, бо українські правоохоронці контактували неохоче. Вести самостійне розслідування американці не планували.

У травні 2001 р. Вільям Родрігес з Інституту патології збройних сил США підтвердив, що знайдене тіло належить Георгію. Його відповідь базувалась на тестах ДНК і даних рентгенівського знімка, де помітні сліди від осколків, отриманих журналістом в Абхазії. 26 квітня, під час дослідження Родрігесом тіла, мати Г. Гонгадзе була поруч протягом 7,5 год. [595]. Пізніше такий висновок зробив Інститут судово-медичної експертизи університету Лозанни. З цього приводу в швейцарській газеті Le Matin 11 січня 2003 р. висловилося Соня Блатманн, представник "Репортерів без кордонів", що оплатили витрати.

Першу експертизу записів ще до їх оприлюднення, у жовтні, провів Таммо Гаутгаст із TNO Human factor, одного з найбільших у Європі дослі-

дницьких і технологічних інститутів, що працює на міністерство оборони Нідерландів [385]. Замовником була газета De Volkskrant, яка 28 листопада 2000 р. опублікувала статтю, а на інтернет-сторінці розмістила аудіофайли майора президентської охорони.

Щоденно прослухати на сайт De Volkskrant заходило до 30 тис. осіб. За словами кореспондентки газети Корін де Вріс, інститут довів відсутність фальсифікації шляхом генерування комп'ютером (послівним склеюванням фраз), але не зміг довести тотожність голосів Кучми на касеті та офіційному виступі: завадила погана якість звуку.

Того ж дня, 28 листопада 2000 р., лідер опозиційної фракції Олександр Мороз надав плівку, на якій записано 11 розмов Л. Кучми, В. Литвина і Ю. Кравченка про те, як змусити Г. Гонгадзе замовкнути: через викрадення чеченськими бандитами чи знімки з повією. Перші 25 хв розшифровок приголомшили Україну. Вони анонсувались як витримки із 300 год. записів М. Мельниченка. Їх друкувала мовою оригіналу "Українська правда" у 2000–2003 рр., а у перекладі англійською тижневик The Kiev Post.

Поступово 35 год. запису стали доступними в інтернеті у вільному доступі (www.wcfia.harvard.edu/academy/melnychenko/records.htm). Витяги з них відразу передрукували західні видання: як загальнодержавні, так і провінційні. Лайка, антисемітські випадки, цинізм до преси, суду і опозиції шокували світ. До речі, до них у березні 2001 р. отримали офіційний доступ адвокати П. Лазаренка. За американськими законами, плівки можуть свідчити у суді.

Коли М. Мельниченка успішно перевірили на детекторі брехні, він кількаразово спонукав до цього і Л. Кучму. Щоправда президент зробив те, чого не вистачало: підтвердив прослуховування і свій нахил до ненормативної лексики. Він пояснив наявність непристойностей на записах "словниковим запасом директора заводу". Як примітив кореспондент американського журналу Time (22 лютого 2001 р.), влада зробила фатальну поми-

лку: визнала справжність голосів, а потім повернулася до тверджень про монтаж [455]. Тактика опозиції полягала в тому, що поява все більше нових записів доведе їх справжність.

Зрештою, знайшовся фахівець, який поставив юридично відповідальний підпис під своїми технічними висновками. У лютому 2002 р. за справу взялася компанія Век Тек, очолювана Брюсом Кенігом, ветераном ФБР (1974–1995), експертом "Уотергейта" [237]. За свою кар'єру він опрацював 13 тис. аудіо- і відеозаписів, що стосувалися 5 тис. розслідувань, дав свідчення у судових слуханнях із 350 справ у США і закордоном. Його фірма проаналізувала цифрові записи, надані М. Мельниченком, і підтвердила їх автентичність. Будь-які цифрові маніпуляції дуже маловірогідні. Якщо вони мали місце, то заради знищення даних, а не додавання або монтажу змісту.

Наприкінці вересня 2002 р. відбулася найбільш резонансна експертиза записів М. Мельниченка — у лабораторії ФБР. Вона підтвердила висновки Век Тек щодо автентичності епізодів, в яких Л. Кучма схвалював 10 липня 2000 р. відправку "Кольчуг" до Іраку. Кабінет міністрів прийняв швидко (15 липня) постанову про звільнення їх від обмежень на експорт зброї, а 9 жовтня підписано Угоду про торгівлю, наукове й технічне співробітництво з Іраком. Відносини Києва і Вашингтона дали тріщину: радар ставили під удар американських і британських пілотів. На щастя, пізніше цей факт не підтвердився.

Через рік, у вересні 2003 р. генеральний прокурор Святослав Піскун зазначив автентичність 17-сторінкового листа міліціонера Ігоря Гончарова. Його оприлюднили після несподіваної смерті арештованого (The Washington Times, 24 вересня 2003 р.) [408]. Йшлося про діяльність спецзагону, що підпорядковувся особисто міністрові (Ю. Кравченку та його наступнику Ю. Смірнову). І. Гончаров був причетний до низки викрадень і вбивств, у т. ч. Г. Гонгадзе. У листі названо безпосередніх замовників і виконавців злочину. Один із цих генералів ненадовго опинився за ґратами. Невдовзі

генеральний прокурор і куратори слідства втратили посади. Справу пустили на манівці.

Георгію Гонгадзе посмертно присудили премію Організації з безпеки і співробітництва в Європі в галузі журналістики і демократії [530]. Багато ЗМІ заявили про тиск на них при висвітленні обставин і наслідків його загибелі. Після виходу київської газети "Грані" за 26 листопада 2000 р., де першу шпальту присвячено скандалу, видавництво при міністерстві науки і освіти розірвало з редакцією контракт. 27 листопада співробітники СБУ в Чернігові спробували запобігти друку тижневика "Рубіж" із матеріалом про Г. Гонгадзе. Наступного дня троє міліціонерів конфіскували частину тиражу.

29 листопада надійшов сигнал, ніби приміщення, де знаходиться редакція газети Соціалістичної партії "Трудова Полтавщина", заміноване. Тижневик мав публікувати заяву О. Мороза. Того ж дня видавництво "Преса України" відмовилося друкувати центральну газету Соцпартії "Товариш", де йшлося про можливу причетність влади до зникнення Г. Гонгадзе.

"Книжная типография" в Дніпропетровську після втручання управління СБУ бойкотувала друк газети "Лица" за 6 грудня, де були розшифровки розмов. Її надрукували в іншій області. Зазнала цензури і павлоградська газета "Слово ветерана" за 7 грудня 2000 р. The Guardian деталізувала як на українських виданнях російських газет "Известия" і "Коммерсант" наклали табу на статті про масові заворушення, спровоковані кризою [590]. Контрольовані державою видавництва відмовилися 7 лютого 2001 р. друкувати "Коммерсант-Украина" через те, що на першій сторінці було розміщене саркастичне зображення Л. Кучми з опозиційного транспаранту.

Асоціація з вивчення національностей при Колумбійському університеті в Нью-Йорку на своєму щорічному зборі в квітні 2002 р. провела презентацію двох контроверсійних документальних фільми про касетний

скандал. Сюзі Девіс представила "Принесіть мені голову Георгія Гонгадзе". На думку Мирослави Гонгадзе, ця стрічка є кращою серед уже створених трьох. Другим показали "Піар" — таємний задум, в який нібито залучені В. Ющенко і О. Мороз, США і Росія, щоби змістити Л. Кучму. До речі, в Україні його показ пройшов за два тижні до парламентських виборів-2002. Згодом один з авторів фільму Чарльз Кловер заперечив, що В. Ющенко стояв за "касетним скандалом", скоріше — Росія, що збрала найбільше дивідендів.

У березні 2002 р. британський кінопродюсер Том Манголд презентував стрічку *Killing the story*. Аутентичність плівок вважалася доведеним фактом, зокрема, експертизою Riptech, американської фірми з галузі безпеки електронних систем. 21 квітня 2002 р. на BBC пройшла прем'єра *Killing the story*. У фільмі, крім Г. Гонгадзе, ще два герої. Опозиційного оглядача Олексія Подольського теж викрали, але він вижив. Олег Єльцов, як і Г. Гонгадзе, відслідковував зв'язки між чиновниками і олігархами. У травні 2001 р. заснував сайт "Украина криминальная" (www.cripro.com.ua). СБУ перехопила вінчестер його комп'ютера, забрали з авто документи.

Головний звинувачений Леонід Кучма вперто боровся за політичне виживання після того, як голандські, австрійські та українські спеціалісти підтвердили, що аудіозаписи є автентичними (*The Independent*, 9 лютого 2001 р.). Разом з тим генпрокуратура наполягала на їх фабрикації. На допомогу прийшли вітчизняні комуністи і російський президент, яким Л. Кучма віддячив сторицею. Він оперся на колишню номенклатуру і на олігархів, зв'язаних із енергокомпаніями Росії. Під їх впливом перебувало більше третини парламенту, котра визначала ймовірність імпічменту.

The Financial Times 22 лютого 2001 р. здивувалася з того, що між президентом і комуністами налагодилося співробітництво, попри немислимі протиріччя на виборах і парламенті [618]. Як відомо, Леонід Кучма набрав 36,49 % у першому турі 31 жовтня 1999 р. А у другому, 14 ли-

стопада, змагаючись з кандидатом Компартії Петром Симоненком (37,8 %), здобув 56,2 % голосів. Коли ж Л. Кучма зіткнувся з найбільшою загрозою своєму президентству, отримав для "кримінально-буржуазного режиму" цілком очікувану допомогу від квазіопозиціонерів. Вони мотивували небажання голосувати за недовіру генеральному прокурору тим, що "справа Гонгадзе" спричинена діяльністю кланових угруповань і є імітацією палацового перевороту.

На думку *The Daily Telegraph* (9 лютого 2001 р.), позиція комуністів, що мали чверть голосів у парламенті, була вирішальною у подальших подіях [355]. Леонід Кучма був допитаний слідчим прокуратури у зв'язку із звинуваченнями у замовленні вбивства. Генпрокурор Михайло Потебенко повсякчас підтримував президента, тому припинив свої повноваження вже після березневих виборів 2002 р. Він став народним депутатом за списком комуністів.

Л. Кучма відразу ж апелював до російських еліт і мас-медіа, намагаючись знайти додаткові ресурси у розв'язанні політичної кризи. 22 грудня 2000 р. він походив кремлівськими килимами, а трохи згодом порівняв російсько-українські відносини із союзницькими стосунками США і Канади. Їх унікальність для *The New York Times* та *Le Monde* проявилася в тому, що у приватизаційних перегонах в Україні вітчизняних бізнесменів почали несподівано змітати багатші та організованіші росіяни [522; 593]. Вони успішно проникали у важливі галузі економіки, прибираючи крупні банки, гіганти металургії та нафтопереробки.

Коли демонстрації заблокували центр столиці, Кучма вилетів на північний схід у Дніпропетровськ, щоб зустрітися з російським президентом. Опозиція і тут виставила пікет поблизу кортежу Володимира Путіна, але його розігнали. Перебуваючи 11 лютого 2001 р. у Дніпропетровську, В. Путін обминув тему загибелі Г. Гонгадзе. Проте висловився за співпрацю з Л. Кучмою, незважаючи "на складні політичні обставини". Ще під час візиту в Австрію російський лідер підкреслив: "Те, що відбувається — внутрішня

справа України, і було б неправильно для нас коментувати цю проблему. Загалом немає нічого особливого в тому, що внутрішньополітична боротьба продовжується. Я думаю, що це ознака нормального демократичного суспільства". І буквально процитувала Die Welt 14 лютого 2001 р.

Тоді ж The Financial Times Deutschland в унісон підмітила: новий виток російсько-української дипломатії дивним чином співпав із різким зростанням в Україні інвестицій Росії, а також із значно розширеними масштабами військової кооперації [554]. Дві країни підписали близько двадцяти угод по кооперації в енергетиці, авіації, космосі, будівництву моста між Кримом і Краснодарським краєм (700 млн. дол.) тощо.

Україна на той час набрала у Росії 1,4 млрд. дол. боргу за газ, а президент Л. Кучма весною і влітку 2000 р., зокрема в інтерв'ю Der Spiegel, визнав крадіжки російського транзитного газу [488]. У січні 2001 р. через борги траплялися перебої поставок газу електростанціям Подніпров'я.

В Україні на Росію припадало 70 % імпорту енергоносіїв і 40 % експорту товарів. Отже, одноденний приїзд Путіна небезпідставно класифікувався Le Nouvel Observateur як демонстрація підтримки колоніального господаря своєї "історичної колиски" — України, що вклинилася між Європою та Росією [517]. І ця криза виявилася напрочуд вигідною Москві. Спочуючись у бік авторитаризму, Україна все виразніше нагадувала північно-східного сусіда, де самраз проходила "гебітська реставрація". Так президент Кучма, підвела ризику The Times, став "другом Москви, який колись дивився на Захід" [623].

Як бачимо, Л. Кучма дістав необхідну підтримку олігархічних кланів і силових структур, а також росіян, котрі нарощували капітал і прибутки. Це модернізована версія політики "доброго сусіда", яка сприяла корпоративній експансії Сполучених Штатів у Латинську Америку 1930-х рр. The Financial Times підтвердила цю тезу коментарем 11 травня 2001 р. про тогочасне призначення послом Росії та водночас спеціальним представником президента экс-прем'єра Віктора Черномірдіна. Поява в Києві

цієї колоритної постаті, чия основна трудова біографія пов'язана з "Газ-промом", спричинила певний переполох у західних столицях. Йшлося про його таємні функції генерал-губернатора чи навіть тіньового прем'єра. Трохи згодом тривоги розвіялися.

Наприкінці буремного року, 14 грудня, В. Путін і Л. Кучма закріпили домовленості в іншому потужному центрі української індустрії — Харкові. Крадіжки газу не згадувалися, бо відійшли у минуле. Ще восени прем'єри обох країн реструктуризували борг 1,4 млрд. дол. Росія вигідно скористалася обставинами, завдячуючи певною мірою США, де нова адміністрація робила перші кроки. І, ясна річ, їй бракувало рішучості, що з'явилась аж після терактів 11 вересня 2001 р.

У проблемній статті "Переоцінюючи нашу українську політику" постійний оглядач консервативної *The Washington Times* Френк Геффні в останні дні 2000 р. націлював Буша-молодшого не повторити помилок батька і зміцнити стратегічне партнерство з Україною [418]. Щоби не програти настирливості путінської Москви 2000 р., під продовження українських реформ потрібно не скупитися щедрими американськими інвестиціями. Тим паче, що у Росії самраз розпочалося розмивання політичних свобод.

Президент впливової правозахисної організації *The Freedom House* Адріан Каратницький розлого переглянув "касетну історію" у *Foreign Affairs* (травень-червень 2001) [96]. У разі політичних репресій в Україні він радив застосувати економічний і дипломатичний бойкот. "Хоча імідж Кучми сильно потьманів і його фігура поменшала, він ще не переступив остаточної лінії, за якою закінчується політична кар'єра", — узагальнив А. Каратницький. Криза показала, що українці сприйняли норми демократії, що утверджуються.

Відсутність результатів у розслідуванні вбивства змусило США та Європу вдатися до міжнародної ізоляції президента Л. Кучми. Тому на урочистості з нагоди 10-ї річниці незалежності не з'явився жоден керівник

індустріально розвинутої держави, крім Польщі та Росії (Berliner Zeitung, 24 серпня 2001 р.). Президент почув не один критичний докір на Всесвітньому форумі українців у Києві. "Касетний скандал" натягнув його відносини з діаспорою.

Здогадки про те, хто стояв за вбивством Г. Гонгадзе і діями М. Мельниченка, варіювалися: Росія, де прихильники жорсткої лінії намагаються підірвати Україну; українська опозиція; змова ЦРУ з метою повалення Л. Кучми. Інколи поєднували усі три версії, але в усіх комбінаціях визирали вітчизняні олігархи. "Хто організував це, прагнув зупинити інтеграцію України на західному напрямку, паралізувати парламент і зруйнувати громадянське суспільство", — вважав Олександр Лавринович, голова парламентського комітету в справі Георгія Гонгадзе [220, с. 226].

Фігуранти захищалися мляво, непереконливо називаючи плівки підробками іноземних спецслужб. Ряд моментів впали в око сторонньому спостерігачу Давиду Марплсу з The Edmonton Journal 26 грудня 2000 р. По-перше, О. Мороз нічого не видумав, бо у разі доведення фальсифікації на нього б чекав суд. По-друге, Л. Кучма чомусь наполягав на передачі плівок генпрокурору, а не незалежному слідчому. По-третє, плівка не доводить причетності президента до смерті журналіста, але свідчить про гнилість влади, від якої пробігають мурашки.

Майор М. Мельниченко став чимось на зразок героя на руїнах радянської імперії. Якось 34-річний українець приїхав на таємну зустріч десь у Центральній Європі, приховавши свою зовнішність. У The Daily Telegraph і на сайті радіо "Свобода" з'явилося інтерв'ю Аскольда Крушельницького (27 лютого і 1 березня 2001 р.) [465; 466]. На зустріч його і двох перекладачів-журналістів із пражського бюро газети супроводжував посередник. Йдеться про розширену версію, вперше оприлюднену Патріком Тайлером у The New York Times.

Микола Мельниченко народився у Василькові на Київщині у сім'ї військового. Працював у 9 управлінні КДБ, охороняв президента СРСР

Михайла Горбачова. Згодом повернувся додому і служив в армії, де пройшов підготовку з електронного нагляду. Увійшов до команди охорони прем'єра Л. Кучми і продовжив працювати з ним, як президентом. Доля майора була непевною. Для його екстрадиції СБУ "чистила" Європу. М. Мельниченко став першим громадянином України з 1990 р., якому США надали політичний притулок. 13 квітня 2001 р. послу Костянтину Грищенку це пояснили в держдепартаменті. Посол США у Києві Карлос Паскуаль отримав заяву-відповідь, що дане рішення "не відповідає духу україно-американського партнерства".

The Washington Post 4 травня 2001 р. повідомила, що екс-охоронець жив у кількох кілометрах від Білого дому, проте не почувався у безпеці: ЦРУ і ФБР неодноразово випереджали загрозу його життю [565]. США також надали політичний притулок дружині та двом трирічним донькам зниклого журналіста. Вони прибули у Вашингтон 22 квітня 2001 р.

Л. Кучма постійно заперечував наявність політичної кризи, оскільки глава держави, парламент, уряд, органи вдали на місцях працюють, незважаючи на ускладнення. Так президент висловився і з нагоди вручення йому звання почесного доктора Київського університету. Але довгочасовий ефект "Кучмагейту" проявився насамперед у критичному падінні суспільної довіри до правлячої еліти. Обезголовлене тіло і компрометуючі касети стали джерелом масштабної політичної кризи. Вони підірвали президентську владу. Опозицію підтримав Європейський Союз, закликавши владу до прозорого розслідування і захисту свободи слова.

"Касетний скандал" започаткував кілька центрів якісно нової — безкомпромісної — опозиційності, явивши переконливі "уроки революції, що не відбулася" [15]. Опозиція прогнала шанс змінити владу і перемогти: від краху діючий режим врятувала безліч опозиційних помилок і відвертих промахів. Однак гірше, якби вона перемогла без конструктивної програми і нічого, крім самодискредитації, не принесла.

У грудні 2000 р. вулицями Києва проходили антипрезидентські демонстрації. Встановлене наметове містечко назвали "Зона, вільна від Кучми". У Харкові, другому за величиною місті України, міліція кийками розігнала маніфестантів, а комунальники демонтували палатки. І це потрапило в репортажі швейцарського щоденника *Le Temps* і британського тижневика *The Economist* [520; 558]. Подекуди влада провела альтернативні демонстрації, що переважно склалися з державних службовців, які не виявляли ентузіазму.

Більшість громадян не була шокована скандалом, писала канадська *The Globe and Mail*, вважаючи, що влада "може робити навіть гірші речі" [632]. У грудневих демонстраціях у Києві взяло участь лише кілька тисяч людей. Тоді ж на вулиці Белграда і Праги висипали сотні тисяч, розв'язуючи подібні вузли. Українська опозиція пережила розчарування. Її лідери говорили про автобуси з новими учасниками акції протесту, які от-от мали прибути до столиці, проте обіцяної масовості не досягли. Професор Кельнського університету Герхард Сімон визначив фактори неуспіху: низький потенціал протесту серед населення і роздрібленість опозиції (Німецька хвиля, 20 грудня 2000 р.).

Оприлюднення нової партії записів поновило протистояння в лютому 2001 р. Натопи до 5 тис. осіб спробував прорвати міліцейський кордон навколо будинку адміністрації президента, де опинився і кореспондент *The Independent* [389]. Демонстранти несли величезні портрети Л. Кучми із перекресленим обличчям. Однак невідомі атакували осередок протесту на Майдані Незалежності — наметове містечко. Один з ініціаторів акції "Україна без Кучми" Олександр Мороз не погодився з тим, що київські події 6 лютого нагадають революцію в Югославії кінця 2000 р. Ситуація кардинально різниться через пасивність Заходу, тому говорити про "лютневу революцію" в Україні зарано.

Усе ж, коаліція опозиційних партій створила Форум національного порятунку, аби, зафіксованими *El Pais* 11 лютого 2001 р. словами Левка

Лук'яненко, "прискорити визволення суспільства від корумпованого режиму" [493]. Його керівне ядро з 15 осіб стало серйозною загрозою для президента. До громадської ініціативи приєдналося більше 70 особистостей з галузей політики, культури і науки.

У неділю 11 лютого 2001 р. 10 тис. демонстрантів пройшли столицею, сформувавши живий ланцюг і несучи запалені свічки у пам'ять про Георгія Гонгадзе. Як правильно роз'яснив *The Washington Post*, дехто одягнув чорні маски, побоюючись репресій за місцем роботи чи навчання [362]. Але ця кількість була мізерною порівняно з розмахом народних протестів закордоном. Отже, підводив підсумки тижня *The Newsweek*, у найбільших антипрезидентських виступах за 10 років незалежності Леонід Кучма вистояв [377]. Тим не менше, він зробив кроки в напрямку приглушення виступів: звільнив голову СБУ і начальника особистої охорони, а генпрокурор взяв подовжену відпустку.

15 січня 2001 р. генпрокуратура звинуватила Юлію Тимошенко у фінансових злочинах — контрабанді та фальсифікації документів. Це улюблена тактика ще радянських часів. 19 січня Л. Кучма звільнив її з посади віце-прем'єра, покаравши за антикорупційні зусилля в енергетиці, позаяк його прибічники втратили величезні ресурси [592]. *The New York Times* дивилась у корінь проблеми.

Про значущість внеску Ю. Тимошенко говорить те, що доходи від енергокомпаній збільшилися на 500 млн. дол. Це дозволило виплатити заборговані зарплати і пенсії. Крихкі відносини між прем'єром і президентом опинилися під загрозою. Проте В. Ющенко не приєднався до лав опозиції, незважаючи на їхні заклики.

Олігарх, котрий став реформатором, Юлія Тимошенко для *Los Angeles Times* (9 лютого 2001 р.) залишилася найяскравішою особистістю політичної арени [516]. Вона опинилася в ауті, та не в нокауті. Постала дилема, що станеться швидше: ув'язнення Ю. Тимошенко чи звільнення Л. Кучми.

13 лютого 2001 р. Юлію Тимошенко затримали за підозрою у скоєнні кількох кримінальних злочинів: фальсифікації документів і контрабанді російського газу в 1996–1997 рр. (3 млн. куб. на суму 445 млн. грн.), ухиленні від сплати податків у 1997–1999 рр. (149 тис. дол.), неодноразовій дачі хабара экс-прем'єру П. Лазаренку в 1996 р. в розмірі 75 млн. дол. тощо. В останній справі фігурував її чоловік Олександр.

Затримання "газової принцеси" сталося відразу, як з'явилася нова порція записів, викладених в "Українській правді" про фальсифікацію виборів-1999 і як президент Росії передав компрометуючі документи, котрих не вистачало. Такою інформацією володіла Berliner Zeitung [515].

Політичний конфлікт поглибився, хоч арешт і завдав сильного удару опозиції. У розпалі кризи президент накинувся на опозицію із закликом дати відсіч антидержавним силам. 13 лютого 2001 р. він підписав гостру заяву спільно з прем'єром і спікером. У ній затавровано рух "Україна без Кучми" і Форум національного порятунку як "український різновид націонал-соціалізму". Заява підсумувала багатоденну напругу через очікування, що Л. Кучма зможе розколоти опозицію після зміни силовиків і зустрічі з В. Путіним.

Виступаючи у Відні на засіданні ОБСЄ посол США Девід Джонсон висловив звивування тоном звернення до народу від 13 лютого 2001 р. Найдужче західні аналітики здивувалися, побачивши підпис прем'єра, котрий досі займав нейтральну позицію і мав високий рейтинг популярності (The Economist, 8 березня 2001 р.). "Ризикована гра" В. Ющенка пояснювалася необхідністю зміцнити позиції уряду й отримати згоду президента на зміну двох ключових фігур енергетичного блоку, що гальмували реформи.

На цьому тлі пасивності Л. Кучма неочікувано вжив силових заходів. Чотириста міліціонерів вранці 1 березня вчинили напад на демонстрантів. Близько сорока учасників протесту були заарештовані. Міліція знесла містечко "Зона вільна від Кучми" — півсотні полотняних і

пластикових наметів. На ці дії дуже жорстко відреагував американський президент (Los Angeles Times, 11 березня 2001 р.). А через тиждень у Києві спалахнуло справжнє повстання.

Інциденти, що трапилися 9 березня, мали два головних центри. Перший — парк, де знаходиться пам'ятник Тарасу Шевченку. Другий фронт битви утворився навколо адміністрації президента. Сам Л. Кучма вихав у Закарпаття, котре спіткала катастрофічна повінь і де евакуювали 13 тис. чол.

Бійка вчинилась через те, що міліція не відпустила 7 членів УНА-УНСО, затриманих за спробу перешкодити покладанню президентом вінка до пам'ятника Т. Шевченку. Сотня відчайдухів намагалася прорвати міліцейський кордон. Залізна арматура, каміння і пляшки полетіли в будинок президентської адміністрації. Міліція використала сльозоточивий газ і гумові кийки. Серед маніфестантів і міліціонерів були десятки поранених.

Звістка про сутички облетіла західні медіа, кореспонденти яких перебували у Києві. Опозиції не вдалося зібрати значну кількість людей, тому Кучму, за яким стояла армія, міліція і приватна фінансова підтримка, знову не вдалося вибити з крісла. "Битва за відставку" завершилася на разі нічим, солідаризувалася і швейцарка Астрід Коль у Der Bunte 14 березня 2001 р.

Всього в акції взяло участь близько 18 тис. людей. The Guardian справедливо назвала її найбільшою і найжорсткішою непокорою протягом кризи [423]. Правоохоронні органи (здіяли тільки міліціонерів більше 2 тис.) затримали 217 опозиціонерів: 12 негайно відпустили, стосовно 205 склали адмінпротоколи за дрібне хуліганство і злісну непокору працівникам міліції, у т. ч. 85 оштрафували, а 88 арештували. По телебаченню Л. Кучма переконував, що слід остерігатись учасників протесту (The Wall Street Journal, 11 березня 2001 р.).

Зустріч президентів Александра Квасьневського і Леоніда Кучми 15 березня 2001 р. суттєво відрізнялася від незчисленних дотеперішніх поба-

чень. Діалог з опозицією міг призвести до мирної передачі влади, прогнозувала Rzeczpospolita [496]. Польський історичний круглий стіл, що його А. Квасьневський пообіцяв подарувати Л. Кучмі, аж надто яскраво символізував можливість подібного сценарію. Ця зустріч проходила не в столиці Польщі, а містечку Казімеж Дольни. Справа в тому, що у Варшаву приїхали представники опозиції. А. Квасьневський теж їх прийняв.

На разі в Україні все знову обійшлося другорядним. Президент звільнив Юрія Кравченка з посади міністра внутрішніх справ і призначив Юрія Смірнова. Звільнення міністра супроводила серйозна кількомісячна боротьба у парламенті "за душу Кравченка" (The Financial Times, Le Nouvel Observateur 26 березня 2001 р.). Відставка сталася вже після 9 березня і була першою великою поступкою опозиційному рухові. Головна перевага Л. Кучми полягала в слабкості та роздробленості його противників.

Епопея Ю. Тимошенко означала, що президент шукав компромісу з опозицією. Шість тижнів вона перебувала у камері разом із проститутками і вбивцями. Через скарги на виразку шлунку її випустили, але 31 березня 2001 р. у лікарняній палаті приватної клініки знову взяли під варту. За кілька годин до того опозиціонерка встигла дати телеінтерв'ю з нещадною критикою Л. Кучми і закликом провести дострокові президентські вибори.

2 квітня 2001 р. Верховний Суд поклав край спробам ув'язнити її вдруге. Причину звільнення аналітики тоді мотивували тим, що, перебуваючи у тюрмі, вона все більше зливалася з образом Жанни д'Арк. Los Angeles Times 31 березня 2001 р. зауважила, що в усіх антипрезидентських акціях популярними були плакати із зображеннями Юлії Тимошенко з підписом: "Я не здалась. А ти?" Як не дивно, її вихід з тюрми замість того, щоб згуртувати, привів до коливань і розбрату в опозиційних рядах. Так це бачилося The Washington Post 21 квітня 2001 р.

Не приховуючи радощів, Леонід Кучма визнав наявність тільки однієї кризи в Україні: "Якщо вже говорити про кризу, то потрібно визнати, що зараз її переживають самі антипрезидентські сили, які вже практично

розкололися". Про це він заявив словацькій газеті Pravda у перший день візиту до Братислави (12 червня 2001 р.) [489]. Надворі стояв обіцяний О. Морозом червень. Наближався візит папи римського. Президент залишився на посаді. Робоче місце втратив лише прем'єр В. Ющенко 26 квітня 2001 р. У травні парламент із першої спроби затвердив новим главою уряду А. Кінаха.

Парламент і президент знову взяли за конституційну реформу, відправивши квітневий референдум спочивати в архів. Згадаємо, що 16 квітня 2000 р. проголосувало більше 81 % виборців, з яких понад 80 % підтримали "народну ініціативу" в усіх чотирьох запитаннях: про додаткові підстави для дострокового припинення президентом повноважень Верховної Ради, про обмеження депутатської недоторканості, про зменшення конституційного складу з 450 до 300 депутатів, про необхідність двопалатного парламенту.

Невдовзі за кордоном підсумували наслідки кризи. Хоч головного результату не досягнуто, на переконання А. Каратницького (The Wall Street Journal), вона зіграла вагомую роль в еволюції постсоціалістичної України: пригальмувала розвиток авторитаризму і одночасно сприяла появі нових опозиційних партій та громадських організацій [453]. М. Войцеховський у Gazeta Wyborcza 27 листопада 2001 р. констатував: Україна вступила у парламентську кампанію, де вже йшлося про політичне самовиживання багатьох кризових і антикризових менеджерів [626].

І справді, завдячуючи "справі Гонгадзе", на виборах у березні 2002 р. за партійними списками було обрано утричі більше опозиціонерів (171), ніж провладних (54). Президент сформував парламентську більшість лише завдяки мажоритарникам.

* * *

Із самого початку українська криза (2000–2001) розглядалася на тлі всієї карти світу з принагідними ретроспективами. По-перше, "справа Гонгадзе" показала відсутність в Україні незалежних правових інститутів,

парламентських стримувань і противаг президентським повноваженням. Тому після нетривалого шоку, викликаного публікацією компрометуючих плівок, прибічники президента володіли величезним полем для маневру.

По-друге, головна мета кількох хвиль опозиційних виступів (усунення Л. Кучми з поста президента) не була зреалізована внаслідок їх малочисельності та організаційної слабкості, браку компромісного мирного сценарію. Арешт Ю. Тимошенко послужив поштовхом до масових заворушень, що досягли піку справжнім побоїщем демонстрантів і міліції 9 березня 2001 р.

По-третє, криза погіршила зовнішньополітичні позиції України, до якої інтерес Заходу істотно згас. Адепти авторитаризму сповна скористалися шансом зберегти олігархічну "систему Кучми" через союз із комуністами за активної підтримки Росії. Швидке "повернення в Європу" знову перетворилось у примару.

3.3. Ліквідація ЧАЕС

Техногенні та природні катастрофи у світі стали явищем побутовим. На щастя, жодна з них не претендувала позмагатися з чорнобильською спадщиною. З усіх точок зору. Жодний феномен чи явище сучасної історії не має ні такого колосального інтересу, ні такого чисельного штату наукових працівників, практично з усіх галузей знань.

Не випадково у грудні 2003 р. Генеральна асамблея ООН оголосила 26 квітня Міжнародним днем пам'яті жертв радіаційних аварій і катастроф. Сумарні витрати, пов'язані з Чорнобильською аварією, сягнули на грудень 2000 р. 130 млрд. амер. дол. В окремі роки ці видатки сягали 12 % державного бюджету незалежної України, а число померлих внаслідок вибуху реактора коливається від 41 до 300 тис. (The New York Times, 22 грудня 2004 р.) [568].

У вужчому розумінні у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних фахівців перебувають сутність катастрофи, поточний стан атомної станції та зони відчуження, обслуговуючого персоналу і ліквідаторів [382]. Звісно, мова завше ведеться і про доволі широкі рамки: історико-філософське осмислення і духовно-культурні аспекти найкрупнішої трагедії у цивілізаційному вимірі, соціальні, медичні та екологічні, економічні наслідки [10].

Упродовж останнього десятиліття з'явилися якісні публіцистично-мемуарні книги і літературно-критичні узагальнення. Декотрі користувалися популярністю не тільки україно- чи російськомовного читача, але й перекладалися у 1990-х рр. французькою, німецькою, англійською і японською, як, приміром, московські видання житомирської журналістки Алли Ярошинської, депутата Верховної Ради СРСР (1989–1991). [220, с. 136].

Зібрано унікальний фотоілюстративний матеріал, а також значна джерельна база, зокрема, стараннями історика Наталії Барановської. Крім того, вона збагатила історіографію циклом фактографічних досліджень, стала піонером комплексного підходу до вивчення ключової проблеми зовнішньої та внутрішньої політики України наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. [10; 332; 333]. Щоправда головним чином дослідницьке зацікавлення зосереджується в інституційній площині, аналізі зусиль державних органів. Випадає добротна зарубіжна публіцистика, розкидана на сторінках газет і журналів.

Оприлюднені матеріали достатньо впливові для світової спільноти, по-перше, під час формування підходів національних урядів з огляду на електоральні поля. По-друге, у західних виданнях нерідко залучені альтернативні джерела і подаються нестандартні судження, що неодмінно збагатять історіографічний набуток у конкретному зрізі, коли Україна виборювала чергову перепустку для свого "повернення в Європу".

Із самого початку найбільшої в історії ядерної катастрофи заперечення фактів і дезінформація стали правилом. 26 червня 1986 р. Кремль

засекретив усе про аварію, тому озвучувалися фальсифіковані дані. Так вважали й автори документальної стрічки, показаної Другим німецьким телеканалом ZDF у лютому 2002 р. [518]. Українсько-російська співпраця часто натикалася на рифи, оскільки Москва неохоче ділилася вкрай необхідними відомостями першого п'ятиліття ліквідації наслідків.

У квітні 2003 р. СБУ оприлюднила понад сто таємних документів, відправлених КДБ УРСР у Москву, що залишилися без реагування. Серйозні дефекти були помічені ще на проектній стадії та на старті будівництва у 1970 р. (The Christian Science Monitor, 25 квітня 2003 р.) [622]. Перший чорнобильський реактор із графітовим сповільнювачем запрацював у 1977-му, другий — 1978-му, третій — 1981-му, четвертий — 1983-му. Не всі будматеріали відповідали стандартам, а персонал часто нехтував правилами безпеки (The Daily Telegraph, 8 травня 2003 р.) [467].

Згідно з радянською версією, опублікованій у серпні 1986 р. на 200 сторінках, причиною теплового вибуху Чорнобильської АЕС стала втрата контролю над четвертим реактором. Директор станції В. Брюханов отримав п'ять років в'язниці за халатність. 15 квітня 1996 р. у газеті Kölner Stadt-Anzeiger він зазначив, що РБМК-1000 вважався високопродуктивним і суттєво переважав західні аналоги, оскільки дозволяв замінити паливні елементи без зупинки виробництва.

Вночі 26 квітня 1986 р. інженери провели заплановане випробування і вимкнули зовнішню подачу електроенергії, аби дізнатися, як довго працюватиме без неї реактор. Перевірка безпеки водяних насосів вказала на дефект у конструкції реактора, через який при низьких потужностях він ставав нестабільним (The Guardian, 24 серпня 2004 р.). Аби підвищити потужність, вибрали контрольні стержні. Турбіни були виключені й реактор перетворився у вулкан. Коли стержні повернули на місце, потужність різко підвищилася і призвела до двох вибухів. Із реактора зірвало 500-тонну заглушку.

130 км північніше Києва і 11 км південніше білоруського кордону стався викид радіації у кілька разів сильніший, ніж у Хіросімі та Нагасакі разом. Сталеве покриття серцевини реактора вагою 3 тис. т розлетілось у різні боки, а радіаційна хмара понеслася через усю північну Європу аж до Уелса (1500 миль). Сам рубильник пізніше зник, за версією The Times, його вкрали, як сувенір [414].

У 1994 р., після півторарічних досліджень у зоні аварії (500 сторінок наукового тексту), Александер Стіч із Массачусетського технологічного університету встановив факт повного, а не часткового ядерного синтезу. Виділилося у 4-5 разів більше радіації (до 250 млн. кюрі), ніж повідомили радянські вчені (50 млн. кюрі). Сердечник реактора горів упродовж 10 днів, поки не вигорів повністю (La Stampa, 18 травня 2000 р.).

З'явилася версія і про те, що чорнобильський дощ завдяки спецтехнології відвели тоді від Росії, спрямувавши на Білорусь, на яку припало близько 70 % радіоактивних опадів. Проте західні дослідники для повторних досліджень не дістали білоруських віз (Frankfurter Rundschau, 9 липня 2002 р.).

Співробітник Кінгстонівського університету в Лондоні Алан Флауерс упродовж 12 років досліджував забруднення. Він поділився у Scotland on Sunday 8 серпня 2004 р. зі своїм висновком: 4 тис. кв. миль білоруської території у 1986 р. принесли в жертву, аби врятувати Москву. Використовувалася технологія "зарядки" хмар кристалами йодистого срібла чи твердої вуглекислоти (сухого льоду). Це викликало забруднений дощ і радіація не досягла столиці СРСР. На Заході й раніше знали, що радянські вчені десятиріччями працювали над "кліматичною зброєю". Деякі лідери Кремля навіть мріяли про знищення урожаїв пшениці в США паводками, викликаними штучними зливами.

Українські чиновники дозволили п'ятигодинні спостереження біля зруйнованого реактора німецьким фахівцям із Гессена (8 студентів і 9 професорів). Але проби ґрунту їм дали взяти тільки за 30-кілометровою

межею. Англійські біологи вивчили вплив радіоактивного забруднення біля Чорнобиля на прикладі популяції черв'яків, які відмовилися від традиційного одностатевого відтворення (The New Scientist, 13 квітня 2003 р.). Це відкриття засвідчило стійку тенденцію до серйозних генетичних змін живих організмів, які у шкідливому середовищі вишукують нові форми імунітету.

Дослідники з України, Великобританії та Швейцарії з'ясували вплив радіації на живу природу в 30-кілометровій зоні (The Guardian, 5 жовтня 2000 р.). Група ізраїльських і українських учених спостерігала за перебігом генетичних мутацій у дітей, народжених після аварії від людей, що проводили перші операції "чищення". Послаблений імунітет вони у Le Nouvel Observateur назвали чорнобильським СНІДом [479].

За числом жертв російський міністр атомної енергетики Євген Адамов кваліфікував цей вибух незначним технічним інцидентом, оскільки більшість захворіло не внаслідок опромінення, а від страху. Мовляв, його нагнали політики і журналісти. З цим The Christian Science Monitor 15 грудня 2000 р. категорично не погодилася.

Первісну позицію неутручання з боку світової спільноти спричинили два фактори. Чорнобильську аварію СРСР одразу проголосив внутрішньою проблемою, а подальша допомога з боку США була лише засобом заохочення реструктуризації енергетики незалежної України. Однак реактор розсипав радіоактивний пил по всій Європі. У повітря піднялося близько 8 т радіоактивного палива з плутонієм, а також значна кількість випарів йоду і цезію. І це стало внутрішньою справою вже ряду європейських держав [532]. Чорнобильська аварія завдала турбот їх атомній індустрії.

Невдовзі закрила ядерні реактори Італія. Німеччина і Бельгія вирішили їх не споруджувати. Тільки Франція вперто відстоювала ядерну енергетику, а Фінляндія у грудні 2003 р. затвердила план побудови АЕС вартістю 3,6 млрд. дол. Китай взявся допомогти Пакистану в іншій новобудові. Умовою вступу Литви до ЄС була зупинка двох її реакторів. Подібні

труднощі виникли у Чехії з Темелінською АЕС. Такий же ультиматум вису-нуто Болгарії. Загалом до західних стандартів не дотягувалися 18 атомних станцій у десяти новобранців Євросоюзу (травень 2004 р.).

Першими в Європі на сполох забили датські вчені 28 квітня 1986 р. Вплив Чорнобилю відчутний досі, константувала через п'ятнадцять років The Helsinki Sanomat (20 квітня 2001 р.), бо це сота частина радіоактивного опромінення, що його кожного року отримують фіни. Катастрофа спричи-нила смерть кількох сотень із мільйона осіб, що померли від раку. Принесене вітром забруднення 1986 р. заставило фінський уряд відправити на забій півмільйона голів худоби і обмежити рибальство на два роки [523]. Проте нині у Фінляндії на атомних станціях виробляється 33 % електро-енергії.

Західна Німеччина протягом року після об'єднання (1990) закрила всі шість діючих реакторів колишньої НДР і припинила будівництво п'ятьох нових. У 1986 р. Соціал-демократичної партія пообіцяла, що в разі приходу до влади, за десять років закrije всі АЕС (Westdeutsche Zeitung, 24 квітня 2001 р.). Вона перемогла восени 1998-го, а у листопаді 2003-го ФРН вимкнула перший ядерний реактор. Заглушити останній заплановано у 2025-му.

Діючий президент Франції Жак Ширак у 1986 р. був прем'єр-міні-стром. Його уряд певний час зберігав незрозумілу мовчанку про радіо-активну хмару, що насувалася (Liberation, 28 лютого 2002 р.). Франція не вжила заходів, як Італія і Німеччина. Так, у травні 1986 р. німецький уряд вводив короткотривалі обмеження на споживання продуктів і питної води з певних районів. А тогочасне міністерство навколишнього середовища з Парижа стверджувало: чорнобильський цезій-137 не перетнув французько-го кордону.

Одначе забруднення східної частини Франції виявилось значним: Юра, Ельзас, Верхні Альпи, Воклюз, Корсика [487]. У перший тиждень травня 1986 р. радіоактивні елементи із дощами потрапили у ґрунт. Мало-

населені Веркор, Меркантур і Корсика фактично мають показники радіоактивності кийвських околиць (El País, 25 квітня 2001 р.) [503]. Отож 300 французів, хворих на рак щитовидної залози, подали в суд на державу. Вони переконані, що постраждали з вини уряду, котрий занадто пізно розгледів небезпеку.

У скарзі обсягом 150 сторінок розказано про всі фізичні та моральні наслідки аварії на ЧАЕС для французів (Le Figaro, 2 березня 2001 р.). Комісії незалежних досліджень суттєво допомогли лікарі-епідеміологи Франш-Конте — регіону, що суттєво постраждав. В обстежених 200 тис. дітей захворюваність після 1986 р. зросла удвічі (La Tribune de Geneve, 25 квітня 2002 р.). Слідство тривало роки.

Цікаво, що приблизно тоді ж популярним був комп'ютерний вірус "Чорнобиль", а "проблема-2000" (прогнозований збій комп'ютерних мереж при переході з 1999 р. у 2000-й) спонукала французьке посольство заздалегідь порекомендувати співвітчизникам уникати перебування в Україні з 20 грудня 1999 до 17 січня 2000 р. Фактор можливого збою систем управління на Чорнобильській АЕС був тут ключовим [367].

Між іншим, по дорозі на Францію хмара з чорнобильським цезієм-137 у 1986 р. перетнула Швейцарію. До сих пір учені фіксують підвищену концентрацію радіоактивних ізотопів у кантоні Тіціно і на всьому сході країни, приміром, у диких кабанів та їхній природній їжі — трюфелях (Neue Zürcher Zeitung, 18 листопада 2003 р.). Через це Швейцарія змушена імпортувати 150 т вепрятини щороку з Італії, Австрії, Австралії.

Депутат швейцарського парламенту Гайді Портманн не раз відвідувала Чорнобиль. Вона нагадала в базельській газеті Baslerstab 11 травня 2001 р., що ядерні реактори Швейцарії не є безпечнішими українських, хоч і працюють на водні. У випадку аварії у них вивільниться стільки радіації, що на місці загине не менше 150 тис. людей. Район Базеля і вся країна миттєво перетвориться на суцільну зону біди.

Американський Хенфорд (130 тис. чол.) став містом-побратимом Славутича (29 тис.). У них спільні долі, деталізувала місцева *The Tri-City Herald* 17 жовтня і 7 листопада 2001 р. Одне місто бореться з наслідками забруднення поблизу Річмонда, іншому дісталася чорнобильська спадщина. Почастішали контакти на рівні персоналу, зокрема, 16 інженерів стажувались у Цинциннаті (*The Cincinnati Post*, 14 листопада 2001 р.).

Аварія на реакторі № 2 АЕС Три Майл Айленд біля міста Харризбург, Пенсільванія, сталася вранці 28 березня 1979 р. Збудований за 700 млн. дол., реактор експлуатувався всього 90 днів. Щоби викачати з нього залишки ядерного палива, витратили 1 млрд. дол. Під загрозою опинилося життя стотисячного населення. Ця катастрофа знаменувала згорання атомної галузі у Сполучених Штатах. Більше половини працюючих реакторів закрили протягом наступного чверть століття. Розпочався швидкий розвиток технологій збереження і використання енергії з альтернативних джерел.

Споконвіку в силу природних чинників територія України є величезною радіогеохімічною провінцією. Через підвищений вміст радону в повітрі природні дози опромінення удвічі більші, ніж у середньому в світі. Але внаслідок чорнобильської радіації захворіло 7,1 млн. громадян трьох країн — України, Білорусі та Росії. Про це йшлося у буклеті "Чорнобиль: триваюча катастрофа" (32 стор.), випущеного під егідою Об'єднаних Націй. За даними ООН, в Україні 3,4 млн. чорнобильців, із них 1,26 млн. дітей. 4 тис. ліквідаторів померли, а 70 тис. стали інвалідами.

Цифри іншого плану. За даними *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (28 квітня 2001 р.), катастрофа забрала життя 32 тис. українців, проте офіційна кількість — 15 тис. людей. Їхні сім'ї отримали відповідну державну допомогу. За даними міністерства охорони здоров'я України, у 1998-му віддалені наслідки аварії спричинили смерть 2456 людей, а у 2000-му — 2669.

Станом на листопад 2000 р. померло 55 тис. із 860 тис. ліквідаторів (240 тис. зачищали 30-кілометрову зону в 1986–1987, у 1990–2004 — 600

тис.), а всього — 300 тис. Покинуло регіон 400 тис. чол., але щонайменше 300 тис. продовжували жити в умовах, небезпечних за західними стандартами. Це непокоїло італійську газету *Il sole 24 ore* (10 листопада 2000 р.) [457]. Шаленими темпами зросла кількість інвалідів: якщо їх налічували у 1991 р. 2 тис. осіб, то в 2004 р. — вже понад 100 тис.

Ця катастрофа зіграла важливу роль у розвалі Радянського Союзу. Десятки тисяч учених, лікарів, інженерів, чиновників і ліквідаторів радикалізувалися. Про решту наслідків — гуманітарних, екологічних і економічних — не важко здогадатися. Щороку Білорусь витрачала на ліквідацію наслідків 15-20 % ВВП; Україна — 5-10 % річного бюджету. Територія першої була забруднена на 23 %, а другої — 5 %. Таку статистику, котрою оперує міжнародна спільнота, подав *Le Monde Diplomatique* у липні 2000 р. [502].

В Україні радіонукліди "окупували" 54 тис. кв. км. Чорнобильська "зона відчуження" — 2600 кв. км найбруднішого місця на Землі. Вона починається за 90 хв. їзди на північ від столиці, поміж соснових і березових лісів. Тут у двох містах (Прип'ять і Чорнобиль) і 90 селах до 1986 р. жили 120 тис. чол. Після вибуху загалом 170 населених пунктів покинуло 160 тис. осіб. Усього до зон радіоактивного забруднення потрапили 2203 поселень.

У 1986 р. населення Прип'яті, що знаходиться за 5 км від станції, нараховувало 48 тис. Зараз місто виглядає як декорація для зйомок фантастичного фільму. Його евакуювали на другий день катастрофи, а за 15 місяців збудували нове місто Славутич (60 км на північний схід від АЕС). Нині 800 міліціонерів патрулюють периметр зони. Кореспондента *Le Figaro* 18 квітня 2005 р. вразило звалище заржавілої техніки — загалом 1350 автобусів, бульдозерів, танкерів, транспортерів, пожежних машин і карет швидкої допомоги, 40 величезних гелікоптерів [393].

Перші сто тисяч мешканців регіону покинули домівки лише через кілька днів. Насамперед евакуація стосувалась епіцентру — Чорноби-

льського і Поліського районів Київської області, а трохи пізніше Народицького і Овруцького районів Житомирської області. Завіса таємничості зберігалася до 1989 р., коли надрукували карти забруднення і провели додаткове виселення жителів Житомирщини, Київщини і Чернігівщини.

У 1991 р. МАГАТЕ познайомила з результатами медиків, які обстежили 825 тис. чол. у забруднених районах. До аварії щорічний рівень раку щитовидки серед дітей складав менше одного випадку на мільйон (*The British Medical Journal*, 21 вересня 2001 р.). Опісля підвищився у сто разів. У Великобританії цей рівень становить 0,5 випадка на мільйон у рік.

МАГАТЕ, ВОЗ і Єврокомісія у Відні 1996 р. провели міжнародну конференцію щодо медичних наслідків Чорнобильської аварії. Нині ті, хто опинився під дією радіоактивних ізотопів, переповнені почуттям приреченості. Вони не дотримуються обмежень щодо забруднених продуктів і радіоактивного молока, відмітила у редакційній статті *The Daily Telegraph* 16 квітня 1996 р.

Ясна річ, ці психологічні проблеми привернули увагу західних фахівців. Вони простежили післячорнобильський феномен страху. Дослідження "Голоси дітей із Чорнобиля" професора Еріки Шухардт із Ганновера постало з її поїздок в українські та білоруські села. У Білорусі під постійним медичним контролем знаходилися 2 млн. осіб, у т. ч. 500 тис. дітей. 88 % дітей і підлітків охоплені страхом перед можливими наслідками аварії.

Переміщення населення привело до більших жертв, аніж радіація. Значна соціальна підтримка, організація відпочинку, медична і продуктова допомога сформували культуру залежності та глибокого фаталізму. Британська *The Observer* 6 січня 2002 р. підрахувала: чорнобильці користуються 50 видами пільг, включаючи безплатне харчування в школі, щомісячні доплати еквівалентні 100 дол. у місяць.

За даними ООН, 3 млн. чорнобильських дітей потребували інтенсивного лікування, а понад 11 тис. хворіли раком щитовидної залози (*La Vanguardia*, 27 квітня 2001 р.) [540]. До аварії таких випадків у середньому

було п'ять на рік. У селі Ласки й околицях (Київська область) у перше десятиліття після вибуху лікарі виявляли щороку по 20-30 нових захворювань. На операційні столи потрапило майже дві тисячі українців. Приміром, хірург Валерій Терещенко з Інституту ендокринології прооперував 1610 хворих. Хоч, нагадала The Globe and Mail 24 квітня 2004 р., стандартне число захворювань щитовидки становить 0,5 на мільйон населення, проте серед колишніх жителів Прип'яті воно сягло 250.

У лютому 2002 р. ООН оприлюднила доповідь "Людські наслідки аварії на Чорнобильській АЕС: стратегія відновлення". Мова йшла про близьке очікування 10 тис. випадків, а ВОЗ передбачила 50 тис. Справа в тому, що вибух розповсюдив переважно частинки радіоактивного йоду-131. Він концентрується у щитовидці, що виробляє гормони управління обміном речовин. Лікування вимагає видалення залози. Потім щодня усе життя доведеться приймати гормон тироксин. Захворювання вдалося б легко попередити завдяки сполукам йоду, якби тодішня влада не зволікала.

Згідно звіту, оприлюдненого журналом The Nuclear Energy, у 2003 р. майже 4,4 тис. українців мали рак щитовидної залози "чорнобильського походження", а тисяча осіб передчасно померли [494]. За весь час перервали вагітність близько 200 тис. жінок із місць радіоактивних опадів. Вони боялися народити дітей з дефектами.

Можна сміливо констатувати, що чорнобильськими гуманітарними акціями охоплено увесь світ. Власне, перші роки незалежності часто-густо ідентифікувалася завдяки успадкованому фактору ЧАЕС. Візьмемо декілька типових сюжетів. Нерідко на роковини трагедії папа Іван Павло II зустрічався у Ватикані з групами постраждалих дітей (Corriere della Sera, 27 квітня 2001 р.). 20 тис. пацієнтів припало кубинським лікарям, які створили унікальні препарати з людської плаценти для успішної боротьби з хворобами волосся і шкіри (The Access Atlanta, 17 травня 2002 р.).

Українські народні пісні у виконанні Наталі Гудзій приворожили японську публіку. Молода співачка, котру з батьками Чорнобильська ката-

строфа застала у Прип'яті, мала 29 сольних виступів протягом березня-червня 1999 р. За концерти було виручено 12 млн. йєн для лікування дітей з раком щитовидної залози (The Daily Yomiuri, 25 листопада 2000 р.).

Протягом двох місяців чиказька бібліотека The Indian Trails проводила виставку "Діти Чорнобиля" (The Pioneer Press, 24 січня 2001 р.). Близько ста малюнків у 1993–1994 рр. виконали у лікарнях 6-16-річні. Багато з них уже померли. Крім США, виставку побачили Італія, Норвегія, Греція і Німеччина.

Олімпійський чемпіон 1992 р. з фігурного катання серед чоловіків Віктор Петренко виріс в Одесі. Після завершення спортивної кар'єри він оселився в штаті Коннектикут і вирішив допомогти дітям Чорнобиля. Показавши шоу на льоду "Віктор для дітей" в The International Skating Center of Connecticut, зібрав за два вечори майже 100 тис. дол. (USA Today, 28 лютого 2001 р.).

Об'єднання "Допомога без кордонів" (40 членів) двічі на рік знаходить у Німеччині сім'ї, які на кілька тижнів приймають чорнобильську дитвору (Westdeutsche Zeitung, 8 травня 2001 р.). Концерт ансамблю "Благовіст" із Рівного присвячено "забутим дітям Чорнобиля". Його виступи організувала евангелістська церква Егельсбаха з Баварії, а галицького хору (диригент Ігор Данковський) у Мюнстері — львівські монахи-семінаристи (Offenbach Post, 5, 9 травня 2001 р.).

У вересні 2001 р. в Дубліні пройшов благодійний марафон "Діти Чорнобиля". При допомозі добродійної організації "Чорнобильський дитячий проект" за десять років в Ірландії оздоровлено їх з України і Білорусі 10 тис. (The Leitrim Observer, 21 вересня 2001 р.). Декільком десяткам зроблено операції на серці. Щоліта на відпочинок прибувало до 1,5 тис. дітей, зокрема у Норс Вест із 1995 р. Трьохтижневі канікули майже сто запрошених дітей обійшлися членам The Chernobyl Children's Aid North West у 240 тис. фунтів. Причому ірландські аграрні труднощі 1940–1950-х нага-

дують сучасні українські, тому ця благодійність підсилена історичною пам'яттю (The Belfast Telegraph, 25 лютого 2004 р.) [524].

Документальна стрічка "Чорнобильське серце" одержала нагороду кіноакадемії США "Оскар" у лютому 2004 р. Тривалість білорусько-американської картини 38 хв. Завдяки ірландському "Чорнобильському дитячому проекту" її зняла американська режисерка Меріанн Де Лео, котра за два роки об'їздила забруднені терени. Показані у фільмі діти-мутанти і немислимі недуги зрезонували гучніше, аніж терористичні загрози, котрі дошкуляли тоді Америці (The New York Observer, 8 липня 2004 р.).

1990 р. Верховна Рада встановила мораторій на будівництво атомних електростанцій, але 1993-го його скасувала. 1995 р. запрацював реактор найпотужнішої в Європі Запорізької АЕС (6 блоків по 1 тис. мВт). Будувалися реактори на Рівненщині та Хмельниччині. Проядерне лобі вказувало, що протягом доволі суворої зими 1996-го Україну врятували п'ять атомних станцій, що перекрили половину всіх енергетичних потреб (The Independent, 23 квітня 1996 р.).

У наступні роки 10 із 14 реакторів знаходилися в робочому стані, виробляючи 40 % електроенергії. А восени 2004 р. з наявних 15 енергоблоків на чотирьох АЕС працювали 12. Самраз на Рівненській добудували і запустили четвертий блок.

Як відомо, четвертий реактор ЧАЕС вибухнув (1986), другий закрили у 1991 р. після пожежі, перший — у 1996 р. Останній третій реактор не витримав міжнародного тиску. У липні 1994 р. на італійському саміті сім провідних країн світу високо відзначили українське ядерне розброєння і висловили намір дати 4 млрд. дол. для закриття Чорнобиля. У квітні 1995 р. Україна пообіцяла "Великій сімці" (G-7 або Group of Seven) припинити експлуатацію ЧАЕС у 2000-му. У грудні 1995 р. підписала меморандум про виведення із експлуатації двох діючих реакторів.

Інтерес до проблеми не вщухав упродовж наступних років. Віцепрезидент США А. Гор особисто відвідав Чорнобиль у липні 1998 р. Ці-

каво, Європа до 1995 р. надала 565 млн. дол., але тільки 30 % витрат Україна підтвердила документально (*Berliner Zeitung*, 4 лютого 2002 р.). В Оттавському меморандумі 1995 р. йшлося про те, що два нових блоки компенсують втрачені потужності. Загальна вартість проекту 1,75 млрд. дол.

Як бачимо, український уряд заздалегідь взявся за добудову. Проект відомий під загальною назвою X2P4: другий реактор Хмельницької та четвертий реактор Рівненської АЕС. Найбільшим його прихильником стала Франція, її державні компанії отримали вагомe замовлення: *Électricité de France* — у групі управління, а *Framatome* очолила консорціум підрядників. До робіт підключено й німецький концерн *Siemens*. Тому Європейський банк реконструкції та розвитку схвалив надання потрібних 215 млн. дол. 7 грудня 2000 р. "за" висловилися 63,7 % членів ради директорів (усіх 23 осіб), у т. ч. представники США і Великобританії.

Ще 585 млн. дол. виділяла Єврокомісія. Не останню роль відіграли геополітичні міркування. Захід зацікавлений у енергетичній незалежності України. Звіт ЄБРР вказав на те, що в ній енергоспоживання в години пік дорівнювало у 1990-х лише половині виробничих потужностей її електростанцій. Близько 10 % енергії можна зберегти і заощадити. Не менше дошкуляли неплатежі: 10-20 % продукції оплачувалося грошима, решту бартером або розкрадалося. *Neue Zürcher Zeitung* 4 липня 2000 р. вимагала рішучих кроків, аби виправити критичне становище.

Влітку 2000 р. неплатежі за використану електроенергію склали гривневий еквівалент 1,1 млрд. дол. Уряд відмовився від бартеру і взаємозаліків у цій найкорумпованішій галузі, аби справді не перевести країну на свічки. Проте цей кредит (1,75 млрд. дол.) так і не був наданий. У 2001 р. домовленості скасовали, позаяк Л. Кучма відмовився підвищувати ціни на електроенергію, що, на думку ЄБРР необхідно для гарантованого погашення позики. Україна добудувала реактори власним коштом за деякої фінансової допомоги Росії. Нова угода з ЄС і ЄБРР у липні 2004 р. перед-

бачила уже невеликий кредит 125 млн. дол. на удосконалення систем безпеки.

Отже, два реактори по 1000 мВт кожний, збудовані за російською технологією і працюючі на російському паливі, збільшили виробниці потужності української ядерної енергетики на 18 %. Всього на атомні станції припадало 50 % виробленої в Україні електроенергії. В Європі це з найвищих показників.

На другій конференції донорів, що відбулася у Берліні у липні 2000 р., ЄС узяв зобов'язання впродовж 2001–2004 рр. виділити чотирма внесками 100 млн. євро фонду "Укриття". Слова дотримали. Ще до того ЄС уніс до "Укриття", котрим управляв ЄБРР, 90,5 млн. євро. Фонд створили наприкінці 1997 р. для перетворення саркофагу в екологічно безпечну систему [220, с. 147].

Доречно нагадати, що будівництво діючого саркофагу над четвертим енергоблоком завершили в рік аварії. Термін гарантованої експлуатації промине 2006 р. Заздалегідь спроектували "Укриття-2" у формі арки висотою в 100 м і відстанню між опорами 250 м. Вона умістила б статую Свободи. Новий саркофаг "проживе" сто років. Загальний обсяг робіт оцінили в 768 млн. дол. Контроль за коштами, котрі взялися надати 26 країн і ЄС, знову покладено на ЄБРР.

Поблизу четвертого блоку в 2004 р. зводили спеціальне сховище для радіоактивних відходів "Вектор", бо єдиний цивілізований аналог "Буряківка" заповнений вщерть. А у тимчасових могильниках лежить до 2 млн. т опроміненого металу і радіоактивних речовин. Через помилки Framatome у проектуванні введення в експлуатацію сховища для відпрацьованого ядерного палива перенесли з грудня 2003 на кінець 2008 р.

Корупція української влади лякала Захід нарівні з радіацією. Промислово розвинуті країни збиралися виділити на захисну оболонку реактора 700 млн. дол. Однак побоювалися, що значна частина коштів, як завжди, загубиться у кишнях бюрократії (Die Tageszeitung, 26 квітня 2002 р.).

З другого боку, тільки ефективна в енергоспоживанні Україна могла позбутися надмірної залежності від Росії, зокрема, імпортуючи каспійську і близькосхідну нафту через термінал на Чорному морі. До речі, включення в мережу першого блоку Запорізької АЕС сталося в 1984 р. Рівно через два десятиліття вона була найбільшим енергетичним об'єктом Європи і виробляла 23 % електроенергії України (близько половини виробітку всіх її АЕС).

Президенти Вільям Клінтон і Леонід Кучма у Києві 5 червня 2000 р. проголосили найближче 15 грудня неминучою датою закриття ЧАЕС. При цьому США додатково виділили 78 млн. дол. на "Укриття", підкреслила бельгійська *Le Soir* 6 червня 2000 р. [504]. За кілька місяців, 14 листопада 2000 р., британська *The Times* назвала Л. Кучму неймовірним реформатором не за переконанням, а за необхідністю. Йому під силу непопулярні рішення і політичний ризик. Адже втрачалося не лише джерело енергії, а й 16 тис. робочих місць. Персонал станції нараховував 5670, з яких 2900 очікувало звільнення через рік. Інші залишилися для праці, пов'язаної із закриттям.

У Росії працювало 11 схожих АЕС, а закритий реактор виробляв у рік енергії на 70 млн. дол. Відразу ж назвали заплачену Заходом ціну ліквідації Чорнобильської АЕС — 300 млн. плюс 700 млн. амер. дол. на саркофаг. Перед цим уже зняття з експлуатації 1, 2 і 3 блоків склало 793 млн. євро плюс 1,8 млрд. грн. на соціальні програми Славутича.

Нині саркофаг — це 400 тис. т цементу і 700 тис. т іржавого заліза, спорудженого нашвидку через шість місяців після вибуху. У ньому заховано 200 т смертоносного палива, яке вилучать до 2008 р. Поруч із АЕС спорудять сховище ядерних відходів. Масла в полум'я додало інтерв'ю директора об'єкту "Укриття" (1995–2001) Валентина Купного. Німецькому щоденнику він заявив, що всередині саркофагу неодноразово спостерігалися локальні ланцюгові реакції (*Frankfurter Rundschau*, 13 квітня 2001 р.). Останню зареєстрували у 1996-му.

15 грудня 2000 р. за наказом Леоніда Кучми, котрий знаходився в оточенні журналістів у палаці "Україна" в Києві, о 13.15 реактор № 3 зупинили назавжди. Новина облетіла світ. Поставлено крапку на сумнозвісній станції, що принесла горе всьому континенту і названа "атомним кошмаром Європи". Міжнародні медіа розписали її останній робочий день. Американська *The Wall Street Journal*, канадська *The Globe and Mail*, британська *The Daily Telegraph* чи італійська *La Repubblica* не були винятками [574]. Закриття принесло людству полегшення. Через денуклеарне лідерство України світ почувся безпечніше.

Натуралісти вивчають "Едемський сад" навколо зруйнованої електростанції. Щороку тут бувало більше 3 тис. осіб, ще сотні оглядали 30-кілометрову "мертву зону", де люди зможуть безпечно жити аж через тисячоліття. Нині одне з найбільш небезпечних місць на планеті схоже на райський куток. У зоні (Поліському радіологічному заповіднику) мешкає 270 видів птахів, причому 31 із них у світі на межі вимирання (*Guardian*, 9 жовтня 1999 р.). Саме тут, як небагато де в Європі, водяться рідкісні чорні лелеки і декілька табунів коней Пржевальського.

Хвойні ліси займали близько 40 % Чорнобильської зони. На ділянці найсильнішого викиду, де все поруділо від надмірних доз радіації, росли молоді сосни. У 1992–1994 рр. "рудий ліс" вигорів. Тепер за молодняком стежать: чистять і проріджують.

Поступово оформився новий різновид пригодницького туризму. Він отримав схвалення *Frankfurter Rundschau* 16 грудня 2002 р. і посіяв тривоги "Грінпіс": неможливо гарантувати, що туристи не ходитимуть по брудних ділянках і не братимуть звідти "сувенірів", оскільки недбала праця українських установ є загальновідомою. Кілька вітчизняних агенцій запропонували чорнобильські тури, презентовані на Лондонській туристичній ярмарці.

У 2001 р. Чорнобильської зону наважилося провідати майже безлюдний природний парк тільки 60 туристів. Вартість одноденної прогулянки

на двох осіб визначили 105 дол., потім 190 дол. (110 ф. ст.), а у 2004-му 250 фунтів на чотирьох. Із них оплачувалися авто, водій, гід і ланч. Вся триденна подорож в Україну на уїкенд коштувала 320 фунтів, включно з перельотом Лондон–Київ, ночівлею у тризірковому готелі (The Times, 18 вересня 2004 р.).

Усього у 1987–2002 рр. Чорнобиль подивилося 7,5 тис. іноземців, головним чином учених і міжнародних контролерів. У 2001-му Україна отримала від цього 200 тис. грн. або менше 40 тис. дол. Декілька прикладів. Аби відобразити наслідки катастрофи у rozmaїтих фокусах, французький фоторепортер Гійом Ербо впродовж 2001 р. ретельно відбирав переконливі сюжети у зоні відчуження, містах Прип'ять і Київ [220, с. 150].

Британський фотограф Джон Даруел побував у Чорнобилі в кінці 1999-го. Згодом випустив книгу і провів виставку під спільною назвою "Спадок". На одному знімку відображено з десятків вертольотів, що іржавіли на звалищі Буряківка. У 1996 р. Джеймс Руперт із The Washington Post присвятив десятиліттю Чорнобиля цикл репортажів. Сотні сіл, покинутих людьми, залишилися мовчазною пам'яткою втраченого життя, приміром, Великі Кліщі, Товстий Ліс і т. д. [220, с. 151-152].

Той рік (1996) не обійшовся без аварійних ситуацій на об'єктах атомної енергетики, зокрема, на Хмельниччині. Пізніше реактор Південної АЕС тимчасово зупинили через те, що якийсь злодій намагався вкрати силовий кабель (The New York Times, 29 грудня 1999 р.). Аварійне відключення Рівненського реактора спричинило падіння на кабель високої напруги будівельного крану (Frankfurter Rundschau, 13 квітня 2001 р.).

У забороненій зоні проживало 480 людей, здебільшого старшого віку, як у селі Обачичі (Los Angeles Times, 14 грудня 2000 р.). Від 700 до 3 тис. жителів повернулись одразу після аварії, але чимало знову виїхало у 1991 р. після великих лісових пожеж. Не дивно, що у селі за 18 км від реактора спеціалісти ООН зустріли 600 жителів, які нелегально повернули-

ся на батьківщину. Найбільшою популярністю у зарубіжних туристів користуються залишені поселення. Це живий фільм про радянську епоху.

Прип'ять була зразково-показовим містом з елітними квартирами, магазинами, басейнами і дитячими садками (Scotland on Sunday, 4 липня 2004 р.). Через 36 год. після вибуху населення вивезли в автобусах. Поточний рівень радіації в Прип'яті 200 мікрорентген за годину (100 км на південь, у центрі Києва — 12).

У місті Чорнобиль іноземні кореспонденти вдосталь наговорилися з репатріантками — 42-літньою Марією Дикою і 66-літньою Тетяною Хрущ (The Daily Telegraph, 25 квітня 2004 р.). Там відкрився гастроном, курсують автобуси. Усього жило 400 чол., чимало з них працювало на ліквідованій станції чи біженці з Чечні, Середньої Азії тощо.

Зауважена дійсність отримала художньо-літературне обрамлення. Основні події роману американця Мартіна Круза Сміта "Вовки пожирають псів" (2004) розгортаються у зоні відчуження. Майстерно описано покинуту місцевість і жителів, які повернулись у рідний край. Як переконували письменника у селі за 10 км від зловісного реактора, самогон добре захищає від радіації (The New York Times, 22 грудня 2004 р.). 75-літню мешканку лікарі налякали, що в неї за років двадцять розвинеться рак. І вона вирішила дочекатися того у забрудненій зоні.

* * *

Із самого початку чорнобильська спадщина стала внутрішньою справою низки держав Західної та Північної Європи: Франції, Фінляндії, Німеччини і т. д. Вони теж потерпіли через післячорнобильські медико-соціальні феномени, тому погодилися на чималий фінансовий тягар у зв'язку з ліквідацією ЧАЕС. Це перше узагальнення.

Друге полягає в наступному. 16 грудня 2000 р. Україна здійснила історичний крок. Вона вивільнилася з радянських кайданів, зі стану заручниці низькопробної технології. І дописала найжахливіший розділ в історії цивілізації, витримавши черговий тест на право "повернутися в Європу".

Третє. При цьому забруднена аварією територія залишається в полі підвищеної уваги провідних екологічних організацій ООН і євроатлантичного світу. І перебуватиме під цим моніторингом і у наступні десятиліття. Це об'єктивна константа.

3.4. Політична боротьба (листопад 2002 р. — червень 2004 р.)

Правляча еліта України і на початку ХХІ ст. не обходилася без організації штучної підтримки (конституційної легітимації). Маємо велемовні аргументи — всеукраїнський референдум 2000 р. і всенародне обговорення президентського проекту політичної реформи у 2003–2004 рр., коли вразив помпезний Громадянський форум. Цілковито утвердився патронально-клієнтальний принцип кадрової політики, де головний критерій не професійна компетентність, а особиста відданість тому, хто призначив. Пануючі агресивні сценарії силового тиску, "війна на знищення" відганяли сподіванки про прогрес, коли влада і опозиція поміняються місцями.

Перша неліва парламентська більшість існувала недовго: від січної "оксамитової революції" 2000-го до відставки прем'єра В. Ющенка в квітні 2001 р. Проте вона відчутно й конструктивно вплинула на державотворчі процеси. Так зауважено після повалення "союзом комуністів і олігархів" дев'ятого уряду незалежної України у монографії, видрукуваній за Національною програмою випуску соціально значущих видань [35, с. 138].

Цю більшість зруйнувало чергове загострення боротьби між конкуруючими фінансово-політичними групами. Відчуваючи тимчасовість свого становища, вони з допомогою влади намагалися переграти бізнесових конкурентів. При цьому забувалися національні інтереси, а працю влади підлаштовували на режим неуваги до опозиції. А це вже думки авторського колективу Національного інституту стратегічних досліджень при президентові України [278, с. 88, 214, 228].

Вдруге неліву більшість у Верховній Раді утворили в грудні 2002 р. До неї записався 231 депутат. Склали її знову-таки 9 фракцій та депутатських груп, як у січні 2000 р. Але тоді вона об'єднувала 255 депутатів. Хоч не завжди є підстави твердити, що історія повторюється, проте в даному випадку дива знову не сталося. За півтора року, у 2004-му більшість "переформатувалася" (квітень) і розпалася (вересень).

У цілому неадекватне представництво суспільних інтересів переросло в "національну особливість" політичної системи незалежної України [345]. Отож дії нелегітимного характеру привели до невідповідності фракційної структури Верховної Ради результатам виборів 2002 р. Значна частина депутатів звільнилися від виборчих заповідей. Скажімо, президентський блок "За єдину Україну!" розчинився у парламентській більшості, залишивши без відповіді обіцяні ним 1,5 млн. робочих місць.

Неспокійне персоніфіковане небо незалежної України повсякчас пильно роззирали імениті футурологи, приміром, В. Полохало, Ю. Мостова та ін. Періодичний парад політичних тіл, започаткований якісною газетою "Дзеркало тижня" наприкінці 1997 р. і узагальнений "Бизнесом" у серпні 2003 р., заметушився в чеканні нового сонця — майбутнього президента.

Аналітик The Eurasia Group Леслі Пауелл погодилася з поширеною думкою про призначення В. Януковича прем'єром як єдину надію президента Л. Кучми загальмувати свою відставку (Свобода, 21 листопада 2002 р.). Американка ствердила прямий зв'язок цього рішення з виборами 2002-го в Донецькій області. Лише там пропрезидентські сили здобули абсолютну перемогу.

Весняно-літня боротьба 2002 р. за парламентську більшість не принесла успіхів ні опозиції, ні президенту. Аби розблокувати ситуацію, у листопаді 2002 р. Л. Кучма відправив у відставку прем'єра А. Кінаха. Це коментар The New York Times 18 листопада 2002 р. [581].

Найбільшою проблемою України 2001–2004 рр. учені та журналісти назвали президента і його спадкоємця. У німецькому прочитанні — Nach-

folger Kutschmas або Kronprinzen [587]. Леонід Кучма заздалегідь шукав його заради своєї ж безпеки. Але кадрове питання притлумили дебатами щодо ліпшої стратегії розвитку країни — політичної реформи.

Починаючи з кризового 2001-го Л. Кучма багаторазово говорив світові про конституційний кінець свого президентства. В інтерв'ю CNN 23 лютого, а надто німецькому тижневику Focus 12 березня 2001 р. він різко заявив: "Я залишу пост президента у 2004 р. Крапка". "Я ще раз пішов на президенство тому, що не бачив, хто б зміг повести за собою націю, — зазначив The Washington Times 22 серпня. — Я піду, коли закінчиться мій термін в 2004 р."

25 липня 2001 р. у Києві радник президента США Кондоліза Райс націлила Леоніда Кучму на реформи для демократичного розвитку, економічного добробуту і належної участі у міжнародних проектах. The Washington Times 5 серпня 2001 р. була у захопленні від вчасної поради самраз перед парламентськими виборами. Утім, насправді йшлося про президентську кампанію-2004, що реально змінює конфігурацію влади.

Олігархи висунули на вихідні позиції своїх кандидатів. Але успіх пророкували опозиційному экс-прем'єру Віктору Ющенку, виборчий блок якого "Наша Україна" у березні 2002 р. отримав чверть голосів. Між опозиційними партіями існували суттєві тертя. В. Ющенко не поспішав навістріч лівим, аби скористатися їхнім електоратом. Тим часом податкова поліція завзято підривала бізнес опозиціонерів, про що розповіла Süddeutsche Zeitung 30 жовтня 2003 р. на прикладі кав'ярні "Дзига" і "Львівської газети".

У промові, присвяченій дванадцятому Дню незалежності, президент ще раз пообіцяв конституційні зміни, аби розширити повноваження уряду. Він відкликав законопроекти про двопалатний парламент і продовження своїх повноважень до 2007-го, запропоновані кількома місяцями раніше. Святкову промову наповнили різкі випадки проти В. Ющенка. "План Кучми" восени 2003 р. трансформувався у законопроект Медведчука-

Симоненка (глави президентської адміністрації та лідера комуністів). Його мета — завчасу анулювати наслідки імовірної перемоги опозиції.

Після 1994-го зміна влади в Україні, твердила *Neue Zürcher Zeitung* 24 червня 2003 р., не стала рядовою демократичною процедурою, як у західних сусідів. Президент і його оточення багато втрачали, відмовляючись від влади. Вони ризикували зазнати кримінальних переслідувань. Немезидою Леоніда Кучми у 2000 р. став його охоронець Микола Мельниченко, котрий заховався поблизу Вашингтона під чужим ім'ям. Україна потрапила у кількарічну міжнародну ізоляцію. *The Financial Action Task Force*, провідна у світі організація по контролю за відмиванням "брудних" грошей, довго не виключала її з чорного списку.

Непопулярність Л. Кучми опустилася нижче межі. Навіть С. Мілошевич перед падінням користувався в Югославії більшою підтримкою. Подібну злобу при агонії Радянського Союзу викликав М. Горбачов. Так в один голос твердили канадські щоденники *The Globe and Mail* та *The National Post* 3 жовтня 2003 р.

10 вересня 2003 р. Юлія Тимошенко виступила у пакистанській газеті *The Daily Times* (м. Лагор) зі статтю "Конституційний переворот в Україні" [596]. Наступного дня *Süddeutsche Zeitung* вмістила аналогічну публікацію, але під назвою "Україна перед прірвою" [597]. Л. Кучма змінював Конституцію, аби пожиттєво бути всевладним прем'єром. ЄС повинен втрутитися, перед тим в Австрії, закликала Ю. Тимошенко.

Президентський табір західні видання іменували партією дружніх Л. Кучмі олігархів. Її найважливішими функціонерами виступили прем'єр В. Янукович, глава президентської адміністрації В. Медведчук і голова Нацбанку С. Тигипко. Ключові інститути держави опинилися під контролем: адміністрація президента (СДПУ(о), Київ), уряд (Партія регіонів, Донецьк) і Національний банк (Трудова Україна, Дніпропетровськ). У цій кадровій колоді заховалось ім'я наступника.

Хоч у першому півріччі 2003 р. ріст ВВП склав 7,1 %, економічний підйом українці тогоріч не помітили. Заборгованість по зарплаті сягла 2,35 млрд. грн. (379 млн. євро). З огляду на неврожай 2003 р. В. Янукович не зміг спокійно відпочити у Криму. Країна зібрала на 15 млн. т зерна менше, ніж торік.

Зважаючи на перші черги за хлібом, борошном і макаронами, уряд заборонив підвищувати ціни, що зросли на 150 %. Як цілком логічно припустив щоденник *Neues Deutschland* 13 серпня 2003 р., від цього залежали президентські шанси В. Януковича. "Житниця Європи" звернулася до Росії з проханням поставити 200 тис. т зерна.

Чиновники пояснювали зернову кризу рекордним урожаєм 2002-го. Тоді добру чверть із 38,9 млн. т експортували, тобто продали занадто, обмеживши держрезерви. Прем'єр швидко знайшов винних у міністерстві сільського господарства і серед голів обласних адміністрацій, чотирьох з яких президент звільнив одразу.

Вже за рік, 19 серпня 2004 р. на Сорочинському ярмарку кандидат у президенти В. Янукович пообіцяв дешевого хліба, але не за рахунок селян. На той момент Україна зібрала 29 із очікуваних 35 млн. т зерна. Селянам натякнули, переказала у стилі англійського гумору *The Financial Times* 20 серпня 2004 р., що це заслуга не тільки гарної погоди.

У листопаді 2003 р. Верховну Раду трясло від демаршів у зв'язку зірваним з'їздом "Нашої України" в Донецьку (звинуватили виконавчу вертикаль) і відставкою грузинського президента Е. Шеварднадзе через фальсифікацію парламентських виборів (взірець для наслідування). Президентські фракції все ж назбирали 234 голосів для прийняття бюджету на 2004 р. Спіткнулися на мінімальній зарплаті: замість 237 грн., встановлених законом півроку перед тим, заклали 205 грн.

Свій захист олігархи забезпечували урізанням повноважень наступного президента. Це вилилося у специфічну формулу політреформи, попередньо схваленої 276-ма руками "за" у кутку сесійної зали. Голосуван-

ня, що відбувалося на саме католицьке Різдво, закінчилося скандалом. Запропонований "конституційний хаос" (The Financial Times) чи "путч перед відходом" (Der Tagesspiegel) привів до парламентських заворушень 23-24 грудня 2003 р. [552; 619]. США, ФРН і Франція відразу висловили занепокоєння від змін до Конституції України за десять місяців до президентських виборів. Їх внесення фактично означатиме держпереворот (The Independent), а політичний режим наблизиться до авторитарного [468].

Виборам 2004 р. передувала зима з багатьма сюрпризами. 30 грудня 2003 р. Конституційний Суд знайшов правову зачіпку і дозволив президентові балотуватися втретє. Момент вибрали досконало: закордоном відзначали Різдво. Серією таємних указів Конституційному Суду тоді різко підвищили заробіток, а витрати на його утримання удесятеро перевищили видатки на Верховний Суд. Надії на "європеїзацію" знову розвіялися, хоч Леонід Кучма зустрів радісну звістку аж у Німеччині, де лікувався у Бадені.

Süddeutsche Zeitung 5 січня 2004 р. кваліфікувала це як удар по демократії. Із третім терміном Кучми Україні нема що робити між демократичних держав, наполягав політолог Александр Отт у Frankfurter Allgemeine Zeitung і Frankfurter Rundschau 2 січня 2004 р. Йшлося не тільки про звичайну персональну зміну на посаді, а про внутрішньополітичні пріоритети. Постала дилема: або залишиться статус кво олігархічних кланів із майже монархічною верхівкою, або вдасться модернізувати державу і суспільство, замінити "керовану" демократію справжньою.

2004-й нарекли "роком виборчої урни", оскільки на половину населення планети (60 країн) чекали вибори, у т. ч. президентські у Росії, США, Індії, Афганістані та ін. Вимальовувалися нові геополітичні конфігурації. Перша в 2004 р. зовнішньополітична резолюція, прийнята президентом США, стосувалася "розширення свободи". Ближче за всіх до переломної точки знаходилася Україна. Її президента пов'язали з корупцією і порушеннями прав людини. Він згортав демократію, щоби продовжити власне президентство (The Washington Post, 12 січня 2004 р.) [350].

Таким чином спроба конституційної реформи вкотре порушила головне питання про місце України в Європі. Якщо політично Захід ніяк не підтримав ініціативи президента України, то його приватна медицина допомогла знову стати на ноги. Після операції на шлунку в Карлсруе Л. Кучма лікувався в клініці Макса Грундіга у м. Бюль (ФРН).

Парламентська асамблея Ради Європи засудила спроби неконституційних змін і виступила за проведення демократичних виборів президента України за діючою Конституцією (*Neue Zürcher Zeitung*, 30 січня 2004 р.) [559]. Леонід Кучма змушений піти на компроміс: відмовився балотуватись утретє, а 3 лютого конституційна більшість Верховної Ради вилучила статті про зміну процедури обрання президента і суддів.

У німецькій газеті *Die Welt* 20 лютого 2004 р., у день політичних консультацій із канцлером Шредером у Берліні, з'явилася стаття президента Л. Кучми "Мета — вступ до ЄС" [472]. До президентських виборів планувалося завершити політичну реформу і заснувати парламентсько-президентську республіку. Вона остаточно закріпить європейську модель демократії і буде запобіжником авторитаризму. Л. Кучму непокоїв спротив правих популістів, до яких прихилилась євроатлантична спільнота.

Ці консультації німці заздалегідь назвали важкою розмовою про дефіцити: свободи слова, правової держави і т. д. До того ж, напередодні дипломат-розвідник, генерал-майор Валерій Кравченко зробив на радіо "Німецька хвиля" сенсаційну заяву про незаконні накази відстежувати опозицію і журналістів, яких цікавила торгівля дітьми і людськими органами в Харкові. Одкровення генерала змусили президента знову поборотися за свій імідж.

Леоніду Кучмі справді не щастило з візитами до Берліна: у січні 2001 р. посипався шквал питань про Георгія Гонгадзе, а тепер, через три роки, довелося коментувати нове звинувачення. Про це написали німецькі газети, а на прес-конференції Л. Кучми по рядах передавали доволі крити-

чну роздруківку з першої шпальти Frankfurter Allgemeine Zeitung за 20 лютого 2004 р. [562].

Захід замислився всерйоз, як допомогти, спростовуючи зацікавленість в якомусь кандидаті. Щоб Україна не стала другою Білоруссю (порушення прав людини, державна економіка, інтеграція до Росії), навесні 2004 р. відбулася серія візитів "благородних пенсіонерів" із середовища фінансової та політичної еліти США. Київ навідали президент Джордж Буш-старший, держсекретар Мадлен Олбрайт, радник президента Збігнєв Бжезінський, командувач військами НАТО Уеслі Кларк, а також філантроп Джордж Сорос.

Держсекретар М. Олбрайт (1997–2001) здійснила свій візит у лютому й опісля розмістила проблемну статтю у The New York Times [352]. Самраз українську службу радіо "Свобода", фінансовану американським урядом, спробували усунути з ефіру Києва, а директор радіостанції з Полтави, який хотів ретранслювати "Свободу", загинув у підозрілій автокатастрофі.

До речі, члени The Broadcasting Board of Governors (федеральне агентство з нагляду за всіма радіостанціями США закордоном) провідали Україну в квітні та червні. "Свобода" знову з'явилася в ефірі, але на коротких хвилях, без виходу на широку аудиторію (The Washington Times, 6 вересня 2004 р.) [439]. Услід за М. Олбрайт прибув заступник держсекретаря Річард Армітідж. Він передав прем'єру В. Януковичу намір відновити діалог на високому рівні за умови проведення чесних виборів.

Хоча долучилися комуністи і соціалісти, поразку реформі 8 квітня 2004 р. забезпечили 16 депутатів більшості, які не з'явилися або утрималися. Частина з них перейшла у президентські лави під податковим тиском на їхні підприємства. За внесення змін проголосували 294 депутата з 450, а потрібно дві третини. У вирішальний момент не вистачило усього шість голосів. Доти президент легко мобілізував своїх прихильників.

Корегування Конституції дозволили б розподілити владу і не вибрати єдиного спадкоємця між давно поділеними союзниками. Відтак роздратований Л. Кучма оголосив В. Януковича можливим наступником. Його відхід для аналітиків The Washington Post і віденської Die Presse (16 квітня 2004 р.) став очевидним.

Отож фракції поріділої більшості висунули на президента 53-літнього прем'єра. Абсолютно нехаризматичний Віктор Янукович був мимоволі причетний до економічного зростання останніх двох років і краще почувався в авторитарному суспільстві, ніж у відкритому західному. Наближення доленосного вибору затінило інші грані державотворчих процесів.

Виконавча влада не мала "срібної кулі", щоб зупинити Віктора Ющенка. Її виснажили чотири смуги перешкод "Нашій Україні": увага на президентських висуванцях і партіях-клоних, дискретитація "нашистів" і відрив опозиційних депутатів. В. Янукович не міг просто повторити 1994 р., коли Л. Кучму позиціонували кандидатом усієї Східної України на противагу Л. Кравчуку, лідеру західноукраїнських націоналістів. "Націоналістична загроза" розвіялась, а В. Януковича тоді підтримував лише Донбас.

Напередодні виборів Мукачівського міського голови 18 квітня 2004 р. обидва табори в окремих публіцистичних трактатах звернулися до витоків конфлікту. По суті, він спалахнув у квітні 2000 р., коли "департизацією" президент намагався зупинити в країні олігархічну приватизацію державної влади під прикриттям квазіполітичних партій. Голова Закарпатської облдержадміністрації Віктор Балога покинув лави СДПУ(о), чий лідер цього йому не пробачив. Натомість звільнений В. Балога очолив обласний штаб "Нашої України" і у березні 2002 р. здобув запаморочливу перемогу з величезним відривом: не лише командну, але й подвійну індивідуальну (мандати народного депутата і міського голови).

У липні 2003 р. на перевиборах Мукачівського міського голови обласна влада ще раз програла "Нашій Україні". Тоді через півроку, у гру-

дні підключився президент Л. Кучма, котрий у Мукачеві запровадив своє правління і віддав віжки місцевій обласній адміністрації. Довелося також кількаразово змінювати чільних правоохоронців і перекроювати міські та районні суди. На багатьох чиновників у державних регіональних ЗМІ оприлюднили чимало компрометуючих матеріалів. Ефект був небувалим: влада викривала сама себе у небачених досі обсягах.

Мукачівське 18 квітня 2004 р. на Заході відразу ж цілком резонно охрестили жахливою репетицією президентських виборів (Chicago Tribune, The Globe and Mail) [469; 498]. Їхня безпрецедентна фальсифікація сталася за 40 км до кордону Європейського Союзу. Коли опозиційний кандидат перемагав, спостерігачам заборонили дивитися на підрахунок голосів. Пересуваючись між дільницями, мобільні групи молодиків троцили вікна і двері, били спостерігачів і намагалися викрасти бюлетені. Місія ОБСЄ стала свідком такого безкарного нападу. Обласна влада встановила тотальний контроль над інформацією. Ніхто з членів виборчої комісії не був доступний для коментарів.

19 квітня 2004 р. робоча група народних депутатів на чолі з заступником голови парламенту Олександром Зінченком прибула до Мукачева. З'ясування обставин фальсифікації проводилося за відвертого саботажу обласної влади. Ніхто так і не показав документів сесії міськради, на якій новий мер того дня (19 квітня) склав присягу і відразу зник.

Зібраний упродовж п'яти днів матеріал дозволив голові комітету з питань державного будівництва і місцевого самоврядування Анатолію Матвієнку реконструювати контури подій. Фальсифікацію забезпечили підміною протоколів з 12-ти дільниць на шляху до теркомісії (із 22.00 18 квітня до 2.00 19 квітня). Від показника Віктора Балого віднімали цифри, кратні 100, додаючи їх до голосів за Ернеста Нусера або недійсних. Стало очевидним узгодження дій криміналітету й правоохоронців з обласною владою і, припускалося, з найвищими кабінетами у Києві [167].

Ці вибори вибили іскру занепокоєння щодо просування країни до авторитаризму паралельно із тим, як Л. Кучма готувався відійти від влади. Вони стали символічними. В їх переддень Л. Кучма підтримав В. Януковича у президентській гонці. Західні дипломати засудили порушення у Мукачеві. Спеціальні заяви зробили послы США, Канади, Німеччини.

3 травня 2004 р. у бундестазі вперше відбувся День України. Її віднесли до країн з "дефектною демократією". Таку позицію відстоював професор Гейдельберзького університету Клаус фон Байме. Доти (до мукачівських подій) Україна у світовій класифікації змінила ранг. Досі її вважали "напівдемократичною" (електоральної, та неконсолідованої демократії), тобто існує інститут виборів, але вплив народу на владу обмежений. Відтепер Україну поставили серед "повністю недемократичних" країн, де відсутня головна засада — чесні вибори.

Джордж Буш-старший наполіг на тому, що його промову ("курча покійськи") у Верховній Раді 1 серпня 1991 р. критики неправильно зрозуміли. Виступаючи у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка 21 травня 2004 р., він зазначив, як відчув полегшення від 90 % голосів за незалежність 1 грудня 1991 р. Водночас висловив занепокоєння виборами в Мукачеві. Їх повторення буде трагедією, сказав американський экс-президент [409].

12 травня 2004 р. після інформації генеральної прокуратури, міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки про події у Мукачеві, Верховна Рада прийняла постанова (238 голосів "за"). Від правоохоронців вимагали повного розслідування до 1 червня. Президенту пропонували дати оцінку "зростаючому дестабілізуючому впливу" окремих посадовців його адміністрації та звільнити голову Закарпатської держадміністрації, а міністру внутрішніх справ — керівництво облуправління. Генпрокурору рекомендували опротестувати рішення тервиборчкому і порушити кримінальну справу за фактами фальсифікації та побиття депутатів.

У статті "Репресії в українській провінції" *Neue Zürcher Zeitung* 28 травня 2004 р. звернула увагу на главу адміністрації президента Віктора Медведчука. Е. Нусер вигідний для В. Медведчука, без чиєї волі у Закарпатті нічого не робилося [560]. Та приклад Мукачєва показав, що сповнений насилля "кризовий менеджмент" викликав спротив і майбутнє його провідника негарантоване за будь-якого президента.

Словами британської *The Guardian* (23 червня 2004 р.) і французької *Le Figaro* (8 липня 2004 р.), мукачєвці проголосували за опозицію, їх протест і втручання Євросоюзу заставили відступити. 28 травня 2004 р. на позачерговій сесії міськради Е. Нусер оголосив про відставку. 10 серпня 2004 р. генпрокуратура порушила кримінальну справу за фактом підробки документації. Оскільки більшість бюлетенів і всі протоколи з результатами виборів викрадено, то встановити істину так і не змогли.

Свавілля не бракувало й далі. Отож восени 2004 р. Закарпаття перетворилося на форпост В. Ющенка. Ясна річ, у Мукачєві він упевнено переміг, а у грудні 2004 р. через суд на посаді міського голови відновився "нашоукраїнець" В. Петьовка, знятий рік тому президентським указом.

* * *

Загострення політичної боротьби в Україні на початку ХХІ ст., в епіцентрі котрої опинилися конституційні зміни, було спровоковане насамперед перефокусуванням еволюційних настроїв у суспільстві. Країна чітко усвідомила всі вади морально деградованого і економічно збиткового авторитаризму.

По-перше, неадекватне представництво суспільних інтересів призводило до штучних проектів парламентської більшості (січень 2000 – квітень 2001; грудень 2002 – вересень 2004). Вони творилися "під президента" руками прем'єра і щоразу зміцнювалися "союзом комуністів і олігархів".

По-друге, зміна влади мусіла стати рядовою демократичною процедурою з найменшим ризиком кримінальних переслідувань екс-прези-

дента і його оточення. Прямолинійні пошуки наступника у Києві, Дніпропетровську і Донецьку нічого не гарантували.

Суперечка навколо конституційної реформи порушила головне питання — про місце України у "демократично розширеній Європі". Це відкрито демонстрували США, Німеччина, Польща, повертаючи Україні статус стратегічного партнера. Причому прозахідно налаштовані українці мали значно більше підтримки США, ніж ЄС.

По-третє, запекле протистояння перед стартом президентської кампанії стосовно міського голови Мукачєва ще раз підтвердило провідну ідею: тільки перемога демократичної опозиції поверне Україну на законне місце в європейській спільноті.

Авторитаризм ("система Кучми") вичерпав себе і виснажив свої ресурси. Пробний "закарпатський млинець" вдався символічно глевким, сигналізуючи різкий демократизаційний перелом у суспільстві та в апараті держави.

Висновки розділу

Історико-типологічний зріз політичного лідерства і феномену олігархії у незалежній Україні підказує, що мова **насамперед** іде про "стратегічний компроміс" старої номенклатури, націонал-демократів і нової бізнес-еліти. При цьому, по-перше, спостерігається соціальна регенерація багатьох елементів попередньої системи державної влади, а, по-друге, вона активно конвертується у власність, піднімаючи корупцію до рівня масового суспільно-політичного явища.

Найголовніше. Компроміс 28 червня 1996 р. підсумував перший етап українського державотворення. Політичне еліта чітко зорієнтувалася на західні політичні та правові стандарти, достроково виконавши "конституційне" зобов'язання перед світом і його кваліфікованим експертом (Радою Європи). Проте надалі внутрішньополітична стабільність України

піддавалася авторитарним загрозам, а референдум 16 квітня 2000 р., крім іншого, оголив механізм електоральних фальсифікацій.

Наступне. Важкі модернізаторські тести українська верхівка у другій половині 1990-х рр. проходить через перманентний президентсько-парламентський конфлікт і сильний регіональний тиск. Тому, одного боку, не обходиться без псевдодемократичних маніпуляцій в авторитарних цілях, а з другого — під завісою месіанської "арки європейської безпеки" з'являються поновлені версії олігархії та реформ "згори". Європейську константу відтісняє політичний анахронізм.

Далі. У другій половині 1990-х країни Заходу постійно виступали вагомим стримуючим фактором сповзання України за межу недемократичних тенденцій. Щонайперше, "лазаренківщиною" вони своєчасно засвічують олігархічну практику легального і тіньового впливу на державну владу і повертають українську еліту лицем до ключових цінностей західної цивілізації. Отож, друге, українське суспільство прагне позбавитися морально деградованого і економічно збиткового авторитаризму вже постфактум.

Важливо, що закривши ЧАЕС, Україна здійснила історичний крок загальноцивілізаційного рівня. Вона вивільнилася з радянських кайданів низькопробних технологій. І витримала відповідальний іспит на право "повернутися в Європу". На ментальному рівні в євроатлантичній спільноті цей тест постійно асоціювався Чорнобильською катастрофою та небезпідставними сумнівами в замкнутому циклі технологічної спроможності незалежної України. Фактично з самого початку чорнобильська спадщина стала внутрішньою справою низки держав Заходу, оскільки вони погодилися на чималий фінансовий тягар у зв'язку з ліквідацією ЧАЕС.

Показово: політична криза (2000–2001), що мала глибоке історичне коріння, "справою Гонгадзе" не домоглася відчутної демократизації, але завадила її згортанню. З одного боку, "повернення в Європу" загальмувалось, а з другого — прозахідна опозиція всебічно пройшла перший серйозний бойовий гарт за всі роки незалежності. Питання кінцевого перемо-

жця так і залишилося відкритим з огляду на близьку перспективу масштабних битв на ниві електоральної демократії — парламентських і президентських виборів.

І останнє. В основу масштабного опозиційного спротиву лягло заперечення морально деградованого і економічно збиткового авторитаризму, коли неадекватне представництво суспільних інтересів призводило до штучних проектів національного розвитку "під президента" руками "союзу комуністів і олігархів".

Україна неухильно наближалася до прозахідного державотворчого сценарію, за якого зміна президента ставала рядовою демократичною процедурою без рудиментарних "пошуків наступника". Авторитаризм ("система Кучми") вичерпав себе і перебував на грані виснаження всіх своїх ресурси, про що просигналізували хід а наслідки виборів міського голови Мукачева у квітні 2004 р.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКА ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Пропонований аспект належить в історіографії до перших спроб, які, зрозуміло, ще не раз будуть поглиблені. Враховуючи часову близькість, ми намагалися встановити базові особливості непересічної події для світу початку XXI ст. Як будь-який історичний феномен, Українська помаранчева революція наділена щедрими передумовами (генезою) строкатими спонукальними обставинами (мотивацією), сконденсованими у стислому часовому відтинку. З нашої точки зору, критичної концентрації та температури революційна ситуація сягнула упродовж двох років.

Якщо простежити сценарій розвитку подій в комплексному виразі, то стануть очевидними ключові суспільні подразники, котрі згуртували пересічних українців і відмобілізували їх на кардинальний злам існуючої системи політичних і економічних координат. До певної міри вони персоніфіковані. Але йдеться скоріше про історичні метафори, через які найкраще узагальнювати і характеризувати об'єктивні тенденції. Тому само собою напрошуються до виважених оцінок історика традиційні дослідницькі проблеми, як політична (вужче — електоральна) боротьба всередині правлячої еліти, між адептами режиму і опозицією.

Особливий інтерес привертає такий динамічний етап, як переддень і хід президентської виборчої кампанії. Україна поставила абсолютний рекорд її тривалості — 201 день (3 липня 2004 р. — 20 січня 2005 р.). На поверхню впливли "гордіїві вузли". Помаранчева революція була ними безпосередньо породжена. Вона ж їх і мала розрубати, "замкнувши" цілісно крупний період історії незалежної України — "між мирними революціями" (1991–2004).

Найкраще, з нашої точки зору, проаналізувати зазначений феномен Другої мирної української революції через проблемно-хронологічну при-

зму з виокремленням визначальних тематичних ліній (зовнішньополітичну і організаційно-технічну).

4.1. Президентський марафон (липень-листопад 2004 р.)

Четверті президентські вибори в незалежній Україні вже на процедурному старті (3 липня 2004 р.) у світі одностайно назвали вирішальними, "ключовою подією року в Європі" (The National Interest, 23 вересня 2004 р.) [463]. Їх лейтмотивом стало з'ясування традиційного питання: наскільки в Україні великим вплив Європи й Росії, і де його межа. Отож за спинами головних кандидатів традиційно стояли два важковаговики — Москва і Вашингтон.

На відміну від Росії, для Заходу було не так важливо, хто буде наступним президентом України, а те, в який спосіб він здобуде посаду: голосами виборців чи захопить владу проти волі народу. У межах колишнього СРСР лише балтійські республіки проводили справжні вибори. Інші практикували квазіконституційне продовження чи керовану передачу повноважень, держперевороту.

На президентську кампанію в Україну Росія направила близько 1,5 млрд. дол., а Сполучені Штати — до 60 млн. дол. Західні ресурси показали неспівмірну ефективність. Причина в тому, що більшу частину російських грошей розікрали. Про це повідав 31 грудня 2004 р. у голандському щоденнику Trouw Владислав Іноземцев, доктор економічних наук, головний редактор журналу "Свободная мысль" (Москва).

Щорічна американська допомога Україні склала 189 млн. дол. у 2004 р. або ж менше пікової позначки 450 млн. дол. п'ятирічної давності. 58 млн. тепер витратили на утвердження демократії, зокрема електоральної (13,7 млн.): моніторинг, розвиток громадського активізму, просвіта виборців, допомога незалежним ЗМІ тощо. Держдепартамент і USAID потратили ще 7,9 млн. дол. на групи спостерігачів. Також США додатково

направили 3 млн. на потреби ОБСЄ для моніторингу переголосування. Зі свого боку на 26 грудня Канада виділила 8 млн. амер. дол. на 1,5 тис. спостерігачів (The Globe and Mail, 6 грудня 2004 р.). Сто з них Оттава надала у тисячну делегацію ОБСЄ. Це максимальна квота для однієї країни.

У 225 територіальних і 32120 дільничних виборчих комісіях працювало 964,7 тис. осіб. На перший тур Центральна виборча комісія акредитувала 4 тис. міжнародних спостерігачів, 390 тис. від кандидатів у президенти і 85 тис. від об'єднань громадян, а також 1,5 тис. журналістів [217].

Незважаючи на різдвяні свята, в Україну на переголосування другого туру прибуло рекордне число міжнародних спостерігачів — від іноземних держав (3281) і міжнародних організацій (8996). Якщо 21 листопада (другий тур) їх налічувалося 5 тис., то 26 грудня (переголосування) — 12,2 тис. із 42 країн. Поважні делегації послала Польща (аж 2,3 тис.!), Канада, США, Грузія, Росія і Словаччина. Власне Міжнародна місія спостереження за українськими виборами включала групи спостерігачів (55 довго- і 1,5 тис. короткострокових) від ОБСЄ, Ради Європи, НАТО, Європарламенту.

Російський чинник був представлений насамперед задіяними фахівцями і засобами масової інформації. Крім вітчизняного держапарату, писали Die Presse (28 липня) і The Wall Street Journal (30 липня), у штабі В. Януковича домінували політичні консультанти з Москви. Їх вагу повсякчас заперечували: командують українці, а не радники. Але чільні західні видання, зокрема The Newsweek (25 жовтня), вважали, що Росія втрутилася настирливо і безпардонно [220, с. 264].

Сам В. Путін агітував за В. Януковича 27 жовтня 2004 р. у прямому ефірі трьох українських телеканалів. Таку честь, підкреслив Le Monde 30 жовтня, гість не виявив до власного народу після недавньої трагедії у Беслані (Північна Осетія), коли у школі загинули три сотні заручників. Наступного дня, 28 жовтня, святкували 60-річчя остаточного звільнення українських земель від нацизму. Серйозно відгонило холодною війною, ко-

ли центральним проспектом Києва проходили шеренги українського війська перед президентами Росії та України. Неймовірні зусилля Кремля для Януковича здивували. Будучи прем'єром, В. Ющенко сприяв діловим інтересам росіян.

Таке собі не дозволяв президент Джордж Буш-молодший. Світ одразу засудив би втручання США, в унісон твердили *Frankfurter Allgemeine Zeitung* і *The Christian Science Monitor* (27, 28 жовтня 2004 р.). Супердержаві й у гадці не приходило агітувати у сусідній Канаді чи Мексиці. Проте Янукович смиренно добивався прихильності Путіна. І половину коштів на його кампанію надійшло з Росії. Для заступника голови Європарламенту Януша Онишкевича це стало доволі печальним фактом (*The Independent*, 12 жовтня 2004 р.). Зарубіжні країни не мають показувати симпатій до тих чи інших кандидатів.

За підрахунками *The Financial Times* і *The Washington Times*, реальний виборчий бюджет Віктора Януковича склав 1 % ВВП України [358; 390]. Стільки ж (600 млн. дол.) коштувала кампанія Дж. Буша того ж 2004 р., хоча американський ВВП у стократ вищий. До того ж, Сполучені Штати вкладаються в один тур, а Україна потребувала на разі аж три раунди. Відповідно до закону, виборчий фонд кандидата в президенти не повинен перевищувати 10 млн. 250 тис. грн. (= 1 млн. 895 тис. дол. на перший тур).

Умовна "вартість одного голосу" в першому турі "потішила" аутсайдерів: найдорожчий у Р. Козака (47,6 дол.), найдешевший у О. Волги (2 центи). Голоси за фаворитів обраховувалися у центах: 8 (В. Ющенко), 17 (В. Янукович), 10 (О. Мороз), 20 (П. Симоненко) [220, с. 266].

Копіюючи китів бізнесу Європи, вітчизняні фінансово-промислові групи намагалися завчасу вийти на міжнародну арену. Для цього Віктор Пінчук на початку липня 2004 р. заснував у Ялті "український Давос" — щорічний форум західних експертів *The Yalta European Strategy (Yes)*.

Найвідомішим тогорічним учасником був экс-прем'єр Канади Жан Крет'єн.

За сприяння В. Пінчука 9 липня 2004 р. президент, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ України зустріли у Києві Річарда Голбрука. Цей колишній посол в ООН був радником кандидата в президенти, сенатора-демократа Джона Керрі та претендентом на пост держсекретаря. Невдовзі Річард Голбрук у співаторстві з Яном Каліцьким (радник в адміністрації Клінтона) і Марком Бжезінським (екс-директор відділу Росії та України у Раді національної безпеки) у *The Detroit Free Press* 27 вересня 2004 р. наці- лив США на активну позицію щодо виборів у країні, розташованій між Росією і розширеними НАТО і ЄС [442]. Отак перетнулись лінії амери- канської та української виборчих стратегій.

Більше того, у липні сенат одноголосно прийняв резолюцію, де закликав Київ не обмежувати право народу вибирати своїх лідерів. У серп- ні сенатор-республіканець від штату Арізона Джон Маккейн поговорив з чиновниками й опозиційними кандидатами в Україні. У своїй резонансній статті у *The Washington Post* 19 жовтня 2004 р. він пропонував США і ЄС накласти заборону на видачу віз причетним до виборчих порушень [507]. Це мало зашкодити проводити відпустки і займатися бізнесом.

8 вересня 2004 р. заступник держсекретаря Джон Тефт на зустрічі з Л. Кучмою і В. Януковичем вказав на скарги кандидатів у президенти, яким не давали доступу до преси. 13 вересня 2004 р. на конференції "Пере- хід України до стабільної демократії" у Вашингтоні інший заступник держсекретаря Пола Добрянська згадала події в Мукачеві, періодичне від- ключення "5 каналу", перепони опозиції.

Хоч уперше в Україні підготували прозорі урни для голосування, проте справжньої прозорості бракувало. Позицію Канади заявив її посол у Києві Ендрю Робінсон 21 вересня 2004 р. [583]. Як проінформувала *The Ottawa Citizen*, особливо турбувала незбалансованість УТ-1, необ'єкти- вність держслужбовців і переслідування засобів інформації. Наступного

дня український МЗС звернув увагу посла "на відверто упереджений характер його висловлювань". Тоді ж, 22 вересня, занепокоєння висловив і суперник президента Дж. Буша демократ Д. Керрі у заяві "Ще не запізно для тріумфу демократії в Україні". На разі обійшлося без дипломатичного демаршу [217].

Ці вибори були найважливішими з часів незалежності й у заяві глав дипломатичних місій ЄС у Києві. 27 жовтня 2004 р. її оприлюднили Нідерланди, що головували в ЄС. Вони спонукали державу припинити зловживання. Окремо засудили провокації виконавчої влади щодо опозиційних медіа і масових заходів канадський і американський послы Ендрю Робінсон і Джон Хербст. Тоді ж (29 жовтня) заступник держсекретаря Річард Армідж у *The Financial Times* підкреслив, що США вважають Україну стратегічним партнером, тому готові допомогти їй приєднатися до НАТО, ЄС і СОТ [356]. Леонід Кучма мусить покласти край порушенням: розгін мітингів опозиції, придушення ЗМІ, адміністративні зловживання, маніпуляція голосуванням.

Оглядач *The Independent* 12 серпня 2004 р. вважав, що у президентській кампанії в Україні нічого не можна виключати. Справді, Віктору Ющенку стало погано 6 вересня 2004 р., після повернення з мітингу в Чернігові. Коли симптоми захворювання не зникли, 10 вересня його направили на шестиденне обстеження до Австрії. Консиліум із 11 лікарів клініки "Рудольфінергауз" (Відень) поставив діагноз "гострий панкреатит із інтерстиціальними набряковими змінами". Спостерігався частковий параліч нервів на обличчі. Отруєння загрожувало життю через важку вірусну інфекцію або попадання у організм хімічних субстанцій, що не входять у їжу або напої.

Зі свого боку державні медіа України натякали на інфаркт чи інсульт. Вистачало єхидства і закордоном, деталізували *The Times* і *The Guardian* 21 і 23 вересня 2004 р. Половину шпальти у *The Times* зайняли дві фотографії В. Ющенка: до хвороби і після виходу з австрійської клініки.

Опоненти підсміювалися, мовляв, винні несвіжі суші та коньяк. Голова парламентської комісії вперто заперечував факт злочину [220, с. 270-271].

Доти ставка робилася на численні регіональні поїздки лідера "Нашої України", його харизму, вміння спілкуватися з людьми, привабливу зовнішність [346]. Саме цей козир забрали. Кампанія мимоволі набула медичного характеру. Але 18 вересня 2004 р. В. Ющенко вперше після свого отруєння виступив перед людьми — стотисячною масою на Європейській площі в Києві. Трансляція мітингу велася через супутник у режимі реального часу на площах майже всіх обласних центрів.

Тоді В. Ющенко вибув із виборчої кампанії на 12 днів, а потім іще на 10. Він потребував додаткового лікування у "Рудольфінергауз" 30 вересня – 9 жовтня 2004 р. Словами потерпілого, йшлося не про звичайну кухню, а політичну, де замовлялися вбивства.

Це стрімко підняло температуру кампанії, що без того позначилася брудними витівками. Війнуло середньовіччям, коли отрутою частували конкурентів. Тут важко заперечити голові комітету закордонних справ Європарламенту, німецькому соціал-демократу Елмару Броку, экс-міністру закордонних справ Естонії Тоомасу Ілвесу, британському консерватору Чарльзу Танноку [373]. Відпрацювали дві версії: організований СБУ замах і побутове отруєння харчами і ліками. Клінічний перебіг хвороби виказав підозру застосування специфічних речовин, які зазвичай входять до складу біологічної зброї.

Серйозного резонансу справа набула у грудні 2004 р., у післяпіковий період помаранчевої революції. В один день, 13 грудня, у різних країнах Заходу з'явилися тематичні редакційні передовиці (The Daily Telegraph, The Independent, The Daily Record) і публікації (Libération, Die Tageszeitung, The Wall Street Journal), що навіть стали предметом аналітичного огляду The Guardian (14 грудня). Верховний представник ЄС Хав'єр Солана розмовляв із лікарем "Рудольфінерхауз", який припустив навмисне отруєння.

Наявні симптоми свідчили про уживання з їжею (а не вдихання) біологічної чи хімічної речовини (Le Temps, 7 грудня 2004 р.). Аналізи крові, волосся і шкіри направили у спецлабораторії США і Європи. У Нідерландах (Амстердам і Вагенінген), ФРН (Мюнстер), Великій Британії та Сполучених Штатах встановили, що йдеться про рідкісну отруту [411].

Характер ураження шкіряного покрыву відповідав не розацеї та герпесу, а отруєнню діоксинами. Відзначився консультант Британської інформаційної служби з питань отруєнь Джон Генрі (госпіталь Св. Марії у західному Лондоні). Він першим з усіх припустив, що вугрі на обличчі Ющенка свідчать про отруєння діоксином — хімічною речовиною, котра містить хлор (The New York Times, 20 грудня 2004 р.) [379]. Припускали, що отруту В. Ющенку підсипали до їжі, якою частували у ніч 5-6 вересня голова СБУ Ігор Смешко і його перший заступник Володимир Сацюк. Вечеряли на дачі в Осокорках поблизу Києва.

17 грудня 2004 р. директор амстердамської лабораторії Абрагам Броуер визначив один з 400 можливих видів діоксинів — 2,3,7,8-тетрахлоридибензо-пара-діоксин. Результат отримали на основі спектрометрії 7 мілілітрів сироватки крові. Аналогічне встановили інші лабораторії. Концентрація 2,3,7,8-TCDD у крові В. Ющенка у 6 тис. разів перевищила норму.

Фармацевт-історик Гейл Белл з Астралії роз'яснив у The New York Times 20 грудня 2004 р. мотив, чому використано саме діоксин. Миш'як і болиголів убивають повільно і поступово. Ціанистий калій та стріхнін швидкі й немилосерні. Діоксин наділений акумулюючим ефектом і нівечить місяцями, але при підвищеній дозі проявиться відразу. Привабливе лице стає страшною маскою і людина падає з п'єдестала суспільної симпатії.

Але для українців спотворена зовнішність їх лідера виразила ціну перемогу демократії (The Financial Times, 13 грудня 2004 р.) [416]. Його лице, словами головного редактора Le Nouvel Observateur Жана-Марсея Бу-

гро (14 грудня 2004 р.), послужило найкращим виборчим плакатом для країни, що кінцево долала тоталітаризм помаранчевою революцією. Ця пригода переконала світ, що прозріле суспільство жодною отрутою не повернути в ярмо. Самраз заступник глави президентської адміністрації Василь Базів перефразував Володимира Винниченка: українську історію не можна читати не тільки без броду, а й діоксану [214].

Перед 31 жовтня 2004 р. В. Янукович говорив, що йому не потрібна перемога будь-якою ціною, а зосередження ЗМІ в руках однієї партії або особи діагностував просто хворобою (The Washington Times, 9 липня 2004 р.). Щоправда, цей кандидат допустив дві орфографічні помилки у важливому слові. У декларації про доходи, поданій до ЦВК, він у графі "займана посада" написав "Прем'єр-міністр" замість "прем'єр-міністр".

Згодом інтернет-газета "Українська правда" (21 вересня 2004 р.) прокоментувала ксерокопію "Анкети кандидата на пост президента". Янукович заповнив її власноруч. В одній графі (про місце народження, освіти, науковий ступінь і вчене звання) вкралося декілька орфографічних помилок. А закон "Про вибори президента України" вимагав володіння державною мовою.

Локомотив набрав ходу і 1,5 млн. солдатів, міліціонерів і в'язнів, за відомостями журналу Der Spiegel (20 вересня 2004 р.), наказали "проголосувати за Януковича". Дуже настирливо закликали й 600 тис. залізничників. Та у п'ятницю 24 вересня 2004 р. прем'єр вийшов з авто до групи студентів біля входу до Прикарпатського університету. Зненацька у нього полетіло яйце. В. Янукович упав і його забрали до лікарні. Перший діагноз — різке зниження артеріального тиску внаслідок поранення гострим предметом. Потім додали забиття потилиці та грудної клітки. Ще за трохи життєво-важливих пошкоджень не виявили. Але потерпілий зрозумів, що "націоналізм — це хвороба" і хотів дещо запитати в оточення В. Ющенка.

Прем'єр достроково повернувся до Києва, де лікувався ще два дні. Як твердили лікарі, зафіксував 25 вересня 2004 р. австрійський щоденник

Der Standard, тільки завдяки міцному здоров'ю він легко переніс травму і психологічне потрясіння. Штаб В. Ющенко відкинув звинувачення, назвавши інцидент "брудною технологією влади".

Свідок події, народний депутат Тарас Чорновіл наполягав, що в голову прем'єра влучила каменюка. Натомість депутат облради Юрій Романюк із двох метрів "чітко бачив, що летить яйце і розбивається на животи..." [214]. Через три години після нападу міністерство внутрішніх справ заявило, що "ніяких важких і тупих предметів" не кидали, а тільки яйце. Це спростувала прес-служба уряду: кинули пристрій від відеокамери.

Близько обіду МВС указало на причетність "Союзу молодих націоналістів". Проте міністерство юстиції заперечило існування такої організації. По обіді МВС пристало на третю версію. За хуліганство затримали позапартійного 17-літнього першокурсника-економіста Дмитра Романюка. Син декана економічного факультету із семи метрів кинув одне куряче яйце, а друге залишилося в кишені. Батько перепросив прем'єра і міліція відпустила хлопця. За кілька днів вона з'ясувала, що поцілили двома твердими предметами: камінцем діаметром 5 см і металевою кулькою (1 см) із саморобного метального пристрою [220, с. 275]. Яйце вже не згадували.

Вибори 2004 р. стали благодатним джерелом для політичних анекдотів. "Убивчий гумор" обрав за мішень кандидата влади. Декілька зразків привела *Süddeutsche Zeitung* 24 грудня 2004 р. Авторитарний режим висунув кандидата, неприйняттого на рівні базових психологічних структур. Словами Figaro (2 листопада 2004 р.), виконавча влада розгубилася, коли зіткнулася з відкритою фрондою з боку суспільства. "Темники" занадто викривили картину кампанії, але гумор знівелював ці маніпуляційні комбінації.

На початку осені 2004 р. боротьба за виборчі симпатії велася не тільки всередині країни. Змагання за прихильність Заходу теж виступила ключовим фактором. Обидва кандидати подбали про роз'яснення своїх

передвиборчих платформ. Передусім В. Ющенко скористався трибунами The Wall Street Journal і Der Spiegel у серпні та вересні 2004 р. [624; 663]. Він діловито прокоментував економічні показники уряду. За перші сім місяців 2004 р. зростання ВВП в Україні склало 13,5 %, але доходи бюджету збільшилися лише на 1,8 %. Гроші, котрі раніше ховали, тепер направили на соціальні виплати, як хабар виборцям. Режим волів зберегти автократію, що керувала конкуруючими фінансово-промисловими групами.

За цікавим збігом 10 вересня 2004 р. даний аспект одночасно зачепила низка впливових видань. Віктор Янукович перед журналістами The Financial Times глибоко образився на ігнорування кандидатури України на членство в ЄС. У Києві вирішили будувати стосунки з Брюсселем дво-трирічними угодами про торгівлю, вільне пересування людей тощо. Уряд взявся покращити умови для закордонних інвесторів, знизити податки і вступити до СОТ 2005 р.

Паралельно 10 вересня 2004 р. у The International Herald Tribune Віктор Ющенко вказав на нову загрозу виникнення біполярної Європи з центрами у Брюсселі та Москві [634]. На це В. Янукович відгукнувся через два тижні листом до редакції [630]. Він висловився проти вибору між Європою і Росією, наполягаючи на одночасному русі в обидва напрямки. І отримав жорстку відсіч бельгійського читача: прем'єр забув про залякування політиків і журналістів, регулярні аварії на шахтах, безмежну корупцію і розквіт мафії (2 жовтня 2004 р.).

У The Financial Times 27 і 28 жовтня 2004 р. надрукувалися керівники виборчих штабів. Сергій Тигипко наголосив на річному зростанні ВВП на 9,4 % при невеликій інфляції (8,2 %) і валютних резервах 12 млрд. дол. Олександр Зінченко зосередився на незаконних антиопозиційних акціях. Небавом радник прем'єра роз'яснив The Washington Times (9 листопада 2004 р.), що його шеф домогся відчутного зниження податків та інфляції. Тому респектабельніший за конкурента.

Насправді західні інвестори надавали перевагу В. Ющенку, але за справедливих виборів могли вижити і з В. Януковичем. Іноземні інвестиції сприяли здоровій конкуренції у контрольованій олігархами економіці. Із 1992 р. це всього 7 млрд. дол., а у Польщі — 50 млрд. Україна привабила освіченою і дешевою робочою силою. Затрати на оплату праці складали менше 160 дол. на робітника на місяць, включно з податками і соціальними зборами. Польський показник — 400 дол.

На теледебатах 15 листопада 2004 р. В. Ющенко назвав дві точки опори своєї виборчої кампанії: 1) робочі місця, зарплата, стабільні ціни; 2) боротьба з корупцією на всіх рівнях. І сказав крилаті для медіа фрази: "Це не конфлікт двох Вікторів — це конфлікт двох світоглядів, двох моралей. І вибір у нас дуже простий: або ми житимемо "по поняттях", або ми житимемо як вільні, заможні люди!" Ці тези найбільше сподобалися *The Christian Science Monitor* (18 листопада 2004 р.).

У другому прямому ефірі 20 грудня 2004 р. В. Янукович спробував кардинально змінити імідж, затаврувавши Л. Кучму. Отак він, на думку *Le Monde* і *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (21, 22 грудня 2004 р.), входив у роль людини честі, що зазнала переслідувань. Ці дебати були напруженими, ніж попередні, коли суперники не ставили перехресних запитань.

Якщо В. Ющенко домінував у західних медіа, то В. Янукович — у вітчизняних. І програвав за популярністю на 7-10 %. У середині вересня 2004 р. проурядова більшість розпалася. З ініціативи спікера В. Литвина виникла спеціальна комісія, що відстежувала дотримання демократичних процедур. Чисті результати — безпрограшні для всіх, додала 21 вересня 2004 р. *The Wall Street Journal*.

30 жовтня 2004 р. в Україні налічувалося 37613022 виборці. Західні посольства профінансували незалежний екзит-пол у день голосування, що проводився у відкритому й анонімному режимах. Попередні й офіційні дані дещо відрізнялися. 1 листопада 2004 р. ЦВК підрахувала явку виборців 74,36 % (27621255 громадян). 3 листопада з'явилася нова цифра

74,79 % (27878094), а рівно за тиждень, у день проголошення кінцевих результатів першого туру — 74,56 % (27897559). Дана явка була рекордним показником у постсоціалістичну епоху. У цій константації Los Angeles Times і The New York Times 1 листопада 2004 р. не були винятками.

Під охороною бронемашин з гідропультами ЦВК тягнув оголошення остаточного підрахунку. На це закон дав десять днів. Попри саботаж 10 листопада 2004 р. комісія мусіла оголосити В. Ющенко переможцем туру — 11125395 голосів (39,87 %). Його відрив від В. Януковича склав 0,55 % або 155816 голосів. Третій призер (О. Мороз) набрав 5,81 %, а четвертий (П. Симоненко) — 4,97 %. Вельми розчарував кандидат комуністів, які 2002 р. здобули 20 % "пропорційних" голосів у парламент.

В. Ющенко переміг у 17 регіонах (захід, північ і центр), включно зі столицею, а В. Янукович — у 10 (схід і південь). Як зауважили The Washington Times і Der Tagesspiegel 2 листопада 2004 р., у другому турі В. Янукович сподівався на електорат комуністів, та вони закликали голосувати проти всіх. Соціалісти пристали до В. Ющенко й уклали угоду.

За оцінками спостерігачів із The Washington Post та The Independent (2 листопада 2004 р.), Януковичу "добавили" від 5 до 10 % голосів. В. Ющенко через The Financial Times 3 листопада повідомив Захід про шоковий стан влади, оскільки їх висуванець не здобув "бліцкригу" [635]. Опитування на дільницях і паралельний підрахунок голосів засвідчили: уряд спробував, але не зміг вкрасти вибори.

Отже, голосування 31 жовтня 2004 р. не вписалось у демократичні стандарти. На цьому наполягла Міжнародна місія зі спостереження за виборами президента України, до якої ввійшли представники ОБСЄ, Ради Європи, Європарламенту і НАТО. Вони зауважили крок назад у порівнянні з 2002 р. Спостерігачі СНД натомість вважали вибори ледь не зразковими.

Технічні помилки завадили здійснити волевиявлення 500 тис. громадянам. У день голосування суди отримали 42 тис. скарг на неточності у списках виборців. Наводилися інші приклади типових порушень. 1 ли-

стопада 2004 р. The Wall Street Journal 2004 р. розвінчала виборчі шахрайства, а The Independent навела свідчення канадців про насильство на сході, де бандити погрожували, якщо керівники діляниць не забезпечували Януковичу 80 % голосів.

Британський тижневик The Spectator 6 листопада 2004 р. виніс на обкладинку заголовок "Нова холодна війна" [485]. Це полеміка двох авторів. Радек Сікорські був спостерігачем і наголосив на використанні адмінресурсу: "Я бачив документи, які вказували, скільки голосів очікується отримати на підтримку Віктора Януковича і скільки на це виділялося грошей". Ян Лафленд теоретизував про втручання Сполучених Штатів. А до "Пори" він включив скінхедів-наркоманів зі Львова, яких нібито бачив у Києві.

Завдяки Frankfurter Allgemeine 13 листопада 2004 р. гучний розголос на Заході отримав тиск на студентів аграрної академії в Сумах [495]. Їх заставили голосувати за Януковича і опускати в урни розгорнуті бюлетені під наглядом викладачів. Досі таке практикували у в'язницях.

У грудні 2004 р. помилували найвідомішого "терориста", соціаліста Сергія Іванченка з Кривого Рогу, якого засудили на 15 років за сфабрикований замах на кандидата в президенти Наталію Вітренко 1999 р. Два тури він голосував у колонії в Миколаївській області, де утримувалися 1,5 тис. осіб. Із тильного боку кабінки оперативник упритул стежив, аби ставили галочки за Віктора Януковича (Українська правда, 22 грудня 2004 р.).

Начальника Лук'янівського слідчого ізолятора у Києві взагалі звільнили після першого туру, бо арештанти переважно (1,3 тис.) проголосувало за В. Ющенка. Вони курили "Мальборо", а їх "купляли" п'ятьма пачками найдешевших сигарет без фільтру і листівкою за В. Януковича. Про це іронічно згадав генерал В. Кравченко, котрий утримувався тоді в ізоляторі (Українська правда, 15 грудня 2004 р.).

Маніпуляції приватно визнали і російські спостерігачі, котрі у своїй країні знайомі з практикою безцеремонних виправлень справжніх результа-

тів на бажані. Чільний кремлівський чиновник висловив Time 4 листопада 2004 р. здивування. Зважаючи на затрачені ресурси, показник В. Януковича слабенький. Радники підбили В. Путіна задалеко висунутися з вікна. Мовляв, перемога у кишені й достатньо забити останнього гвіздка. Насправді відзначили французькі часописи 11 листопада 2004 р. чекали неприємності (Le Figaro) чи навіть ляпас (Libération).

Переобраний президент Джордж Буш призначив відомого республіканця, голову сенатського комітету в закордонних справах Річарда Лугара особистим представником на другому турі виборів. "Підтасовані або незаконні вибори підірвуть позиції України і керівництва країни. У нового президента не буде легітимності серед українського народу і світової спільноти", — відразу взявся до праці Р. Лугар (The Washington Post, 14 листопада 2004 р.).

Для світу в своїй статті для The Wall Street Journal (10 листопада 2004 р.) В. Янукович швидко знайшов порушників — місцевих чиновників, які не зв'язані з урядом і виборчим штабом [631]. Його радник Е. Прутнік у The New York Times 18 листопада 2004 р. буквально благав В. Ющенко змиритися з поразкою. Але паралельно того дня The Washington Times назвала причетних до корупції та фальсифікацій у першому турі. Фігурували зять президента, народний депутат Віктор Пінчук, голова президентської адміністрації Віктор Медведчук, міністр внутрішніх справ Микола Білосконь і генеральний прокурор Геннадій Васильєв. Сполучені Штати їм скасували в'їзні візи. Трохи раніше такий сюрприз піднесли народному депутату Григорію Суркісу.

Наступного дня, 19 листопада 2004 р., президент Дж. Буш ще раз ввічливо закликав Київ забезпечити "вільне висловлення вибору, без залякувань чи страху." Водночас це послужило своєрідною відповіддю на другий агітаційний візит Путіна в Україну. У всякому разі у цьому переконувала Frankfurter Allgemeine 18 листопада 2004 р.

* * *

Президентський марафон 2004 р. ще до другого туру акумулював і вихлюпнув усю мотиваційну аргументацію — політико-правову, соціально-економічну і геополітичну. У ній змішались як за давнини доктринальні речі (межі впливу Європи й Росії), так поточний моніторинг (переслідування опозиції, придушення ЗМІ, адміністративні та фінансові зловживання, маніпуляція голосуванням і т. і.). Це перше.

Замах на головного опозиційного кандидата Віктора Ющенка засвідчив найвищу точку криміналізації політичної боротьби у постсоціалістичній Україні. Натомість діюча влада симулювала "ячну атаку" на свого єдиного кандидата Віктора Януковича, чим не знівельовала героїзацію отруєного опонента, а підняла проти себе на поверхню пласт сміхової культури і потерпіла поразку на рівні базових психологічних структур. Це друге.

І третє. Світоглядні відмінності обох кандидатів дуже виразно проявилися в їхньому листуванні через західну пресу і на теледебатах 15 листопада і 20 грудня 2004 р. Достоту вразили різючі економічні візії та політична практика правлячого режиму. Після першого туру Захід змушений перейти від мови профілактичних демаршів до жорсткої дипломатичної конкретики щодо персоніфікованих адептів українського авторитаризму. Безкомпромісний приклад у цьому показали США.

4.2. Електоральна криза (21 листопада 2004 р. — 26 грудня 2004 р.)

У листопаді та грудні 2004 р. в Україні відбулася революція, котру назвали "помаранчевою" і яка формально завершилася присягою нового президента у січні 2005 р. Вона прогнозувалася "каштановою" і на півроку раніше — на травень. Взимку, звісно, у Києві каштани не цвітуть, тому напросився колір теплолюбних апельсинів. Її відразу віднесли в один флористичний ряд до революцій "гвоздик" у Лісабоні (1974), "оксамитової" в Празі (1989), "троянд" у Тбілісі (2003), "тюльпанів" у Бішкеку (2005).

Напросився контекст кінцевої "третьої хвилі визволення" Європи. Про це йшлося у Карпатській декларації лідерів України і Грузії 5 січня 2005 р., оприлюдненій також у *Le Figaro* [556]. Після Другої світової війни і падіння Берлінського муру прийшов кінець авторитаризму в російському "близькому зарубіжжі". Не обійшлося без уточнень у *The Financial Times* 29 грудня 2004 р. Мовилося не про третю, а про четверту хвилю європейської демократизації. Перша — денацифікація Німеччини і дефашизація Італії, друга — злам автократій у Греції, Португалії та Іспанії, третя — крах соціалізму в Центральній та Східній Європі.

Редакція часопису "Критика" ще "помаранчевого" 8 грудня 2004 р. провела міждисциплінарну теоретичну дискусію [247]. З одного боку, юрист Всеволод Речицький та історик Ярослав Грицак апелювали до невідзначеності кінцевого результату і браку хаотичного сплеску. З іншого боку — соціолог Євген Головаха, політолог Володимир Кулик, публіцист Микола Рябчук виокремили радикальний злам у громадянському суспільстві.

Цей же критерій виділила у своєму коментарі у *The Financial Times* 27 грудня 2004 р. сенатор Гіларі Клінтон, яка працювала у сенатському комітеті збройних сил та у комісії з безпеки та співробітництва у Європі [383]. Таким чином завершилася "незавершена" революція 1991 р. Причому не загинув жоден її учасник.

Важливі революційні завдання вирішилися швидкою і мирною трансформацією провідних політичних інститутів (ЗМІ, суд, парламент, правоохоронні органи). Як лаконічніше, пройшла розважлива інавгурація нової європейської нації. Не випадково у березні 2005 р. польський президент Александр Квасьневський помаранчеву революцію назвав революцією гідності [2]. І навів три переконливі аргументи: процес завершили в цілковитій відповідності з демократичними стандартами, президент Л. Кучма від самого початку заперечив силові заходи (незважаючи на різні поради і дискусії), учасники публічних акцій проявили витримку і відкинули будь-які провокації.

Помаранчеву революцію трактували по-різному: масштабний прояв народовладдя, крах авторитарного режиму, "змова Заходу". Останнє вподобали в Кремлі та ліві радикали світу. Проте майже всі погоджувалися, що в Україні, як ніде в пострадянських республіках, існували передумови демократії: конкуренція між партіями і у парламенті, значно незалежний суд і активність вибоців. Також у роки незалежності, нагадала *The Wall Street Journal* 22 грудня 2004 р., десятки політиків і журналістів віддали життя за утвердження демократії.

У 1994-му був прецедент мирної передачі влади опозиції — новообраному президенту Л. Кучмі. Масовий опір 2000–2001 рр. сприяв оформленню правоцентристської опозиції. Отже, через десятиліття, зіткнувшись із величезним народним спротивом і не діставши однозначної підтримки правоохоронців, уже сам Л. Кучма вимушено вибрав компроміс. У результаті його кандидат опинився в ізоляції.

Пройшла демократична революція, зазначив італійський тижневик *Raporama* 13 грудня 2004 р., що поставила за мету звільнитися від авторитаризму і корупції та утвердити цінності західної цивілізації [376]. Для *The Wall Street Journal* і *Le Monde Diplomatique* її мирну спрямованість підкреслили ненасильницькі акції протесту, а також те, що парламент і суд були центральними і легітимними органами прийняття рішень [422; 585]. Як афористично прокоментував перший та останній президент СРСР Михайло Горбачов, в Україні тоді впала друга Берлінська стіна. Тобто мова йшла про подію світового значення.

У понеділок 22 листопада 2004 р. за п'ять хвилин до дев'ятої лише кілька тисяч осіб з помаранчевими прапорами перекрили рух на Хрещатику і зайняли місце під сценою на Майдані Незалежності. Як виявилось — на 17 днів. Так почалася революція, що змінила не тільки країну, але й усю Європу. Згідно з *The Baltimore Sun* та *Die Zeit*, вона вилилися в одне з найгостріших протистоянь після "холодної війни" [351; 490]. В історії незалежної України відкрилася нова багатообіцяюча глава. Протест вивів

на вулиці людей, котрі, образно кажучи, орієнтувалися на рівень життя Рима, Мадрида і Варшави, а не Москви.

У Києві світ побачив, як велика європейська країна прощалася з цілою історичною епохою. "Радянський Союз вмирає тільки зараз", — сказала тоді кореспонденту Frankfurter Rundschau письменник і філософ Оксана Забужко (18 січня 2005 р.). Адже насамперед пробудилася демократична самосвідомість пересічних українців. Вражала їх присутність на морозі. Дні проминали і натовп не зменшувався, навпаки — ріс. На Україну вже дивились не як частину сфери впливу, а суверенну державу із сильним громадянським суспільством.

Отже, помаранчеву революцію справедливо нарекли повстанням проти постсоціалістичної суспільної моделі, коли на зміну комуністичній номенклатурі прийшли "сталеві барони і вугільні князі" чи "кумівський капіталізм" (The International Herald Tribune, 10 грудня 2004 р.). Вона ще не засвідчувала однозначну перемогу "західного курсу", але різко зупинила стрімку рерадянізацію. Як дослідила Le Monde 16 грудня 2004 р., світоглядні мотиви проявилися чітко. На демонстрації виходили не "совки", а європейці, для котрих чужі гегемоністські претензії Росії.

Причому Європа вперше взяла на себе відповідальність за розв'язання кризи у країні, котру звикли жертвувати Росії. В американському тижневику The Weekly Standard Майкл Макфол із Стенфордського університету з'ясував чотири складові успіху: 1) всі речі назвали своїми іменами; 2) Захід виступив єдиним фронтом; 3) громадянське суспільство дістало конкретну підтримку; 4) високі європейські стандарти життя справили притягальний ефект [508]. Помілилися ті вчені, котрі сподівалися, що світ конструктивно розмовлятиме з В. Януковичем, як і з В. Путіним. Розвіялися ілюзорні заключення і про те, що режим Л. Кучми незворотно наблизив Україну до Росії та надзвичайно віддалив від Заходу.

За своєю суттю, помаранчева революція, була масовою акцією протесту. Головною її соціальною базою і рушійною силою став середній клас,

який тільки-но формувався. Україна показала, що зміна влади може пройти і у розпал економічного підйому. Заступник головного редактора The Financial Times Христя Фріланд виділила чотири причини внутрішньої слабкості режиму Кучми [417].

По-перше, незалежна Україна успадкувала лише відгалуження репресивної машини СРСР, штаб якої лишився у Москві. По-друге, українська приватизація розосередила економіку більше, ніж в олігархічній Росії. По-третє, політична еліта не поспішала підтримати агресивного можновладця В. Януковича, а почувалася краще з інтелігентним опозиціонером В. Ющенком. По-четверте, проявилась історична і географічна близькість України до Європи, що не давала підстав застосувати зброю.

Однак чому все таки помаранчева революція перемогла? Маємо дві аргументовані причини: (1) активність виборців, які вдалися до ненасильницьких дій проти влади, що (2) були наперед заплановані і добре координувалися. На цьому наполягали С. Кульчицький в українському щоденнику "День" і А. Каратницький в американському двомісячнику Foreign Affairs [131; 454].

На відміну від революцій 1989–1991 рр., в яких виразно простежувався тільки елемент розпаду суспільно-економічного ладу, революції в постсоціалістичних країнах усували такий релікт комуністичної доби, як управлінську корпорацію. Тому помаранчева революція була антикомуністичною. Номенклатура майже без втрат (крім західних областей) пережила 1989–1991 рр. і зберегла владу в незалежній Україні.

Конфлікт між державою (партією влади), що уособила комуністичне минуле, і суспільством (виборцями), які віддалилися від минулого, проявився на електоральному полі. Будучи реліктом, "партія влади" вважала собі подібним і населення, пропонуючи кланово-бюрократична модель держави через "вибори без вибору". Але падіння "залізної завіси" відкрило українцям Європу.

Геополітично помаранчева революція пройшла під знаком тектонічного зсуву в бік Заходу. 13 січня 2005 р. Європарламент 467-ма голосами проти 19-ти проголосував резолюцію надати Україні "європейську перспективу" з можливим членством в ЄС. За словами аналітиків Business Week, у підмурівок переможної виборчої платформи лягла надвичайно переконлива ідея: доля України пов'язана з Європою, що вірить у чесні вибори, прозорий бізнес і свободу слова [526]. Тобто європейський чинник став духовним стрижнем революції.

Першого дня (22 листопада 2004 р.) ранковий мітинг завершився уже 40-тисячним натовпом, а вечірній — 150-тисячним. Щовечора на Майдані виступав Віктор Ющенко і його сподвижники, що збирали до 500 тис. прихильників. В. Ющенко зразу проголосив свою перемогу і висловив недовіру Центральній виборчій комісії. На його переконання, спеціально висловленому для The Wall Street Journal 3 грудня 2004 р., мільйони людей елегантно протистояли авторитарному режиму і за два тижні довели світу свою належність до європейської спільноти [636]. Стопчик термометра опускався, але ряди демонстрантів у Києві та в інших містах тільки множилися.

У парламенті 23 листопада 2004 р. не вистачило кворуму, прийшов тільки 191 обранець. Олександр Мороз попередив про ризик румунського сценарію, коли комуністичний диктатор Н. Чаушеску був страчений. А о 17.13 Ігор Юхновський, старійшина Верховної Ради, привів Віктора Ющенка до президентської присяги на п'ятсотлітній Острозькій Біблії. Нового главу держави визнали міські ради декількох обласних центрів (Львів, Луцьк, Хмельницький, Івано-Франківськ, Вінниця). Про його підтримку заявили півтисячі українських дипломатів.

Але ЦВК увечері 24 листопада 2004 р. оголосило перемогу Віктора Януковича. Опозиція закликала до всеукраїнського політичного страйку і утворила Комітет національного порятунку. Загальнонаціональний страйком очолив Анатолій Кінах. До страйку приєдналися близько 27 тис.

підприємств. В основному масові протести були спонтанними, узагальнила The Financial Times 27 листопада 2004 р., їх масштаб здивував соратників В. Ющенко. У центрі Києва збиралося до півмільйона "помаранчевих". У Львові на мітинги протесту виходило більше 100 тис., у Харкові — до 70 тис. Тільки раз на привокзальній площі у Києві зібралось 5-7 тис. "синьобілих" — прихильників В. Януковича. Головним чином до 20-30 тис. їх мітингувало у Донецьку.

Оголосивши офіційні результати, ЦВК так і залишила без відповіді, чому аж три дні обробляли останній відсоток бюлетенів. Це виявили трохи пізніше, коли високі правоохоронці передали соратникам В. Ющенко аудіофайли і роздруківки розмов тіньових штабістів В. Януковича [344]. Його публічний штаб розташувався в Києві у кінотеатрі "Зоряний", неподалік ЦВК. Він діяв підкреслено відкрито і цивілізовано. Але усе вирішував таємний штаб — поблизу кабінету міністрів на Музейному провулку. Більше двох годин записів звідти розкрили механізми фальсифікації виборів.

Нечувану фальсифікацію зробили за допомогою підроблених документів. Ще на перших теледебатах 15 листопада 2004 р. В. Ющенко показав стос незаповнених протоколів виборчих дільниць, на яких стояли підписи і мокрі печатки. У другому турі фальшиві бюлетені надрукували у Росії. Вони суттєво відрізнялися від справжніх, тому їх використали у "надійних" регіонах. Підприємство, що обслуговувало електронну систему "Вибори", заявило Верховному суду про зовнішнє втручання. Голову ЦВК Сергія Ківалова звинуватили, що він продав таємні коди.

Не чекаючи офіційного набуття повноважень, В. Ющенко видав низку декретів. Їх оприлюднили 25 листопада 2004 р. Першим декретом "Про відновлення народовладдя в Україні" утворено Комітет національного порятунку — "народний орган захисту Конституції України", а також Народну самооборону і Українську гвардію. Ці дії знайшли підтримку наукової еліти. Звернення підписали понад 60 найвідоміших учених, серед яких академіки НАНУ Олександр Возіанов, Іван Дзюба, Микола Жули-

нський, Сергій Комісаренко, Мирослав Попович, Костянтин Ситник, Олександр Шалімов, Ігор Юхновський, члени-кореспонденти Олег Білорус, Тамара Гундорова, Віталій Дончик і Микола Тронько.

Єдиним виходом із кризи Віктор Ющенко вважав судове розслідування фальсифікації та повторне голосування. Як деталізувала швейцарська газета *Le Temps* 26 листопада 2004 р., при цьому належало вдосконалити виборчий закон і сформувати новий ЦВК, надати рівний доступ кандидатів до ЗМІ та відмовитися від адмінресурсу. "Переговорну" комісію з його боку очолив Іван Плющ. До неї також увійшли Анатолій Кінах, Олександр Зінченко і Петро Порошенко.

Представник президента США на виборах в Україні Річард Лугар теж миттєво зазначив кричущі порушення (*The Independent*, 23 листопада 2004 р.). Фізичні залякування виборців і протиправне використання урядових адміністративних і юридичних повноважень були повсюдними. Зокрема, незаконно виключали членів комісій від опозиції та подали неправильні списки виборців. За словами Р. Лугара, агресивний план фальсифікації у день голосування був задіяний у співпраці з владою.

Це стосувалося явки. 21 листопада 2004 р. в Україні проголосували 76,77 % занесених у списки. Про це повідомив сайт ЦВК о 21 год. 18 хв, а вже через два дні — 80,36 %. Так, на 20.00 проголосувало 81 % виборців Луганщини, а за даними ЦВК — 88 %. Основне збільшення відбулося за рахунок Донеччини, де за ніч із 21 на 22 листопада кількість голосуючих зросла з 74,3 до 96,65 % або на 843 тис. осіб. У Миколаївській області 35 % усіх виборців голосували вдома.

За оцінками вченого-економіста А. Аслунда у *The Washington Post* (6 грудня 2004 р.), фальшування додало прем'єру 5,5 % голосів, а його офіційна перевага 2,85 %. За В. Януковича проголосувало 15093691 чол. (49,46 %), за В. Ющенка — 14222289 (46,61 %). Відрив склав 871402 голоси. Як для США доленосним на президентських виборах-2000 був штат Флорида, а 2004-го — Огайо, так і в Україні все вирішувалось у Донецькій області.

21 листопада 2004 р. міжнародний спостерігач Олександр Кинєв із Росії бачив у Горлівці (300 тис. виборців) організовані групи "карусельщиків" (подібне зазначили інтерв'юєри The Washington Post 24 листопада 2004 р. у Запоріжжі та Харкові).

Реальна явка на Донеччині не перевищувала 70 % і В. Янукович набрав 75-85 %. За офіційними ж даними, із 3 млн. 711 тис. донеччан 96,2 % (3 млн. 570 тис.) вибрали В. Януковича, а В. Ющенко — 2 % (75 тис.). Незалежні дослідження показали 82 і 7 %. У першому турі з 2 млн. 868 тис. за В. Януковича були 2 млн. 496 тис. (86,74 %), за В. Ющенко — 84 тис. (2,94 %). Отже, при збільшенні явки на 18 % в В. Ющенко виявилось на 9 тис. голосів менше, а В. Янукович набрав на 1 млн. 74 тис. більше [220, с. 294-295].

Як на Лучо Малана, керівника спостерігачів НАТО, участь у виборах 98,5 % громадян у Донецьку, до того ж на 21 % вище, ніж у першому турі, нереалістичні. Загалом Донеччина перевищила середню явку по країні на 18 %. Це дало В. Януковичу додатково 600 тис. голосів, підрахував Домінік Ейрел з Оттавського університету для The Wall Street Journal (23 листопада 2004 р.).

Як і у першому турі, 17 регіонів висловилися за Віктора Ющенко, 10 — за Віктора Януковича, але загальний результат інший: 49,46 % проти 46,61 % на користь останнього. Чотири члени ЦВК не підписали протокол про визнання Януковича президентом — Ярослав Давидович, Андрій Магера, Руслан Князевич і Олександр Чупахін. Інші 11 членів 24 листопада 2004 р. ухвалили рішення з порушеннями законодавства. Оскільки протоколи теркомісій складені 22 листопада, на оскарження відводилося сім днів, до 29 листопада. Підсумок годилося підвести, починаючи із 30 листопада 2004 р.

Тому на переголосуванні 26 грудня 2004 р. переобрана Центральна виборча комісія на чолі з Ярославом Давидовичем уже ефективно протидіяла можливим спробам фальшування. Усі 38300015 бюлетенів мали 13

ступенів захисту від підробок. У списки внесли 37,61 млн. виборців. Працювали 32118 дільниці, на дві менше, ніж 21 листопада 2004 р. Їх ліквідували у нефункціонуючих пологових будинках.

ЦВК виготовила 188070 відкріпних талонів (на другий тур — 1,5 млн.), тобто їх кількість зменшилася з 4 до 0,5 %. Кардинально підвищили безпеку інформаційного центру і системи "Вибори". Сайт поновлювали кожні 20 хв. Результати голосування також дублювалися телеграмами з урядовим статусом.

Штаб В. Януковича штучно загострив увагу на "усунутих від голосування". Але пізно вночі 25 грудня 2004 р. Верховний суд відхилив заяву проти ЦВК. Позивач оскаржував обмеження голосувань удома, причому безпідставно й на думку *The Washington Times* (26 грудня 2004 р.). Цікаво, прем'єр навів дані про 5 млн. інвалідів, а профільне міністерство — 2,66 млн., із них 80 тис. недієздатних і 146 тис. дітей. Першу групу інвалідності мали 319 тис. виборців.

Усього голосували вдома 600 тис., тоді як упродовж кампаній 1994–2002 рр. — 500 тис. Це зростання на останніх виборах 26 грудня 2004 р. відбулося попри скорочення населення на 5 млн. Явка теж не дала підстав казати про дискримінацію. Якщо в першому турі взяли участь 28035184 виборці, у другому — 30511289, то в третьому — 29068309.

Спочатку в діючої влади визрів задум негайно після другого туру привести до присяги Віктора Януковича, котрого вже поздоровили президенти Росії, Вірменії, Казахстану, Узбекистану, Киргизії, Білорусі. Але для інавгурації потрібна публікація рішень ЦВК у парламентській та урядовій газетах "Голос України" і "Урядовий кур'єр". 26 листопада 2004 р. віцепрем'єр Дмитро Табачник і міністр кабінету міністрів Анатолій Толстоухов проявили революційну відчайдушність. Вони внесли у черговий номер "Урядового кур'єру" постанову ЦВК усупереч судовій забороні. Міністри відправили верстку газети у видавництво без підпису редактора. Пильні друкарі спричинили гучний скандал.

Потім адепти режиму вирішили налякати сепаратизмом. 27 листопада 2004 р. голова Верховної Ради В. Литвин заявив, що "трьох президентів Україна не винесе". Він назвав кризу закономірним ужинок останніх років: "Влада розійшлась з народом, політика з мораллю". ЦВК дискредитувало себе підрахунком голосів уже після першого туру. Непокоїла байдужість легітимного глави держави, який довго ухилявся від будь-яких рішень. У сесійному залі В. Литвин рішуче попередив керівників регіонів про кримінальну відповідальність за провокування сепаратизму (див. відп. стенограму на сайті Верховної Ради (www.rada.kiev.ua)).

27 листопада 2004 р. Верховна Рада ухвалила постанову про політичну кризу в Україні, якою фактично анулювала перемогу В. Януковича. Результати другого туру визнано такими, що "відбулися з порушення законодавства і не відображають волевиявлення громадян". ЦВК висловлено недовіру за неналежне виконанням обов'язків.

Сепаратистські настрої розпалювалися головами обладміністрацій у Луганську (Олександр Єфремов), Донецьку (Анатолій Близнюк), Харкові (Сергій Кушнар'єв) і міським головою в Одесі (Руслан Боделан). Це занепокоїло *Neue Zürcher Zeitung* та *The Washington Post* (27, 28 листопада 2004 р.). Зокрема, А. Близнюк заявив, що 2,5 млн. жителів Донецької області 27 листопада 2004 р. на мітингах підтримали В. Януковича.

Наступного дня (28 листопада 2004 р.) у разі його невизнання президентом Всеукраїнський з'їзд депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад усіх рівнів у м. Сєверодонецьку Луганської обл. (3,5 тис. учасників) запропонував радикальні дії аж до референдуму "з питання можливої зміни адміністративно-територіального устрою України" [196, с. 281-282]. Як іронізували гострі на слово політики і журналісти, йшлося про створення Південно-Східної Української Автономної Республіки (ПіСУАР).

Східноукраїнський сепаратизм найбільше шкодив інспіратору. Як прогнозував 15 грудня 2004 р. у *The National Review* професор Р. Пайпс, ко-

ли ці регіони відокремляться, Росія не матиме вже впливу на центральну і західну Україну, котрі навално зближаться із Заходом [539]. Учений-економіст А. Аслунд для *The Weekly Standard* (27 грудня 2004 р.) особисто перевіряв у Донецьку реальний ґрунт [359]. Він мав низку розмов із "сталевими баронами", котрі виплекали динамічні вертикально і горизонтально інтегровані компанії європейського типу. Незважаючи на географічну близькість до Росії та значні поточні продажі сталі Китаю, ділові інтереси їх, навпаки, тягли магнітом в Європу. Це ж збагнув аналітик *Die Zeit* 4 січня 2005 р.

На сепаратистську загрозу гостро відрегували голова Верховної Ради В. Литвин і міністр юстиції О. Лавринович, а Партія промисловців і підприємців розпочала безстрокову акцію "Подзвони в Донецьк! Подзвони в Луганськ! Розкажи людям правду!" Президент Л. Кучма тоді випав на декілька днів з ефіру. Таке не дозволив собі президент США, який уважно стежив за встановленням електоральної правди. За невеликим винятком, чільні представники виконавчої влади теж сховали голови у пісок.

Незважаючи на бездіяльність президента, місцева влада стежила за дотриманням законності. Так, рішення Харківської облради про створення виконкому і передачі йому виконавчої влади у регіоні Харківська міськрада визнала неконституційним, а обласний прокурор М. Сінчук опротестував. Самраз Є. Кушнар'єв устиг обратися головою облради, але через два місяці його повноваження депутати скасували знову ж таки на вимогу прокурора.

28 листопада 2004 р. Комітет національного порятунку висунув ультиматум Леоніду Кучмі. Протягом 24 годин вимагалось: 1) відправити у відставку прем'єра за участь у сепаратистських акціях і сприяння фальсифікації виборів; 2) внести на розгляд парламенту кандидатури нового складу ЦВК; 3) звільнити голів Донецької, Луганської та Харківської облміністрацій; 4) доручити генпрокурору і СБУ відкрити кримінальні справи проти сепаратистів [220, с. 300].

Тоді ж при Комітеті нацпорятунку утворили дорадчий орган — Національний комітет захисту територіальної цілісності України. Його головою став генерал армії Віталій Радецький, а секретарем — генерал-полковник Анатолій Лопата. Це колишні міністр оборони і начальник генерального штабу.

Українських правоохоронців задалегідь оснастили новими методами впливу на протестуючих. Їх схвалило міністерство охорони здоров'я. Та 23 жовтня 2004 р. двох капітанів міліції і одного приватного охоронця закули в кайданки у приміщенні Центрвиборчкому. Разом зі сотнею спілників вони напали на стотисячний мітинг прихильників В. Ющенка (The Financial Times, 25 жовтня 2004 р.).

Під масованим тиском опозиції ЦВК того дня ухвалила рішення заснувати у Росії додатково не планованих 420, а 41 виборчу дільницю. Там ніби хотіли голосувати 150 тис. українців або у 50 разів більше показника 1999 р. 28 жовтня 2004 р. Верховний суд скасував дане рішення. Отже, впоралися 4 дільниці (Москва, Санкт-Петербург, Ростов-на-Дону, Тюмень). Їм передали 13470 бюлетенів. Усього за межами України створили 123 дільниць.

Після другого туру правляча верхівка не сподівалася втратити ініціативу. Все залежало від кількох факторів. По-перше, від поведінки населення, позаяк узимку вуличні протести вимагають стійкості. По-друге, як діятимуть правоохоронці. Глава президентської адміністрації В. Медведчук і прем'єр В. Янукович схилили президента Л. Кучму застосувати силу проти демонстрантів. Такими відомостями володіла The Financial Times 14 грудня 2004 р. [615]. Та на теледебатах 20 грудня 2004 р. В. Янукович уже толерував протестуючих, оскільки за останні роки тою чи іншою мірою всіх зачепила несправедливість.

Урешті-решт Л. Кучма усвідомив, що відбулося. 26 грудня 2004 р. він звернувся до народу і визнав природнім постійний контроль за державою з боку суспільства. Саме тому не зробив жодного силового кроку

попри "гарячі голови і крижані серця", усупереч "геростратам сучасності." Він їх не персоніфікував, але ясно про кого йшлося.

Ключовим моментом стала неділя 28 листопада 2004 р., коли підрозділам внутрішніх військ роздали бойові набої. Як помітив журналіст The Washington Post 17 грудня 2004 р., "цинічним сміхом" В. Янукович заперечив пряме прохання ввести війська у Київ: "Я просив навести порядок" [413]. У нього ще після першого туру виникла ілюзія задіяти армію. Про це розповів Die Welt 25 листопада 2004 р. экс-міністр оборони Євген Марчук [405].

Як виявилося, на бік революції перейшли багато діючих генералів, зокрема Олександр Скібінецький (радник голови СБУ), Михайло Куцин (командувач Західним напрямком — колишній Прикарпатський військовий округ), контр-адмірал Ігор Тенюх (El Pais, 24 листопада 2004 р.).

Згодом усе впливло на поверхню у публікації Ч. Чиверса у The New York Times 17 січня 2005 р. [380], котру пізніше дехто з лідерів революції назвав не зовсім достовірною, позаяк занадто звеличувалася роль Служби безпеки України. Командувач внутрішніх військ Сергій Попков зосередив 15 тис. чол. у столиці та околицях. Частину направив на пости біля урядових будинків, а 10 тис. залишив у резерві, для котрих 28 листопада 2004 р. о 10 год. вечора пролунав сигнал тривоги. Вони кинулися до вантажівок. Київ очікувало жахливе зіткнення. Керівництво СБУ не заважало діяти за планом адміністрації президента.

Генерали Ігор Смешко, Віталій Романченко, Ігор Дріжчаний тісно контактували з В. Ющенком, якому надали фахівців з антитерористичного підрозділу "Альфа" й організувати охорону його штабу. Кілька сот офіцерів направили поміж демонстрантів, а на дахи прилеглих будівель — снайперів. Ю. Тимошенко з подивом спостерігала, як начальники розвідки О. Галака (міністерство оборони), контррозвідки В. Романченко (СБУ), командувач сухопутними військами М. Петрюк домоглися скасування три-

воги. Корабель режиму сів на мілину, підсумував репортер The New York Times.

Підсилив цю вірогідність значно пізніше указ В. Ющенка, вже як президента України 22 серпня 2005 р. "За значний особистий внесок у зміцнення національної безпеки і обороноздатності Української держави, зразкове виконання військового, службового обов'язку у захисті конституційних прав і свобод громадян та з нагоди 14-ї річниці незалежності України" генерал-лейтенанта Михайла Куцина, генерал-полковника Миколу Петрука нагороджено орденом Богдана Хмельницького III ст. (див.: www.president.gov.ua).

Генерал-лейтенант юстиції Ігор Дріжчаний, незважаючи на всі кадрові післяреволюційні пертурбації, залишився заступником голови СБУ, а 8 вересня 2005 р. її очолив. Печерський районний суд міста Києва 25 серпня 2005 р. поновив Олександра Галаку на посаді начальника головного управління розвідки міністерства оборони, визнавши його звільнення з посади (указ президента від 13 червня 2005 р.) неправомірним. В. Ющенко змушений підписати відповідний указ про поновлення О. Галаки 26 вересня 2005 р.

Бажаючих розіграти трагедію вистачало на регіональному рівні. Цей сценарій, очевидно, готувався для Закарпаття. 27 листопада 2004 р. офіцерські збори облуправління внутрішніх справ висловили недовіру своєму начальнику Василю Варцабі, його заступнику Віктору Русину, а також голові облдержадміністрації Івану Різаку. Заява півтори сотні офіцерів була пов'язана з подіями попереднього дня, коли на стадіоні "Авангард" в Ужгороді міліціонери затримали 30 чол. з арсеналом зброї (пістолети, автомати, бейсбольні бити, сталеві пруті і кастети). Серед них виявили співробітника "Інтерполу", котрий перед тим побив народного депутата Юрія Оробця.

Частину зброї вилучено з авто президента ФК "Закарпаття" Володимира Пауля, радника голови облдержадміністрації. В. Русин взяв затриманих під

свою опіку і відпустив, а їхні автівки безуспішно пробували забрати зі штрафмайданчика І. Різак і В. Варцаба. Заступник начальника управління карного розшуку області Юрій Рахівський пояснив: "Ми тільки встали проти бандитів, яких пригріла влада тут у нас на Закарпатті" [220, с. 304]. Вони громили дільниці ще на виборах мера Мукачева і зробили декілька нальотів під час президентських турів. У них знайшли список голів сільрад, де переміг В. Ющенко, і "проблемних" членів комісій. Група мала напасти на ужгородських демонстрантів (збиралося до 30 тис.).

30 листопада 2004 р. спікер В. Литвин константував: за паралічу системи держуправління в Україні парламент загальмував ескалацію напруженості та заспокоїв світ. 1 грудня Верховна Рада прийняла постанову, в якій засудила сепаратистські прояви, висловила недовіру кабінету міністрів і намір формувати уряд народної довіри. Для *The Washington Post* (2 грудня 2004 р.) це свідчило про певний прогрес у розв'язанні кризи.

Упродовж робочого тижня з понеділка 29 листопада до п'ятниці 3 грудня 2004 р. Верховний Суд розглядав скаргу довіреної особи В. Ющенка. Мільйони українців спостерігали у прямому телефірі за перебігом засідання колегії цивільної палати на чолі з Анатолієм Яремою. 3 грудня судді встановили, що ЦВК не досліджувала протоколи територіальних комісій, не перевіряла їхню автентичність, правильність і повноту складання, не розглянула заяви й скарги про порушення порядку встановлення підсумків голосування, а у судах не закінчився ані термін, ані сам розгляд скарг на бездіяльність, дії, рішення тервиборчкомів. У зв'язку із цим прийняте ЦВК рішення підлягало скасуванню.

Верховний Суд також виявив порушення в складанні й уточненні списків виборців. Допускалося включення того самого громадянина кілька разів, осіб, які не мали права голосу. Крім того, виготовлення, облік, видача й використання відкріпних посвідчень проходило без належного контролю ЦВК. (До речі, Л. Кучма не підписав 19 листопада 2004 р. закон про заборону голосувати за відкріпними, а ЦВК для другого туру виготовила їх

1,5 млн.). Передвиборча агітація у ЗМІ проводилася без дотримання принципу рівних умов і всупереч закону, що заборонив агітувати органам виконавчої влади і місцевого самоврядування, їх посадовим і службовим особам.

Наведені обставини виключили можливість достеменно встановити результати реального волевиявлення, тому Верховний Суд відновив права суб'єкта виборчого процесу (В. Ющенко) шляхом повторного голосування 26 грудня 2004 р.

Згодом (8 грудня 2004 р.) В. Ющенко на Майдані оголосив про взяття нового "редута" — відставку ЦВК і генпрокурора, зміни до виборчого законодавства (The Financial Times, 9 грудня 2004 р.). Того дня Верховна Рада прийняла пакет законів (402 голосами з 450), які зразу ж у сесійному залі підписав президент. Так, рішення про дострокове припинення повноважень члена виборчої комісії уже приймалося одночасно із включенням іншого представника від того ж кандидата. Відкріпні посвідчення виготовлялися у кількості 0,5 % від унесених до списків виборців. Голосувати за межами приміщення дільниці могли тільки інваліди першої групи і не здатні пересуватися самостійно.

Водночас внесли зміни до Конституції. Зокрема, кандидатуру прем'єр-міністра визначала коаліція, котру формувала більшість народних депутатів від конституційного складу. Президент, Верховна Рада і місцеві ради вибиралися на однаковий п'ятилітній термін або ж "в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень". До 1 вересня 2005 р. парламент мав удосконалити місцеве самоврядування. У протилежному разі конституційна реформа набирала чинності з 1 січня 2006-го.

The Boston Globe 10 грудня 2004 р. цілком резонно зазначила, що компроміс розв'язав електоральну кризу і гарантував головний принцип демократії: воля народу повинна бути висловлена і зафіксована чесно [391]. Конституційна реформа позбавляла авторитаризм підґрунтя,

оскільки ряд президентських повноважень передавалися парламенту і органам місцевого самоврядування.

У повторному голосуванні 26 грудня 2004 р. взяли участь 29068309 громадян. За В. Ющенка висловилося 15115452 (51,99 %), за В. Януковича — 12848087 (44,19 %). Першим поздоровив переможця президент Грузії у прямому телебаченні через дві години після закриття дільниць. Наступного дня приєдналися верховний представник ЄС з єдиної зовнішньої політики і політики безпеки, голова Єврокомісії, президенти Польщі, Молдови, Румунії, Литви, Латвії, усе державне керівництво і лідери опозиції ФРН, прем'єри Нідерландів, Словаччини, держсекретар США, міністр фінансів Ізраїлю. Згодом долучилися президенти Вірменії, Казахстану, Узбекистану, Киргизії, Білорусі, котрі після другого туру поспішили привітати Януковича.

Тоді головними світовими новинами були українські вибори і найпотужніший землетрус у Південно-Східній Азії (250 тис. загиблих). На Майдані Незалежності виступив генеральний секретар Соціалістичного Інтернаціоналу Луї Айяла. Соціал-демократи, соціалісти і лейбористи планети солідаризувалися з революцією, котра "відкрила нову сторінку в історії України". Відтепер, словами держсекретаря К. Пауелла, вона не належала Заходу чи Сходу, а всьому світу [214].

Останню скаргу В. Януковича Верховний Суд розглядав 17-20 січня 2005 р. у прямому телебаченні. І відхилив її, про що о 2 год. 40 хв ранку 20 січня 2005 р. оголосив голова цивільної судової палати Анатолій Ярема. Цим рішенням і завершилася затяжна політична криза. 21 січня В. Ющенко привітав президент Росії, а через день — президент США.

У неділю, 23 січня 2005 р., на урочистому засіданні Верховної Ради Віктор Ющенко прийняв присягу президента України. У Київ прибули 64 офіційні іноземні делегації: 8 президентів, 3 прем'єри, 5 голів парламенту, 2 віце-прем'єри, один віце-спікер, міністри, а також спеціальні гості — експрезиденти Вацлав Гавел і Лех Валенса. Приїхало півтори тисячі

іноземних журналістів, які детально переказали перебіг інавгурації. Революція скінчилася і гарячі новини теж.

Україна провела четверту інавгурацію. 1991-го Л. Кравчук, 1994-го Л. Кучма присягали у Верховній Раді. У 1999-му (другий термін Кучми) церемонія проводилася в палаці "Україна". Тоді вперше вручено знак президента (нагрудний ланцюг), еталон президентської печатки і булава, як знак вищої посадової особи і верховного головнокомандуючого, а у Св. Софії президента благословили представники основних конфесій.

Французький філософ Андре Глюксман у *Le Monde* 30 січня 2005 р. оцінив особисту перемогу Віктора Ющенка як знакову в долі Європи, що започаткувала новий відлік історичного часу [427]. Незважаючи на протидію грізного сусіда, "українці дали європейцям урок мужності, приклад ясності розуму і вогню пристрасті, від котрих вони відвикли".

Помаранчева революція, словами її лідера, привела до чотирьох фундаментальних змін: поклала край пострадянському періодові, суспільство вдалося до самозахисту без застосування насильства, державні установи (суд і парламент) захистили верховенство права, бізнес виступив за прозору владу (*The Financial Times*) [637]. Україна показала приклад багатьом країнам, як подолати автократію (*Le Monde*) [480]. Прямим наслідком революції стало формування нової виконавчої влади.

Революція перекочувала з наметового містечка до офісу В. Ющенка. Резерв часу (14 місяців до наступних парламентських виборів) дозволяв завершити її реформами, знайти спільну мову з півднем і сходом країни, полагодити з Росією. Переможець ризикував, амністуючи Л. Кучму і ключових адептів режиму, але суд над ним міг відволікти увагу від нагального, переконувала *The Washington Times* 11 січня 2005 р. [486].

В. Ющенко взявся провести успішні розслідування чотирьох резонансних справ: убивство Г. Гонгадзе (це вимагав і лист *The Human Rights Watch* 21 січня 2005 р.), приватизація "Криворіжсталі", фальсифікація другого туру виборів і своє отруєння. Не менш важкими видалися кадрові

призначення і розмінування зон, позбавлених права. Наприклад, належало діяти обережно, вживаючи заходів проти ієрархічної структури східних регіонів.

* * *

Підсумовуючи підрозділ, зазначимо наступне. По-перше, у часовому вимірі ця мирна революція пройшла у три етапи: перший тривав 17 днів, коли фальсифікація результатів другого туру стала легітимно доведеним фактом у суді та парламенті (22 листопада — 8 грудня 2004 р.). Другий етап завершився переголосуванням 26 грудня 2004 р., а третій — інавгурацією 23 січня 2005 р.

По-друге, головні завоювання революції формулювалися і приймалися двома легітимними вітками державної влади: законодавчою і судовою. 1 грудня 2004 р. Верховна Рада засудила сепаратизм і висловила недовіру уряду, а 8 грудня переобрала ЦВК, внесла зміни до виборчого законодавства і прийняла конституційну реформу. 3 грудня колегія цивільної палати Верховного Суду відновила права суб'єкта виборчого процесу (В. Ющенко) шляхом повторного голосування 26 грудня 2004 р., а недовзі (20 січня 2005 р.) відхилила подібну скаргу В. Януковича.

По-третє, в її авангарді стояла широка політична коаліція, котру представляли харизматичні фігури опозиції (В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз) і технократи, котрі жадали позбавити країну авторитаризму (В. Литвин, А. Кінах). Вони мобілізували середній клас і перетягли на свій бік "прихований фактор": журналісти, дипломати і правоохоронці стали пліч-о-пліч із народом.

4.3. Вплив зовнішніх чинників у революційних подіях листопада-грудня 2004 р.

Аби подолати державний переворот, що виявився у фальсифікації результатів виборів, В. Ющенко звернувся за підтримкою до інших держав

і міжнародних структур. США з Європою не ухилилися від сутички. Західна дипломатія показала себе рішучою, швидкою і єдиною. Подібне траплялося рідко, відмітили одночасно (у своїх випусках за 26 листопада 2004 р.) американська The International Herald Tribune, іспанська ABC, італійська La Repubblica. Українська криза, зокрема, привела до "деберлусконізації" італійської позиції від надмірних хитрощів. Новий міністр закордонних справ Джанфранко Фіні підтвердив намір "виступати європейським хором" [214].

За спостереженнями мексиканської газети La Jornada 5 грудня 2004 р., при зовнішньому моноліті все ж вирізнялося два підходи [446]. "Нова Європа" на чолі з Польщею, котру опікала Великобританія, налаштувалася наступально. "Стара Європа" з франко-німецьким ядром, до якого прилучилася Іспанія, прагнула якнайменше образити Росію. Однак Захід загалом усе таки об'єднався. Це сталося вперше після затяжних міжусобиць, пов'язаних із американським вторгненням в Ірак у березні 2003 р.

Коли ЦВК визначила переможця, США заперечила легітимність. Держсекретар К. Пауелл відреагував блискавично: "Ми не можемо прийняти цих результатів. Їх також не визнає світова громадськість, оскільки не було розслідування зафіксованих численних порушень і фальсифікацій" (The Financial Times, 25 листопада 2005 р.). Він твердо висловив позицію США президенту Л. Кучмі, голові Єврокомісії М. Баррозо і верховному представнику Х. Солані, президенту Польщі А. Квасьневському, міністру закордонних справ Росії К. Лаврову.

Попередній держсекретар М. Олбрайт в унісон заявила, що "Україна була, Україна є, і Україна буде демократичною". До речі, їй відводили важливу роль у т. зв. "американському сценарії" революції [220, с. 309].

24 листопада 2004 р. канцлер Герхард Шрьодер підтримав висновки Організації з безпеки і співробітництва в Європі, а бундестаг одноголосно прийняв резолюцію щодо України. У ній висловили солідарність з учасниками протестів і вимагали повторити вибори. Міністр Йошка Фішер у бу-

ндестази висловився так само, а представник фракції соціал-демократів Герт Вайскірхен підтвердив, що Німеччина визнала помаранчеву революцію. Як і Ж. Ширака, Г. Шрьодера тоді гостро критикували за поблажливість до Путіна, "демократа чистої води" з КДБ (Die Welt, 7 грудня 2004 р.).

Міністр закордонних справ Джек Стро від імені уряду Великобританії заявив, що голосування 21 листопада 2004 р. не було справедливим і чесним. Екс-прем'єр Маргарет Тетчер закликала Захід активніше підтримати українських демократів. Найбільші за накладом і читацькою аудиторією The Daily Telegraph, The Times, The Independent, The Guardian і The Financial Times в окремих числах по декілька шпальт присвячували Україні. Вони друкували на півсторінки панорамні фото Майдану Незалежності, вщент заповненого людьми. Британським газетам здавалося, що європейці чи не востаннє стали свідками, коли країна таких розмірів визначається куди іти [220, с. 309-310].

Виборчий хаос спонукав до категоричних висловлювань і міністра закордонних справ Канади П'єра Петтігрю (The Toronto Star, 24 листопада 2004 р.). Його уряд отримав інформацію "з перших уст". Приміром, правник Данило Білак із Торонто у 1995–2002 рр. працював радником міністра юстиції та прем'єр міністра України. 21 листопада 2004 р. був міжнародним спостерігачем у Херсоні, де вперше зіткнувся з тим, як результати голосування легко коригувалися в комісіях усіх рівнів.

Не всі західні канцелярії вмить усвідомили, що доля України повинна вирішуватися у Києві, а не у Москві. Багатьох у світі оглушило мовчання Франції, що здебільше переймалася малозначимою суперечкою соціалістів і президентського Союзу за народний рух (Les Echos, 23 грудня 2004 р.).

Першим зреагував речник міністерства закордонних справ 23 листопада 2004 р. й обережно засумнівався в результатах. Через три дні, перебуваючи у Буркіна-Фасо, президент Жак Ширак висловився за єдність України і розв'язок кризи, а міністр закордонних справ Мішель Барньє те

саме казав у Національній асамблеї 1 грудня. Ліонель Столерю, економічний радник обох президентів України (1992–1997), запитав у *Le Monde* 11 грудня 2004 р., коли ж Париж урешті налагодить діалог із Києвом без посередництва Москви?

Євросоюз став головним посередником у розв'язанні кризи. 26 і 30 листопада, 6 грудня 2004 р. в Маріїнському палаці відбулися три раунди "круглого столу" за участі президента Леоніда Кучми, кандидатів у президенти Віктора Ющенка і Віктора Януковича, голови Верховної Ради Володимира Литвина, президентів Польщі Александра Квасьневського, Литви Валдаса Адамкуса, верховного представника ЄС з єдиної зовнішньої політики і політики безпеки Хав'єра Солани, генерального секретаря ОБСЄ Януша Кубіша і глави Державної думи Росії Бориса Гризлова.

Згодом компакт-диск "Володимир Литвин. Україна-2004: Події. Документи. Факти" вмістив усі три розшифровки круглих столів. "Українська правда" опублікувала їх 3, 9, 10, 11, 16, 17, 18 березня 2005 р.

Квасьневський у *Der Tagesspiegel* 5 грудня 2004 р. вказав три цілі посередників: перевірити результати голосування, врегулювати конфлікт без насилля, провести діалог [546]. В інтерв'ю польському журналу *Polityka* 18 грудня 2004 р. він згадав труднощі знаменитих перемовин. Л. Кучма і В. Ющенко (у такій послідовності) 23 листопада 2004 р. попросили його посередництва.

Президент Польщі надав справі європейського характеру і переговорив із Х. Соланою, прем'єром Нідерландів Е. Балкененде, канцлерами Німеччини Г. Шрöderом і Австрії К. Шюсселем, президентами Чехії В. Клаусом, Франції Ж. Шираком і США Дж. Бушем. Г. Шрöderа попросили побесідувати з В. Путіним, оскільки Росія була важливим гравцем для розв'язання конфлікту. Але світові країни усвідомили: Росія без України — краще вирішення, ніж Росія з Україною. Як розтлумачила *Frankfurter Allgemeine* 29 грудня 2004 р., до цього діяв негласний консенсус про належність України до російської сфери впливу.

Із 24 листопада 2004 р. у Києві трудилася польська місія на чолі з Яцеком Ключковським, куди ввійшли Станіслав Чосек з канцелярії президента, директори департаментів МЗС (Америци і Східної Європи) Генрик Шлайфер і Войцех Зайончковський, радник прем'єра у справах України Ольга Іваняк.

Перша зустріч з Л. Кучмою 26 листопада 2004 р. була драматичною. Він мав претензії до всіх, та не міг виїхати будь-куди, лише сидів під Києвом у санаторії неподалік своєї дачі. А. Квасьневський послабив його спротив: "Якщо сидиш у цьому селі, виходить, влади не маєш". Коли з'ясувалося заплановане прибуття в Київ 40 тис. шахтарів для протистояння з Майданом, Янукович погодився зупинити акцію. "Якби тоді сталося те, що могло б статися, не знаю, де б ми зараз в Україні були," — згадав польський президент про вирішальні півгодини. Його пропозиція про пряму телетрансляцію з Верховного суду спричинила "жахливе замішання".

Наступний раунд "круглого столу" уже розглянув питання про повтор виборів повністю чи тільки другого туру. Українська влада хотіла замінити В. Януковича і виставити нового кандидата.

Крім поляків, за українців переживали інші західні сусіди — румуни і угорці. The Economist 25 листопада 2004 р. на обкладинці помістив велике фото В. Ющенко і опублікував статтю "Очі Центральної Європи прикуті до України". Тоді ж Траян Башеску став президентом Румунії. Як і В. Ющенко, він вибрав своїй кампанії помаранчевий колір (The Daily Telegraph, 14 грудня 2004 р.). Голова Товариства угорської культури Закарпаття Міклош Ковач у Києві привселюдно підписав угоду з Віктором Ющенком про співпрацю. На церемонію спеціально прилетів колишній прем'єр Угорщини Віктор Орбан, вельми авторитетний серед 150 тис. закарпатських угорців.

Для всіх безапелюючим був прозахідний курс української опозиції. Тому нерідко аналіз подій спрощено подали як дуель "людини Заходу" проти "людини Росії". Образливий ярлик "Зроблено у Вашингтоні" спричинив

полеміку в англо- та іспаномовній пресі. І не тільки. 5 січня 2005 р. голова Європарламенту, іспанський соціаліст Хосе Боррель на закритому засіданні Форуму нової економіки в Мадриді жорстко критикував неофітів ЄС як агентів "американського впливу" (*The Front Page Magazine*, 21 січня 2005 р.). Його обурило, що поляки і литовці втягнули Євросоюз в українську кризу. Це було сказано в унісон діям В. Путіна, що завдав фінансового контрудару, обмежуючи імпорт польських товарів.

В Іспанії власне революції не побачили: дім залишився без даху і розвалився. Зате привиділися сутінки нової залізної завіси (*El Mundo*, 3 грудня 2004 р.), чи навіть вуличний держпереворот, аби поставити 6-й флот США на якір у Севастополі, як у Роті на іспанському півдні (*La Vanguardia*, 3 грудня 2004 р.). Альберто Ронкей в італійській *Corriere della Serra* 30 грудня 2004 р. поділився зі своїми кошмарами про застосування суперниками тактичної ядерної зброї, котра нібито зберігалася в Україні. Насправді її залишки вивезли ще 1996 р.

У серіалі *The Guardian* нібито за недешевими сценами з участю натовпу стояло ЦРУ. Американські підступи викривали Ян Трейнор і Джонатан Стіл (26 листопада), Джон Лафленд (29 листопада), Марк Алмонд (7 грудня). Це подобалося лівим колам у Мексиці (газета *La Jornada*, 16 грудня) і США (*The New York Post*, 15 грудня 2004 р., *The Nation*, 31 січня 2005 р.). Недругів української революції розвінчав *The Economist* 17 грудня 2004 р. Мова йшла про керівників британської Гельсінської групи Джона Лафленда, Крістін Стоун і Марка Алмонда, котрі мали репутацію захисників диктаторів.

Як класичний приклад дефолта демократії (невдоволено писав Саймон Дженкінс у *The Times* 1 грудня 2004 р.), вуличний натовп слугував аргументом не переможця, а переможеного. У *Le Figaro* 24 листопада і 21 грудня 2004 р. Александр Адлер теж не сприйняв "бунту середнього класу Києва". Засумнівався в існуванні української ідентичності та скотився до українофобства, тавруючи націоналістів — нащадків "погромників Петлю-

ри". Інший автор пригадав антисемітизм Богдана Хмельницького (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 24 січня 2005 р.). А хтось десь довідався, що упродовж тижнів помаранчевим демонстрантам платили по 150 дол. у день.

Декому на Заході спало на гадку назвати потаємних архітекторів революції та приховані наміри. Ними почергово називалися видатні американці Джордж Сорос, Мадлен Олбрайт і Збігнев Бжезінський. Хоч вони вже були похилого віку, але їхня слава не давала спокою. 74-річний Дж. Сорос належав до найбагатших землян із статком 7 млрд. євро. Його благодійні фонди працювали у 50 країнах, громадяни яких у 1987–1997 рр. дістали гранти на 1,5 млрд. дол. А ось у своєму кризовому менеджменті Євросоюз був зацікавлений перш за все тому, щоби "голубий потік газових поставок не перетворився в помаранчеве полум'я" [214].

Знайшлися резонні заперечення. Адже йшлося про чисто європейську мирну революцію, мета якої возз'єднання з Європою, а не з Америкою. Держсекретар К. Пауелл спростував російські закиди і підкреслив, що американські неурядові організації працювали в Україні, аби всі сторони могли висловити свою точку зору. "Ми не можемо хотіти демократії для українців більше, ніж вони хочуть її для себе... Але хіба ми не можемо хотіти її так само сильно?" — 22 грудня 2004 р. у The Washington Times перепитав опонентів Джим Розапепе, американський посол у Румунії (1998–2001).

Професор М. Макфол блискуче уточнив 21 грудня 2004 р. у The Washington Post: якщо не визріли внутрішні причини, то за жодні гроші не станеться демократичного прориву. Зовнішня допомога може вплинути, але вона не самодостатня. Головне — масова рішимість людей звільнитися самим.

Одначе подальша доля Україна та її революції прямо залежала від Євросоюзу і США. З одного боку, Вашингтону радили не роз'ятрити поділ усередині країни, не підірвати американсько-російські стосунки і поводи-

тися в руслі відомої промови Дж. Буша-старшого 1 серпня 1991 р., яка відраджувала українців од незалежності. Між іншим, "котлету по-київськи" написала Кондоліза Райс. Альтернативний підхід відстоював у *The Washington Post* 1 січня 2005 р. дипломат Стівен Пайфер — передивитися програми допомоги. Буш-молодший просив для України на 2005 р. менше 80 млн. Ця сума важко узгоджувалася з роками, коли зміни не були настільки разючі. Із 1996 р., наприклад, США виділяли щороку 225 млн. дол., але у 2000-му опустили планку на 190 млн.

Російсько-європейські розбіжності щодо української революції стали не "конфліктом цивілізацій", а двох різних соціально-політичних структур. Захід — колективна безпека на базі НАТО, міцні відносини США і конфедеративної Європи, а Схід — російська монополія на керівництво обороною, зовнішньою політикою і економічними зв'язками своїх сусідів. У той же час помаранчева революція втілила й національно-визвольну боротьбу.

Кремль запропонував систему фальшивих виборів, що практикували в Росії. Вона включала контроль центру за медіа, щедрі вливання у фонд потрібного кандидата і переслідування опозиції. Це дисонувало з дійсністю, були одностайними *The New York Times* і *Le Monde* відповідно 6 та 14 грудня 2004 р., адже українська опозиція не зиркала на західну годівничку. Не грала вона і в антиросійські карти.

Як зазначив *Liberation* 23 грудня 2004 р. дослідник Григорій Немиря, Володимир Путін утратив політичний капітал через недооцінку реакції Заходу (сподіванка на особливі стосунки Росії, ФРН і Франції) і докорінних відмінностей України [572]. Навіть за умов, коли абсорбуючі потенції ЄС вичерпані, українці рішуче нахилилися до європейських цінностей. Дії В. Путіна в Україні змінили відносини Росії та США, відновили європейсько-американську єдність у зовнішній політиці. Занепокоєння Вашингтона вже не концентрувалося суто на типових хибх Кремля щодо Чечні, прав людини, свободи слова.

Словами *The Wall Street Journal* і *The Washington Post* (6 і 14 грудня 2004 р.), помаранчева революція викристалізувала спротив російським зусиллям утримати вплив в обсязі колишнього СРСР [442; 462]. Москва рятувала залишки своєї імперії. Захід прагнув утілити давні мрії, розчарувавшись у В. Путіні, котрий фактично вивів країну з лівої диктатури і привів до правої (за китайським взірцем). Росія вела гру з подвійними стандартами, підвела ризику *Die Welt* 2 грудня 2004 р. Свою поміч В. Януковичу вважала правильною, а підтримку опозиції Заходом — втручанням у внутрішні справи. Москва зробила всі можливі помилки, навіть невдало оголосила у розшук через Інтерпол Ю. Тимошенко.

Білий дім через російського посла заявив про стурбованість діями В. Путіна. А 25 листопада 2004 р. на саміті Росія–ЄС у Нідерландах він відчув "справжній європейський холод". За визначенням *Liberation* (26 листопада 2004 р.), у Гаазі пройшов "діалог глухих" [548]. Росія з партнера перетворилася у "головну біль" Заходу.

Незважаючи на схильність до неоімперіалізму, В. Путін продовжив традиції М. Горбачова і Б. Єльцина: як американці вельми тиснуть, то росіяни задкують. Москва заслабка для того, щоби загрозувати. Міністр закордонних справ Сергій Лавров уже не став заперечувати рух України у НАТО і ЄС (*Handelsblatt*, 11 січня 2005 р.).

Сам Володимир Путін поведився доволі екстравагантно. Його переконали у перемозі, і жодні події нічого не змінювали. Із Бразилії він 22 листопада 2004 р. привітав В. Януковича з обранням президентом. Наступного дня у Португалії сказав, що переборщив через екзит-пол. На паралелі російські коментатори враз пригадали термінологію холодної війни (*La Vanguardia*, 26 листопада 2004 р.) [582].

Приміром, на вулицях Києва прихильників кандидата влади майже не видно, зате на контрольованому Кремлем телебаченні вони всюди суцці (*Focus*, 25 листопада 2004 р.). У телесюжеті В. Ющенко казав, що "перед донецькими шахтарями готовий встати на коліна", а на московському ка-

налі переклали: "донецких шахтерів надо поставити на колени". І фальшивку блискавично розтиражували у Донецькій та Луганській областях.

Як президент, Л. Кучма востаннє прибув у Москву не за власною ініціативою. Відлітаючи в Індію, В. Путін виказав йому "наболіле" на аеровокзалі. У *Le Figaro* 31 грудня 2004 р. мимовільно вихопилося порівняти стосунки двох народів із біблійними Каїном і Авелем [591]. Втратився смисл називати Росію "старшим братом", а Україну — "молодшим". Не обов'язково "брататися", коли функціонують демократичні інститути і взаємовигідна торгівля.

Врешті російський президент визнав, що сприйме будь-який вибір України (*The Guardian*, 22 грудня 2004 р.). Її можливий вступ в ЄС уже не суперечив інтересам Кремля. У Шлезвігу (ФРН) 21 грудня 2004 р. В. Путін не бачив проблем, якщо президентом стане В. Ющенко.

Вагому роль відіграв і мобілізаційний фактор, продемонстрований у середовищі української діаспори. Вулиці США, Канади, Франції, Великобританії, Іспанії, Італії, Польщі, Австрії теж замайоріли помаранчевим. У Відні щодня проходили мітинги. Кілька сотень українців, австрійців, німців і англійців скандували "Ющенко!" Вони зібрали 2175 євро для наметового містечка на Хрещатику. У знак солідарності президент Австрії на робочий стіл поставив помаранчеву ялинку. У Нью-Йорку Манхеттені, поблизу головної адмінбудівлі ООН, п'ятсот демонстрантів пройшлися з банерами "Yuschenko — Yes!" (Ющенко — Так!), "America and Ukraine Together" (Америка з Україною разом), "Kyiv, We're With You" (Київ, ми з тобою) і т. п. (*The National Review*, 29 листопада 2004 р.).

На підтримку В. Ющенка боксери Віталій і Володимир Клички організували міжнародну телевізійну кампанію світових зірок спорту, кіно і музики: футболіста Франца Беккенбауера, тенісиста Бориса Беккера, актора Жерара Депардье, музикантів Стінга, Джо Коккера, Кріса де Бурга та ін. Володимир був у Києві, а Віталій мав двобій у Лас Вегасі. І бився на рингу з помаранчевою стрічкою. Як переміг, підняв помаранчевий прапор.

Опісля встиг зробити агітаційне турне у Запоріжжя і виступити на сторінках The Times [584].

13 грудня 2004 р. форвард "Мілану" і збірної України Андрій Шевченко став володарем "Золотого м'яча", як кращий футболіст Європи 2004 р. Перед виборами він у телеролику з Італії агітував за В. Януковича, але В. Ющенко серед перших тепло привітав гравця з нагородою. На мітингах у Лондоні, на які збиралося до 1,5 тис. українців, за В. Ющенка висловилися экс-гравець донецького "Шахтаря" і київського "Динамо" Сергій Ребров і экс-капітан "Динамо" Олег Лужний (The Evening Standard, 26 листопада 2004 р.).

Поманчева революція стала велемовною заявкою на повноцінне включення у світову спільноту. У доповіді "Пропозиції президенту. Новий виток реформ" (96 стор.), реферованій The Financial Times 12 січня 2005 р., для 19 членів Комісії експертів ООН показали, як Україні надолужити згаяне і наздогнати країни Східної Європи [360]. Цю комісію "блакитної стрічки" (так називають на Заході кваліфіковані зібрання) влітку 2004 р. сформував Кальман Міжеї, помічник генсека ООН, а її доповідь з'явилася аж перед інавгурацією.

Аби "європейський вибір" з лозунга втілювався в геополітичну реальність, належало докорінно змінити й успадковану систему держуправління. Приміром, раніше президент і його адміністрація втручалися в діяльність всіх органів виконавчої влади всупереч принципам законності, прозорості та підзвітності.

У перші дні президентства Віктор Ющенко опинився у водоверті зарубіжних візитів. 24 січня 2004 р. перед відльотом до Москви він підписав перші укази: призначив виконуючим обов'язки прем'єр-міністра Юлію Тимошенко, скасував адміністрацію президента і утворив секретаріат президента України. Державним секретарем став Олександр Зінченко, а секретарем Ради національної безпеки і оборони — Петро Порошенко.

Напередодні інавгурації міжнародну громадськість цікавило, кого президент запропонує прем'єром. Призначення Ю. Тимошенко здивувало тих, які сподівалися поміркованої кандидатури. Це завважили 25 січня 2004 р. німецька *Der Tagesspiegel* і французька *Le Figaro*, 30 січня британська *The Sunday Times*, 7 лютого американські тижневики *The Newsweek* і *Time*.

Неоліберал Ю. Тимошенко не вважалася ідеальною кандидатурою для подолання розколу в країні й нормалізації відносин з Москвою. Однак у такий спосіб В. Ющенко зняв підозру, що збирається обговорювати кадрові питання з В. Путіним, який не приїхав на інавгурацію. Російський президент не зміг приховати свою ошелешеність. У Росії зберігав силу ордер на її арешт, виписаний у вересні 2004 р.

Далі на В. Ющенка чекало турне на Захід — Страсбург, Освенцим, Брюссель, Давос, де він поглибив інавгураційні накреслення (*The Economist*, 27 січня 2005 р.). В Освенцим привели сліди батька Андрія (помер 1992 р.), котрий утримувався тут, а також у Дахау і Бухенвальді (1941–1945). У палаці Європи в Страсбурзі В. Ющенко і М. Саакашвілі відкрили фотовиставку, присвячену українській та грузинській революціям.

Якраз сенатори Гілларі Клінтон і Джон Маккейн висунули їх кандидатури на Нобелівську премію миру 2005 р. А конгрес США ухвалив резолюцію, де зобов'язався всіляко підтримати Україну. Ейфорію змінили будні, пофарбовані не в помаранчеві, а сірі тони. У перший день свого другого робочого тижня президент зазнав непоправної втрати. 31 січня 2005 р. на 87-му році померла мама — Варвара Тимофіївна.

Постреволюційна Україна вимагала щоденного втілення своїх підвищених соціальних очікувань. Отже, в уряді з'явилася посада віце-прем'єра, відповідального за європейську інтеграцію. В. Ющенко заявив *The Times* 31 січня 2005 р. про намір провести трирічну програму реформ, яку погодили з Брюсселем і націлили на встановлення демократії західного зразка [614]. Лише після цього почнуться офіційні переговори про вступ в ЄС.

* * *

Конкретно-історичне дослідження зовнішньополітичного фактору говорить про те, що, по-перше, європейський чинник був духовним стрижнем помаранчевої революції. Євросоюз виступив головним посередником у розв'язанні гострої політичної кризи, що вибухнула в Україні після фальсифікованого туру президентських виборів.

Блискуча співпраця між ЄС і США стала важливим складником революційного успіху. По суті, пройшла докорінна кадрова ротація правлячої еліти: проросійських прихильників твердої лінії замінили ліберальні прозахідники.

По-друге, помаранчева революція відкрила занавіс над сутнісною природою політичного лідерства в Україні, котре наближалось до західноцивілізаційних ознак. При цьому досі світ не знав такої унікальної електоральної ситуації, подібної до української, що засвідчив сам факт "круглого столу" (26 і 30 листопада, 6 грудня 2004 р.) з ініціативи Євросоюзу.

По-третє, В. Ющенко вдалося вловити західний цивілізаційний вітер і уособити найголовніші народні прагнення. Йому на демократичному шляху до президентства, крім фізичних страждань через отруєння, довелося пережити три тури виборів і три раунди "круглого столу", один Конституційний і два Верховних суди, дві інавгурації (символічну і офіційну) з інтервалом у два місяці.

Третій президент України був наймолодший за попередників, найвищий зростом і мав найбільше дітей — п'ятеро. Він виграв насамперед на рівні базових психологічних структур нації, котра завершувала розпочатий у 1991 р. цикл історичного розвитку.

4.4. Організаційна специфіка масових акцій протесту

Помаранчева революція була виключно світським повстанням студентів, підприємців, інтелігенції та робітників, які засвідчували народження нової нації. Водночас вона стала і релігійною церемонією, помітив Адріан Каратницький у *The Wall Street Journal* 17 грудня 2004 р. Кожен день Майдан починав із молитви, у вихідні проводилися міжконфесійні літургії та молебні (*Le Monde*, 5 січня 2005 р.). Прагнення народу відкрито підтримали патріарх Філарет, кардинал Любомир Гузар, лідер єврейської громади Києва Анатолій Шенгайт. У революцію включилися представники всіх конфесій.

Повсталі протестанти (усього 13 тис. приходів) боялися пригноблення Януковичем неправославних конфесій, подібно Росії. Так, "Посольство благословеного царства божого для всіх народів" (п'ятидесятники) налічувало 26 тис. вірників. Їх очолював 37-літній нігерієць Сандей Аделаджа, котрий вільно говорив українською і у 1993 р. розпочав місіонерство серед чисельних київських алкоголіків і бомжів. У розпал протесту Аделаджа повідомив американському журналу *The Christianity Today*: щодня на Майдані 400-500 його пасторів молилися за Україну (*The American Spectator*, 1 березня 2005 р.).

Слово "Майдан" увійшло в європейський лексикон. "Тут, на Майдані Незалежності, Україна полонила серце Європи!" — цитувала *Die Welt* німецького парламентаря Герта Вайскірхена. Стратегічним об'єктом помаранчевої революції став Будинок профспілок. 21 листопада на його першому поверсі була дільниця № 1, де голосував Віктор Ющенко. Через три дні у цій кімнаті відкрилась їдальня для мешканців наметового містечка. Перед входом заряджали мобільні телефони. Тут же працювали медики і пункт розселення. На другому поверсі знаходився склад зимового одягу (секонд-хенду) і "спальня". Поверхом вище були кабінети В. Ющенка, А. Кінаха, Й. Вінського, Ю. Тимошенко і О. Мороза.

Опозиція також використала офісні приміщення і кінотеатри в центрі, мерію, вокзал і т. д. В "Українському домі" на початку Хрещатика розмістився штаб акції громадської непокори. До 3 тис. людей тут могли погрітися, поїсти й випити гарячого чаю. Півсотні осіб відповідали за харчування і розселенням на приватні квартири. Пізніше "Наша Україна" компенсувала "Українському дому" 300 тис. грн.

Усього у Києві було зайнято 30 будинків, де жило від ста і більше помаранчевих. Ясна річ, прихильники В. Ющенко розбили наметове містечко на Хрещатику і невеликі табори біля Верховної Ради і адміністрації президента.

Пересічних українців пройняв небачений революційний настрій. Так, за десять днів до протесту на Майдані приєдналося понад 100 тис. жителів Тернополя. Щодня з міста відправлялись 4 "Ікаруси" та 7-8 мінібусів на 15-20 чол. Чимало людей добиралося потягами і власним транспортом. Коли 6 грудня 2004 р. відновили навчання у тернопільських школах, перший урок називався "Боротьба за свободу й демократію в Україні".

Проведення масових заходів вимагало виняткової самоорганізації, у т. ч. медичної. У центрі Києва, приміром, на 11 медичних пунктах щодобово надавали допомогу приблизно 800 особам. На вул. Хрещатик і прилеглій території чергували 15 бригад "швидкої". 22-28 листопада 164-х доправили до лікарні з гострими респіраторними захворюваннями, травмами, переохолодженнями, бронхітами і пневмонією [220, с. 321].

Наметовий табір учасників акції громадянської непокори на Хрещатику налічував 5 тис. постійних жителів. За 17 днів через нього пройшли 15 тис. Щоденно відбувалася ротація 300-400 осіб. До 26 грудня встановлені намети вже могли вмістити одночасно 11 тис. Найбільше мешканців походило з Києва і центральних областей (Київської, Житомирської, Черкаської і Кіровоградської). 400 робітників Львівського електролампового заводу "Іскра" (2 тис. працюючих) сюди їздили вахтовими змінами. Вони охороняли периметр містечка. Як повідомляла The Washington Post 15 гру-

дня 2004 р., цілодобова охорона (500 осіб) ефективно запобігала можливим провокаціям. У перші дні масово навідувалися бродяги, яких ввічливо просили піти.

Табір мав сайт www.perokora.com.ua, де всі охочі знайомитися з його останніми новинами і потребами. Мешканців провідали 220 вітчизняних та іноземних журналістів. За дві години кореспондент The Guardian добряче замерз і повернувся до готелю на гарячий чай і підготував спеціальний репортаж (9 грудня 2004 р.). Він переконався, що упродовж тижнів на морозі можуть триматися лише герої, а не виконавці чужої волі. Центральними персонажами репортажів світових медіа стали чимало з них, як листоноша Надія Березовська з Червонограда (Львівщина) у The Financial Times 2 грудня 2004 р.

Містечко на Хрещатику втілило цінності опозиції — самоуправління і громадянське суспільство. Усього встановили 500 наметів. Їх розділили на дві частини. "Верхнім" табором (від Майдану до вулиці Прорізної) управляла організація "Пора". На території від Прорізної до Київради знаходилися один комендантський і два житлові табори — "Нижній-1" і "Нижній-2". За тиждень із малих туристичних палаток, які встановили у перші дні непокори, стали переселятись до великих військових наметів на 20-40 осіб. Їх обладнали обігрівачами, пенопластовими ліжками і необхідним для комфортного перебування.

Містечко обслуговували 5 медпунктів, 9 пунктів роздачі їжі, 5 речових складів, 6 продовольчих складів, 40 радіостанцій, 6 польових кухонь, 3 стаціонарні їдальні. Тепло й роботу електроприладів забезпечили 18 генераторів. Цікаво, мешканці використали 2 тис. пар валянків, які припали до душі дружині В. Януковича. Допомагали їжею 15 приватних фірм. Навіть славетна народна артистка Софія Ротару у вихідні дні готувала їжу мітингуючим: смажила котлети, запікала в духовці кури, варила бульйони.

Український союз промисловців і підприємців передав Майдану близько 12 т теплового одягу, понад 150 ящиків медикаментів і значні обсяги

їжі. Жителі Кіровограда зібрали 14 тис. грн., а всього на благодійний рахунок революціонерів українці перерахували 20 млн. грн. і 800 тис. дол. Задля профілактичного тиску поетапно зменшувалося містечко (із 1,5 тис. до 50 чол.) проіснувало аж до інавгурації. До того часу тут майже щодня була і кореспондент *The Washington Times* Наталя Федущак [410].

Насамкінець утворили символічну раду командирів помаранчевої революції, до якої увійшли народні депутати Микола Томенко, Володимир Філенко, Тарас Стецьків, Юрій Луценко, а також коменданти Максим Сидоренко і Валерій Василюк. Виготовили номерний пам'ятний знак, занесений до реєстру нагород. Він мав форму медалі у вигляді розрізаного апельсина з червоним знаком оклику і написом "Разом нас багато — нас не подолати".

Всеукраїнська студентська організація "Пора" (англ. "It's time", франц. "Il est temps") восени 2004 р. мала 15 тис. членів, які використовували помаранчеву символіку (хустки, пов'язки, майки і т. і.). Вони згуртувалися навесні, аби розповсюджувати правдиву інформацію (листівки, газети і т. п.) на вулицях і у громадському транспорті. У жовтні 400 активістів арештовувала міліція (*Le Temps*, 29 жовтня 2004 р.).

Вперше в незалежній Україні всю громадську організацію звинуватили у терористичній діяльності та формуванні озброєних банд (*La Stampa*, 22 грудня 2004 р.). Міжнародна правозахисна організація *The Amnesty International* визнала шістьох засуджених у Сумах політв'язнями. У середині листопада на їхній суд не допустили ані адвокатів, ані родичів.

Багатьох цікавили запозичення українською молоддю сербського і грузинського досвіду. Дехто (Дж. Стіл у *The Guardian* 26 листопада 2004 р.) за студентськими рухами "Отпор" ("Опір") в Югославії (жовтень 2000), "Кмара" ("Досить") у Грузії (листопад 2003), "Зубр" у Білорусі (2003–2004), "Пора" (листопад-грудень 2004) бачив гаманець Дж. Сороса [576]. Непокоїв мобілізаційний ефект "украдених виборів" як ключовий елемент

постмодерністського держперевороту, бо ЦРУ усувало диктаторів інструментами демократії.

Власне, "Пора" — ключове слово революційного гімну Івана Франка. Організація відкрила свій сайт www.pora.org.ua, що служив інформаційним містком для її членів. Їх очолили історики — 24-річний Юрій Полюхович і 32-річний Владислав Каськів. Останній в інтерв'ю італійській *La Stampa* 22 грудня 2004 р. визначив долю "Пори": саморозпуск після переголосування. Насправді вона весною-влітку 2005 р. реорганізувалася у партію.

До переголосування "Пора" встигла провести гучну акцію. 24 грудня 2004 р. повернулися півсотні автівок, які десять днів подорожували Україною: Київ – Черкаси – Кіровоград – Одеса – Миколаїв – Херсон – Сімферополь – Ялта – Севастополь – Донецьк – Луганськ – Харків – Суми – Полтава – Київ (*The Times*; *The Daily Telegraph*, 23 грудня 2004 р.). Майже 4 тис. км подолано з метою прорвати інформаційну блокаду, розповісти східним і південним українцям правду про революцію.

Серед національних каналів пальму опозиційної самотності тривало утримував "5 канал". У відповідь на його блокаду владою 28-29 жовтня 2004 р. спротив цензурі заявили 160 журналістів 18 телеканалів. Зокрема, "Новий канал" представили 25 осіб, 15 ICTV, по 12 Перший національний, "Інтер" і "1+1", 11 "Тоніс". Вони вимагали інформувати про всі суспільно значимі події та точки зору, подавати перевірені відомості з посиланням на джерела (*The Scotsman*, 30 жовтня 2004 р.). До 5 листопада звернення підтримали 329 тележурналістів 34 компаній.

"Звернення міжнародної академічної спільноти на підтримку демократії в Україні" (26 жовтня – 1 листопада 2004 р.) підписали провідні науковці світу (Наум Хомський, Імануїл Валерстайн, Тоні Джатт і т. д.). Поставили підписи й практично всі поважні українці з університетів Заходу — Марк фон Гаген (Вашингтон), Франк Голчевські (Гамбург), Андреас Каппелер (Відень), Ріккардо Піккіо (Неаполь), Герхард Сімон

(Кельн), Ендрю Вілсон (Лондон) та ін. Усього 1,2 тис. Їх непокоїло, що "одним із головних об'єктів переслідувань є студентська молодь, а українські університети й академічні інституції піддано грубому тискові".

За спостереженням *The Wall Street Journal* (17 грудня 2004 р.), цензура зникла на четвертий день революції. Субота 27 листопада 2004 р. стала першим вільним днем і для "1+1". Раніше контрольовані владою медіа прикрашували В. Януковича і спотворювали В. Ющенко. Олігархи не були монолітними. Зять президента В. Пінчук узявся сприяти компромісу і відмежував свої телеканали від темників. Він засудив сепаратизм і двічі прогулявся Майданом поміж демонстрантами, роздаючи коментарі для західної преси (*The Economist*, 16 грудня 2004 р.).

Революція перетворилася на величезне медійне дійство. Будь-який глядач у світі міг цілодобово дивитися трансляцію з Майдану через супутникову антену. Демонстранти використали продуману систему інформування: інтернет (осучаснена версія самвидаву), сотовий зв'язок і т. і. У численних листівках, що масово поширювалися на Майдані, зазначали, де можна безплатно поселитися, проїхати у потрібне місце чи отримати гарячу їжу. Також висвітлювали останні події, особливо парламентські.

Серед мас-медіа акуратну хроніку непокори вели "Українська правда" і радіо "Свобода", відомі журналісти і фотокореспонденти. Приміром, Андрій Колесников (російська газета "Коммерсант") і Данило Яневський (український телевізійний "5 канал") у лютому-березні 2005 р. презентували свої інформаційно-документальні книжки, що мали порівняно значний тираж (до 20 тис. прим.) [105; 347].

Якщо на перший тур виборів приїхали 700 іноземних журналістів, то на другий — 750. Їхнє число у наступні тижні не зменшилося. Радіо France-info у прямому ефірі дві години вело репортаж із готелю "Україна", що над Майданом. Найвпливовіші французькі газети *Le Figaro* і *Le Monde* майже щодня друкували матеріали спецкорів. Вийшли статті, що за українофільським змістом давно не з'являлись у Франції.

Гергард Гнаука, кореспондент Die Welt, оприлюднив розлогий журналістський щоденник [431]. Він деталізував свої враження про два тижні "тектонічного зсуву": від другого туру до призначення переголосування (20 листопада – 4 грудня 2004 р.).

Маркетологи добре знали про вплив оранжевого (жовтогарячого) кольору на підвищення рівня продажу (Berliner Zeitung, 2 грудня 2004 р.). Психологи трактували, що він викликає довіру, дружбу, патріотичні настрої. Цей колір протистояв червоному (тоталітаризму) і холодному синьобілому (табору В. Януковича), котрим давно користувалися фани "Динамо" (Київ). Цікаво, донецький "Шахтар" зазвичай грав у помаранчевих футболках.

Всі символи революції придумали в студентських кафе і на форумах опозиційних сайтів. Головне гасло "Ми разом! Багато! І нас не подолати!" з'явилося ще 2001 р. Помаранчевий став у листопаді-грудні 2004 р. головним кольором світу завдяки людям, які чіпляли стрічки на сумки і автомобільні антени. У загальний обіг потрапило саме слово "помаранчевий", котре досі найчастіше вживали галицькі терени.

Атмосфера у центрі Києва нагадувала поп-фестиваль, подібний легендарному Вудстоку 1969 р. Величезні екрани і бадьора музика піднімали тонус, писав 25 листопада 2005 р. у The Guardian письменник Андрій Курков [474]. Щодня виходили на сцену Олег Скрипка, корифей етно-року і лідер популярної групи "Воплі Відоплясова", Славко Вакарчук з "Океаном Ельзи", переможець "Євробачення-2004" Руслана Лижичко, Олександр Пономарьов, дует красунь "Віа Гра" та ін. Небавом Скрипка навідався у Париж як посланець Ющенка і мав змістовну прес-конференцію (L'Express, 20 грудня 2004 р.).

Роману Калину і Роману Костюку (група "Гринджоли" з Івано-Франківська) судилося авторство революційного хіта "Разом нас багато" (у стилі реп). Текст склали слова, що скандували демонстранти. Дописали тільки кілька рядків: "Фальсифікаціям — ні! Махінаціям — ні! Поняттям —

ні! Ні — брехні!" Пісня розійшлася країною. Слоган "Разом нас багато, нас не подолати" споріднений з девізом Че Гевари (іспанською "Pueblo unido jamas sera vencido"). Одноійменна пісня Серджіо Ортегі була гімном чилійського опору 1970-х рр. Російською — "Пока мы едины, мы непобедимы".

Інша популярна пісня київського протесту дебютувала дуже давно. Шлягер "Оранжевое небо, оранжевое море" вперше заспівала російською восьмилітня грузинка Ірма Сохадзе у 1965 р. Текст належав Аркадію Арканову і Григорію Горіну, а музика — Костянтину Певзнеру. Надалі ця пісня стала візитівкою співачки. У грудні 2004 р. І. Сохадзе раділа, що зробила почесний внесок у помаранчеву революцію завчасу.

Невдовзі у музичні крамниці Німеччини і Австрії поступив компакт-диск "Songs of the Orange Revolution" ("Пісні помаранчевої революції") берлінська фірма "Eastblok Music". Диск накладом 2 тис. екз. представив зріз музики Майдану ("Океан Ельзи", "ВВ", Руслана, Олександр Пономарьов і т. д.), якій питаманні різні стилі: рок, поп, ска, хіп-хоп, фольк (Berliner Zeitung, 18 лютого 2005 р.).

Президентська кампанія побила всі рекорди за кількістю анекдотів, приколів, ігор і жартів. Безумовне лідерство захопив сайт "Веселі яйця" Дмитра Чекалка. Його команда випустила 12 серій флеш-мультиків "Операція "Професор" і розмаїті інтернет-жарти, котрими по FM тішили численну аудиторію водіїв і пасажирів. 23 листопада 2004 р. глядачі матчу Ліги чемпіонів між "Динамо" і "Ромою" на стадіоні "Олімпійський" у Києві бурхливими оплесками зустріли помаранчевого м'яча. Його краще видно на засніженому полі, ніж чорно-білий. М'яч замінили за нічії, опісля кияни виграли 2:0.

Професор лінгвістики Колумбійського університету Антоніна Березовенко у The Wall Street Journal 6 грудня 2004 р. звернулась до низької лексичної культури головних персонажів революції. В. Путін відзначився ще 16 вересня 1999 р., коли пообіцяв повсюдно переслідувати терористів:

"Если в туалете поймаем, то и в сортире их замочим". В. Янукович обізвав противників (на той момент половину населення) "козлами" або, на тюремному арго, пасивними гомосексуалістами. На теледебатах 20 грудня він уточнив: "Згідно із біблейськими висловами, козли — це зрадники, і є барани, вівці". Самому подобалося, коли його називали вовком. Отак В. Янукович мимоволі виступив співавтором гімну революції "Разом нас багато":

Ми — не бидло,

Ми — не козли!

Ми — України

Дочки і сини!

Без сумніву, кожне революційне звернення не здатне витіснити на узбіччя т. зв. "структури буденності". Декілька прикладів. Після апельсинової карамелі "Так!" (у жовтогарячому фантику) з'явилася горілка з аналогічною назвою. Півлітра в нестандартній пляшці коштувала майже 11 грн. або 2 дол. Цукерки виробляли на фабриці Петра Порошенка з "Нашої України", а спиртне на заводі Ганни Антоньєвої, котра входила до фракції "Регіони України". На Хрещатику процвітала торгівля помаранчевою атрибутикою. У продаж надійшли чорні светри з надписом "Revolution", пошиті у Броварах під Києвом. За светр просили 120-160 грн., а за помаранчеві шарфи — 30 грн., шапки — 25 (без надпису) і 60 (з логотипом "Так! Ющенко") [214].

Популярна інтернет-крамниця eBay виставила на продаж великий перелік революційних аксесуарів — листівки, значки, плакати, кофтинки, шапки, шалики, чашки і т. п. — загалом 62 найменування. Значки з написами "ТАК! Ющенко" і "Ющенко – наш президент" коштували 5 дол., кофтинки — 10 дол., зимові шапки — 24,5 дол., плакат "Вірю в Україну" (60 x 30 см) — 10 дол. Пропонували дві позиції з символікою Януковича: синьо-біло-червону наліпку "Выбор Донбасса. Защитим наш выбор" за 4 дол.

і компакт "Янукович у в'язниці" з підбіркою тематичних програм "5 каналу" за 9 дол. [220, с. 329].

Обидва кандидати в президенти не були поліглотами. Але у таборі Ющенко виявилось чимало народних депутатів з чудовою англійською — Борис Тарасюк, Петро Порошенко, Сергій Головатий, Роман Зварич, Ігор Осташ, Олег Рибачук. Натхненними пропагаторами виступили знані інтелектали Мирослав Попович у *Le Temps* 7 грудня, Юрій Андрухович у *Die Zeit* 28 листопада, Оксана Забужко у *Die Zeit* 2 грудня, Андрій Бондар у *Franfurter Allgemeine Zeitung* 24 листопада тощо.

Вдале розташування Майдану з молодими киянами, які радо спілкувалися англійською, поблизу "України" зіграло на позитивне сприйняття світом помаранчевої революції. І вона сколихнула світ.

* * *

В українській революції (листопад-грудень 2004 р.) бачимо надзвичайно потужний мобілізаційний струмінь, що розкриває певну організаційну специфіку протікання революційного процесу в сучасних умовах, які значно відрізняються від класичних ситуацій.

По-перше, електоральна політична криза набула необхідних революційних ознак завдяки когорті здібних організаторів у галузях масових комунікацій та держуправління, культури і дозвілля, ідеології та релігії. На той час вони були вже порівняно відомими постаттями у різних сферах суспільного виробництва.

По-друге, функції авангарду масових ненасильницьких акцій перебрала на себе нова генерація професійних революціонерів, виплекана структурами громадянського суспільства (наметове містечко на Хрещатику, Всеукраїнська студентська організація "Пора" тощо). Вони запропонували чимало ефективних проектів для політичної мобілізації населення, що вирізнялися оригінальністю в ідейно-тематичному і організаційно-технічному виконанні.

По-третє, натхненними пропагаторами революційної програми вдома і закордоном виступили сотні провідних інтелектуалів України, а також кумирів музики і спорту, витворених медіаіндустрією. Вони, перебуваючи поза кар'єрними устремліннями у системі державної влади, зробили популярними мобілізаційні гасла і програмні вимоги у всіх соціальних середовищах. І справилися з цим набагато швидше, переконливіше і результативніше, аніж кар'єрні політики.

Висновки розділу

Українська мирна революція листопада 2004 – січня 2005 р. була зумовлена насамперед загостренням політичної боротьби навколо зловживань в електоральній демократії. Діюча влада спробувала неконституційними засобами перефокусувати протестні настрої у суспільстві та продовжити існування видозміненої авторитарної моделі. Разом із тим наростав народний опір, який набув організованих форм і висунув нову ідеологічну платформу в сфері державотворення.

I. Суперечка навколо конституційної реформи і президентська виборча кампанія у 2004 р. в Україні порушили головне традиційне питання про геополітичний курс по вісі Захід–Схід. Українці чітко усвідомили, що тільки перемога демократичної опозиції поверне Україну на законне місце у "демократично розширеній Європі" та приведе до високих соціальних стандартів. Захід змушений перейти до безкомпромісної конкретики і Євросоюз виступив головним посередником у розв'язанні політичної кризи.

II. Опозиція підняла на поверхню пласт народної сміхової культури і виграла у правлячого режиму на рівні базових психологічних структур (замах на В. Ющенка і "ячна атака" на В. Януковича). Причому світоглядні відмінності двох таборів увиразнило їхнє листування через західну пресу. І це надало електоральній ситуації в Україні унікальності: кожен

кандидат у президенти змагався не тільки за "серце" Росії, але прагнув прихильності у "головах" Заходу.

III. Власне у помаранчевій революції видно три етапи: "17 днів, які перевернули світ" (рішення легітимних органів державної влади — суду і парламенту — 22 листопада – 8 грудня; переголосування 26 грудня, інавгурація 23 січня. Очолила її політична коаліція: як харизматичні фігури опозиції, так і технократи, котрі відобразили найширші народні прагнення. Суспільний тиск призвів до кадрової ротації правлячої еліти: "улюбленців Кремля" замінили прозахідники.

IV. Крім блискучої співпраці між ЄС і США, важливим складником революційного успіху стала відсутність конфронтаційних ліній усередині української нації. Тому революція і стала "мирною", незважаючи на "гарячі" три тури виборів і три раунди "круглого столу", один Конституційний і два Верховних суди України, дві інавгурації.

V. В українській революції спостерігався потужний мобілізаційний струмінь, що має певну відмінність від класичних ситуацій. В авангарді масових ненасильницьких акцій перебували: (1) здібні організатори у галузях масових комунікацій та держуправління, культури і дозвілля, ідеології та релігії, (2) генерація молодих активістів, виплечаних структурами громадянського суспільства, (3) провідні інтелектуали, кумири музики і спорту.

VI. Помаранчева революція завершила розпочатий у 1991 р. цикл історичного розвитку незалежної України. Нарешті вона наприкінці 2004 р. навела кардинальний лад у мотиваційній аргументації свого подальшого розвитку — політико-правовій, соціально-економічній та геополітичній.

РОЗДІЛ 5

НАЦІЄТВОРЧІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНЦІВ (1991–2004)

Якщо придивитися пильніше, то наскрізними інтелектуальними мотивами Заходу про незалежну Україну легко визначити домінуючі рефлексії про образ жертви, розмити ідентифікацію, відчуженість між населенням і владою, соціальне дивацтво, щире прагнення високих європейських стандартів і західноцивілізаційної перспективи. Національна, мовна, регіональна і релігійна мозаїки неминуче підняли проблему ідентичності сучасних українців. Розмова виходила далеко за понятійні обрамлення нації та національної ідеї, етносу і етнічності.

Як зауважив 15 жовтня 2001 р. у резонансній лекції в Національному університеті "Києво-Могилянська академія" академік НАН України Іван Дзюба, Україні доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами ХХ і ХХІ ст., але й з успадкованими з ХVІІ, ХVІІІ, ХІХ вв. [65]. Серед них — проблеми історичної ідентичності, втрата духовної самодостатності. Проблемне поле української нації виглядає розлеглішим і складнішого рельєфу, ніж у більшості модерних націй.

За умов світової відкритості та світових тисків стрижнем існування держави і національного майбуття може бути лише глибоке національне самоусвідомлення і самоідентифікація політичної нації. Зокрема, відчувається концентрований зовнішній тиск задля збереження наслідків русифіка-

ції та її поглиблення. Гадати важко, підсумував багаторічні спостереження академік І. Дзюба, чи може Україна в найближче майбуття здійснити якусь місію загальнолюдської або загальноєвропейської ваги, але історіотворчий та культуротворчий потенціали українського народу не слід скидати з рахунку.

Утім, 1990-ті рр. примітні спалахом глобальної кризи ідентичності. Вона охопила не лише народи, які будували нові національні держави. Змінилося життя не тільки 290 млн. екс-громадян СРСР, але й світу. Серед країн, де активно обговорювалися національне питання були Алжир, Канада, Китай, Німеччина, Великобританія, Індія, Іран, Японія, Мексика, Марокко, Росія, Південно-Африканська Республіка, Сирія, Сполучені Штати Америки, Туніс, Туреччина і Україна [317, с. 186].

На європейську орбіту Україна вийшла обтяженою історичним спадком російської, польської та австро-угорської залежності, справедливо підмітив історик Тімоті Снайдер (*The Christian Science Monitor*, 31 березня 1998 р.) [569]. Величиною з Францією, вона почасти виправдала етимологію своєї назви — *les confins* (межі) (*Le Temps*, 25 травня 2001 р.) [366]. І, власне, через методологічну призму "порубіжної цивілізації" Захід спробував роздивитися в Україні мовнополітичний та національний аспекти, що для нього є важливими індикаторами розвитку демократії та громадянського суспільства.

Незважаючи на постійний українознавчий моніторинг зарубіжних медіа науково-сервісними підрозділами владних вертикалей, вони не знайшли окремішнього місця у вітчизняній історіографії. Зі свого боку ставимо акцент на українських проявах етнічної маргіналізації та "мовних війнах". Не залишаємося осторонь і решту сучасних загадок української душі, що мали поважний відгомін у суспільних і наукових колах європоцентричного світу наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.

5.1. Спротив національній маргіналізації

Серед ресурсів державотворення і націостановлення ментальний фактор стає визначальним саме у перехідний період суспільного розвитку. Більшість сучасних націй є політичними. Це не просто населення країни і співгромадянство, а спільнота, об'єднана мовою, символами, лояльністю до держави та її законів, волею, інтересами, сподіваннями на майбутнє тощо [108, с. 9-10; 320, с. 10-12].

Існують два типи політичних націй, в основі яких один або кілька етносів. Учені виділяють також два головні типи національної ідентичності: громадянсько-територіальну й етнокультурну. Перша об'єднує людей за проживанням на спільній території, громадянством, політичними правами та інституціями. Для другої цим є етнічність, мова, релігія, традиції. Усі держави прагнуть створити нації, засновані на рисах обох видів, проте конкретне їх співвідношення помітно відрізняється.

У перехідний період, коли руйнується рівновага інтересів різних груп населення, чітка національна ідентифікація стає запобіжним чинником соціальної деструкції. Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом і культура якої піддавалась тотальному нищенню, набуває нових ментальних рис: розвиваються мімікрія, крайній консерватизм, комплекс меншовартості, конформізм. Її роздвоєння приводить до забування традицій і насичення чужим.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. у синтезі базових засад західноєвропейського лібералізму, російського колективізму і американського індивідуалізму класичні українські риси зазнають позитивної метаморфози [204]. Непослідовність України у проведенні суспільних реформ пояснюється рецидивами комунізму в політичних і соціальних стереотипах населення. Не в останню чергу ці реформаторські кроки з постійними озираннями "на Росію" чи "на Захід" обумовлені історичним феноменом "двох орієнтацій" — західної та північно-східної. Важливою

ознакою української ментальності є іманентне конструювання "власного шляху".

Доктор історичних наук Лариса Нагорна (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ) резонно відзначила: можна бути етнічним українцем і не бути ним у духовному сенсі [183]. Якщо етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентитетів — расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість), то конституїтивною основою національної ідентичності виступають свідомість, політична воля, громадянство.

Ідентифікація з етносом є культурною, а з нацією — територіальною. Підґрунтя етносу — біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне, а нації — інституційне, політичне, територіальне. Вагомою протиположністю етнічно орієнтованому націоналізму є конституційний патріотизм, як основа толерантних міжетнічних відносин.

Яскравий штрих. Пошуки національної ідентичності українців увінчалися успіхом у творенні власного телеобличчя, котре затіняла російська вуаль. Із 1995 р. високоякісні порівняно з діючими УТ-1 і УТ-2 канали "Інтер", двома роками пізніше "1+1" запанували в уподобаннях вітчизняної глядацької аудиторії (The Economist, 15 березня 1997 р.). Далі загальноукраїнський статус вибороли ще три канали ICTV, СТБ і "Новий". Але аж 14 квітня 2004 р. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення прийняла постанову про використання державної мови в аудіовізуальних мас-медіа. І невдовзі перенесла термін її виконання на початок 2005 р.

Досі 67,5 % населення, для яких рідною є українська мова, слухали і дивилися нею менше 32,5 % програм (Neue Zürcher Zeitung, 23 квітня 2004 р.). Тоді ж Нацрада проліцензувала теле- і радіомовлення багатьма мовами національних меншин: болгарською, грецькою, кримськотатарською, німецькою, польською, румунською, словацькою, угорською, чеською,

вірменською. Про російську не йшлося, бо вона беззастережно домінувала будь-де на інформаційному ринку.

Починаючи з 1998 р. кілька років поспіль на "1+1" демонструвався хронікальний проект "Ти не один". Автори заримували найвідоміші обличчя України ХХ ст., відшукавши їм аналоги у світовій культурі. Вертикально поділений екран представляв двох героїв одночасно. Вони почергово вели віртуальний діалог, який навряд чи трапився б у дійсності. Серед півтора десятка художньо досконалих сюжетів глибиною вирізнялася і пара "Амвросій Бучма — Лоуренс Олів'є. Скільки трагічного в житті — і як мало людей, здатних утілити трагедію на сцені". Тобто водночас самоідентифікація проходила у діахронічному вимірі (у власному минулому) та синхронічно (в оточуючому світі).

Нерідко ці пошуки позначалися ваговитою персоніфікованою печаттю. Інтенсивні генеологічні пошуки серед канадських українців, які здійснив славетний легкоатлет Сергій Бубка, простежила англійська газета *The Guardian* 1 серпня 2001 р. Це один із перших спортсменів Східної Європи, який зумів заробити на спорті величезні гроші. Із Монте-Карло колишній мешканець Донецька пильнував свій бізнес: ресторани, фітнес-центри, автозаправки, пекарні. Однак наразі його пильно зацікавив двоюрідний дід Іван Огієнко, котрий емігрував у Канаду після 1917 р. Він осів у значному культурному центрі української діаспори — в Едмонтоні, а з часом став професором медицини в Альбертському університеті.

Після Олімпіади у Сіднеї 2000 р. С. Бубка покинув спорт, але завоював репутацію менеджера світового рівня. У Міжнародному олімпійському комітеті очолив департамент легкої атлетики (*The Independent*, 24 серпня 2003 р.). У жовтні 2003 р. став "Чемпіоном спорту ЮНЕСКО" за гуманітарну діяльність на благо молоді, допомогу юним інвалідам-спортсменам. Як шестиразовому чемпіону світу, чемпіону Олімпійських ігор 1988 р., автору 35 світових рекордів, меценату і патріоту, йому ще за життя спорудили пам'ятник у рідному місті.

І несподіваний контекст конституційного патріотизму. Щоб протистояти виразнику української ідентичності В. Ющенку, у президентській кампанії 2004 р. В. Януковичу рекомендували образ "східноукраїнського націоналіста". Такий план розмістили на інтернет-сайті російських націоналістів APN.ru. В. Янукович не мав тоді належної підтримки населення завдяки економічному підйому. виправити становище могла дружба Москві версія націоналізму, в якій справжні українці не на Заході, а на Сході.

На думку викладача Тартуського університету Пола Гобла (The United Press International, 28 вересня 2004 р.), озвучені ідеї важливі для визнання російської меншини частиною української нації [432]. Однак сподівання у добрі наміри не завжди мають під собою офіційний ґрунт.

У щорічному парламентському посланні президента Росії В. Путіна 2005 р. дано відповіді на принципові ідеологічні та політичні питання, що мають стати програмними у найближче десятиліття (опубліковано повністю інформгентством REGNUM 25 квітня 2005 р. (www.regnum.ru)). Крах СРСР названо найкрупнішою геополітичною катастрофою ХХ ст.

Судячи з програмних тез В. Путіна, російський народ пережив справжню драму, позаяк десятки мільйонів "сограждан и соотечественников" (ось так випірнула нова спекулятивна формула про колишніх співгромадян і нинішніх співвітчизників!) виявилися за межами російської території. Тому важливість міжнародної підтримки прав російських співвітчизників закордоном є беззаперечною. При цьому цивілізаторська місія російської нації на євразійському континенті повинна продовжуватися.

Отже, українська нація буде й надалі формуватися під жорстким пресингом сусідньої держави. На жаль, Україна не висунула аналогічної державної програми захисту своїх громадян закордоном та підтримки національно-культурних інтересів української діаспори. Усього, за даними Державного комітету у справах національностей і міграції (7 липня 2003 р.), 20-25 млн. етнічних українців проживали закордоном [213].

Незважаючи на те, що 6 млн. українців і 25 млн. росіян (36 млн., як рахувати "російськомовних") живуть поза батьківщиною, Україна і Росія уникли долі Югославії. Проблеми територіальної цілісності та сепаратистські настрої у першій половині 1990-х рр. чи найбільше тривожили політичну арену України. В її сусідів по Причорномор'ю (Росія, Молдова, Грузія) з'явилися неконтрольовані центром регіони.

У 1991 р. росіяни і українці сходу Молдови, боячись приєднання до Румунії, проголосили не визнану світом Придністровську республіку. У боях з урядовими військами загинули сотні людей. Громадянська війна, що не обійшлася без радянської 14-ої армії, закінчилася перемир'ям у 1992 р. Але питання залишилося невирішеним. За планом Кремля, перспектива Молдови у федерації з автономними статусами Придністров'я і тюркомовної Гагаузії (*Tiroler Tageszeitung*, 25 листопада 2003 р.).

У 1992–1994 рр. мали місце прояви сепаратизму в Автономній Республіці Крим, пов'язані з окремими політичними організаціями російської більшості. Це дві третини з 2,7 млн. населення півострова (*The Christian Science Monitor*, 23 травня 1994 р.). Київ знайшов у кримських татарах (10 % жителів) корисного, але вимогливого союзника. Коли Росія зав'язла у війні з чеченськими сепаратистами, посаду президента Криму скасували, а конституцію автономії відмінили.

Верхня палата російського парламенту, що складалася з глав 89 суб'єктів федерації, схвалила резолюції про "російський статус" Севастополя. Голосували з ініціативи мера Москви Юрія Лужкова (*The Guardian*, 17 грудня 1996 р.). Однак чеченська кампанія різко знизила самовпевненість військових Росії та, по суті, врятувала Україну (*The National Interest*, 19 жовтня 2001 р.).

На Заході тоді визнавали психологічну і символічну роль Криму для української та російської національної свідомості [232, с. 17-19]. Проте лише частина фахівців зуміла передбачити мирний шлях розв'язання про-

блеми кримського сепаратизму за допомогою приватизації та політичного тиску.

Саморозпуск Галицької асамблеї (1990–1992) зняв проблему політично-культурного протистояння Західної та Східної України, проте не пригасив "конфлікти інтерпретацій" в інтелектуальних колах: прибічників поступової європеїзації "національної ідеї" та сповідників спекулятивного етнонаціоналізму і євразійства [78].

Типовий приклад. Володимир Гриньов був одним із заступників голови Верховної Ради (1990–1993), головою об'єднання "Нова Україна" (1993–1995) і співзасновником партії "Міжрегіональний блок реформ", утвореного для підтримки Леоніда Кучми на виборах 1994 р. Певний час працював радником президента з регіональної політики. У ньому гармонійно проявилися риси російськомовного ліберала, однаково ворожого щодо комунізму і націоналізму ("примусової українізації"), прихильного до ліберально-демократичних принципів західного взірця і стратегічного (євразійського) союзу з Росією.

В. Гриньов нищівно висловився про мовнокультурну політику з апокаліптичними видіннями: "протистояння", "розкол", "ізоляція Західної України", успадкована зорієнтованість індустріальних Дніпропетровська, Харкова, Одеси не на Київ, а Москву і Урал [55, с. 70-71, 84-85]. Зазначене почасти пояснюється тим, що російськомовна інтелігенція в Україні пережила справді глибоку кризу традиційної культурної ідентичності. Звідси і розмаїті її суспільні неврози.

Пізніші опитування показали, що серед російськомовних українців постійно росла кількість тих, хто виступав за незалежність. Причину *Süd-deutsche Zeitung* 6 грудня 2001 р. побачила в тому, що в Україні більше шансів знайти шлях на Захід, ніж у Росії. Хоч не вдалося об'єднатися так швидко, як передбачалося, проте легше бути східною окраїною західної цивілізації, ніж західним муром східної імперії.

Однак весною 2004 р. (на тринадцятому році незалежності) лише 44,3 % опитуваних Інститутом соціології НАНУ ідентифікували себе насамперед як "громадянин України", в ролі жителів села, міста чи області — 37,5 %, "радянськими людьми" — 10,7 % [121]. Помаранчева революція послужила могутнім каталізатором формування української ідентичності.

За даними травня 2005 р., "громадянами України" як пріоритетної самоідентифікації вважали себе вже 56,7 % (ріст на 12,4 %). Частка "радянських людей" зменшилася до 8,1 %, а за регіональними ознаками ідентифікували себе 31 % опитуваних [121]. Отже, питання про конституювання української політичної нації досі залишається на порядку денному.

Населення України відзначається великим ступенем етнічної різноманітності, представлено понад 130 національностей. Крім титульного етносу — українців, мешкало 16 чисельних груп, чії ядра знаходяться за межами держави, і значна кількість малих. Невід'ємною складовою громадського сектора стали національно-культурні товариства. Їх на загальнодержавному рівні близько тридцяти. До найактивніших належать об'єднання росіян, кримських татарів, євреїв і циганів.

Політизація російської етнічності на Кримському півострові відбулася швидкими темпами. Виникло 20 організацій. У найбільш русифікованих областях на півдні та сході, де більшість російської діаспори, діяло 22 національно-культурних товариства, у Західній Україні — 16, у Центральній та Північній — 11. Майже в усіх областях зареєстровані відділення загальнодержавних організацій: "Русь", "Русского собрания", Російського руху, "Руського блоку" [182, с. 11-12].

У програму російського націоналізму в Україні лягло: 1) конституційне закріплення статусу російської мови як державної чи офіційної; 2) посилення інтеграційних стосунків з Росією і СНД, аж до створення єдиної держави і відходу від співпраці із Заходом; 3) визнання росіян, поряд з українцями, державотворчою нацією, а не національною меншиною; 4) запровадження подвійного громадянства; 5) збереження спільного інформа-

ційного простору; 6) розширення русистики в навчальних закладах від дитсадка до вузу; 7) підтримка Української православної церкви Московського патріархату.

Незважаючи на досягнення "толерантної українізації" 1990-х рр., мовна проблема тривалий час залишалася складною. Спостережено певну невідповідність чисельності нацменшин до їх частки у навчанні, теле- і радіомовленні. Проте проведена "тиха українізація" дала надію досліднику Леоніду Панасюку (на противагу В. Гриньову) на всебічне відродження державної мови при забезпеченні прав усіх етнічних меншин [225, с. 8-10].

Помічено територіальну нерівномірність поселенської структури. За українським етносом перевага у західних і центральних областях, його частка зменшується у східному регіоні, а найменший відсоток у Криму. Частка росіян найбільша у Криму і східних областях, найменша на заході. Вони в основному мешкали у містах. Цікаво, від інших регіонів Кримський півострів відрізняла не лише висока частка росіян у його населенні, а те, що 90 % з них переселилися сюди після Другої світової війни.

Також характерне, з одного боку, дисперсне проживання росіян, євреїв і поляків на заході України, білорусів і циган на сході, а з другого — компактне болгар, татар, гагаузів на півдні. Відрізнялось і регіональне співвідношення сільського та міського населення етнічних спільнот: зафіксована перевага міських жителів серед поляків на заході, болгар на сході та півдні, білорусів у південному регіоні. Практично всі євреї жили у містах. Сільські мешканці переважали серед молдаван, циган і гагаузів на півдні, кримських татар, азербайджанців на півдні та центрі.

Деякий розголос мав аспект нововідкритої русинської ідентичності. The Star Tribune 6 лютого 2001 р. статею Чака Хейга, а Chicago Tribune 20 травня 2001 р. розвідкою Тома Хандлі зафіксували невтішну картину. У Сполучених Штатах русини (вихідці з історичного Закарпаття) жили переважно в Міннесоті та Пенсільванії. Заклики активістів до нащадків карпатських переселенців зберегти самотності отримали здебільшого

негативні відповіді на зразок: "Старе покоління зникло. Вони приїхали сюди, аби працювати і стати американцями. Їх минуле лишилось позаду".

Самопроголошений в травні 1993 р. Тимчасовий русинський уряд зі своїм прем'єр-міністром, міністром закордонних справ і декількома послами саморозпустився в Ужгороді на початку 2001-го. Активісти зійшлися на думці нарощувати мовні експерименти. За умов асиміляції в Україні (Закарпатська область) вже через 15 років не залишиться жодного русина, твердили згадані американські журналісти Ч. Хейг і Т. Хандлі.

Одна втіха — мрійливий погляд на мапу, де шість європейських країн визначено місцями компактного проживання русинського етносу — 1,6 млн. осіб. Близько 600 тис. з них мешкало у США, у т. ч. 60 тис. у Пітсбурзі, штат Пенсильванія. Але там греко-католицький кафедральний собор св. Івана порожнів із 1993 р., коли за п'ять миль з'явилася нова церковна будівля. Місцеве карпаторусинське товариство (1700 членів) вирішило перетворити стару кафедру на національно-культурний центр. Цю пам'ятку архітектури збудовали 1903 р. за проектом Ужгородського кафедрального собору (*The Pittsburgh Post-Gazette*, 23 липня 2004 р.).

Під час всеукраїнського перепису населення (грудень 2001 р.) "вперше зібрані дані, які характеризують етнічні групи та самоназви окремих національностей". У Закарпатті русинами записалося 10,1 тис. осіб, яких трактовано як етнічна група, котра входить до української національності [255]. У той же час в області загальна чисельність українців становить 1 млн. 10,1 тис. або 80,5 % населення. Репортер Ейрі Фернем із *The Christian Science Monitor* (16 квітня 2002 р.) побачив "гармонію у несподіваному місці" — титульні нації п'яти країн (України, Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії) чи лапідарніше "п'ять країн і чотири віри мирно співіснують у багатонаціональному Закарпатті".

На переконання західних аналітиків, трагедія України в тому, що давній культурний кордон проходить її територією (*Neue Zürcher Zeitung*, 7 січня 2003 р.). Її розтинає лінгвістика: на заході розмовляють українською,

у столиці, на півдні та сході поширена російська. На це накладаються інші заломі: захід — сільський та греко-католицький, а схід — індустріальний та православний. Дніпро розрізає Україну на дві частини, усособлюючи розірваність нації: між містом і селом, сучасністю і кустарністю, новими багатями і старими бідняками, між російською і українською мовами, православною і католицькою церквами, між Азією і Європою.

Для Тетяни Кучеренко з Харківського національного університету ім. В. Каразіна достатньо чітка локалізація по вісі Схід–Захід цілком відповідає припущенню С. Хантінгтона про лінію розламу між цивілізаціями. Вона зримо проходить теренами України [135, с. 10-11]. Отож у Львові, який раніше належав Австрії та Польщі і де переважали підпорядковані Ватикану греко-католицькі громади, відродилося плюралістичне громадянське суспільство.

Деформована тривалим зовнішнім впливом українська національна свідомість виявилася розбитою на три мовні підспільноти зі своїми суспільними стратами: україно- (село, гуманітарна інтелігенція), російсько- (бізнес, військо, урядовці) і суржикомовну (величезна частина суспільства) [67]. Але тактикою єдності в багатоманітті вдалося поєднати православного, проросійського і російськомовного жителя Донбасу з прозахідним, україномовним греко-католиком із Галичини (Basler Zeitung, 31 серпня 2001 р.). Знайшлися правила, що задовільними всіх: у Донецьку святкують День радянської армії, у Львові — Української повстанської армії.

Іноземний турист на території колишнього СРСР повсюдно стикається з "радянськістю". Стівен Коткін з американської газети The New Republic (15 квітня 2002 р.), навів аргументи. Нинішні російськомовні громади нагадують російськомовних євреїв із Радянського Союзу, котрі поселилися в Нью-Йорку на Брайтон Біч у 1970-ті рр. Українські росіяни, більшість яких народилися в Україні, не ототожнювали себе з Російською Федерацією. Вони були вихованцями радянської освіти, війська та ЗМІ.

"Номінальна держава" у незалежній Україні занадто русифікована, половина етнічних українців у побуті розмовляла російською. Приватний і державний сектор російської економіки енергійно провокував господарське возз'єднання з Україною. Це класична постколоніальна модель.

Дехто на Заході початку 1990-х рр., нагадала Христя Фріленд у *The Financial Times* 29 липня 1997 р., пророкував найбільший з часів Другої світової кровопролитний конфлікт. Однак Україна уникла російськомовного "Східного фронту". Навпаки, східноукраїнська еліта повністю підтримала незалежність.

Уособленнями феномену стали голова Луганської облдержадміністрації Геннадій Фоменко і голова Луганської міської ради Олексій Данилов (у 2005 р. — голова Луганської облдержадміністрації). Колишній директор радянського заводу зброї Г. Фоменко, який ледве говорив українською, підкреслив: "Схід — невіддільна частина України. Крім того, ми знаємо, як живуть наші сусіди в Росії. І вони живуть не краще, ніж ми". У них, наголосив О. Данилов, силою не заставляють спілкуватися державною мовою, а викладання нею велось тоді у 20 % місцевих шкіл.

Узагалі-то версія про неминучий розкол України існує з доби революції 1989–1991 рр. Домінувала вона і у коментарях щодо виборів-1994, надто через призму президентської дуелі Л. Кравчук — Л. Кучма [317, с. 255-259]. Співробітник Королівської військової академії, викладач Оксфордського університету Джеймс Шерр дотепно зауважив, що доповідь ЦРУ 1994 р. про апокаліптичне становище в Україні не була найбільш резонансним, але найавторитетнішим прогнозом сепаратизму і братовбивчого конфлікту [220, с. 378].

1993 р. у Донбасі відбувся величезний страйк, спостерігалися тертя між регіонами і центром. Захід уявив нетривким майбутнє незалежної України завдяки трьом міфам: міжетнічний розкол, регіональний поділ, "ліву загрозу". Чимало дослідників першої половини 1990-х рр. потрапили під вплив тих, які наголошували на протистоянні східних і західних

областей України, свідомо чи несвідомо відтворюючи звичну для себе східно-західну полярність Європи [232, с. 17-19].

Дехто з дослідників і журналістів наполягав на успадкуванні не двох, а трьох регіональних компонентів. Західна Україна (10 млн. жителів) представлена україномовною нацією, де процеси модернізації і національного формування відбувалися одночасно. 30-мільйонна Центральна Україна є україномовною, але з напівмодерною білінгвістичною ідентичністю. Донбас і Крим (близько 10 млн.) — з переважно російськомовним населенням.

У перші роки незалежності Київ не надто втручався у регіональні справи, тому трапилася нагода погратися версіями периферійного націоналізму (закарпатською, кримською тощо) [110; 558]. У той час, як влучно сказав філософ Тарас Возняк зі Львова, йшла головна боротьба за столицю, а, отже, за всю державу [43]. Але "загравання епохи Кравчука закінчилося" і періодично президент Л. Кучма змушений приборкувати місцевий номенклатурний сепаратизм, направляючи у регіони надійних ставлеників. Вони й розбудували абсолютно безперспективну модель державного капіталізму, спертого на адміністративний ресурс і на забезпечену владою монополію.

Уже парламентські вибори 1998 р. показали, що український регіоналізм — складніший феномен, аніж просто двоподіл на "націоналістичний захід" і "комуністичний схід". Під цим кутом зору The Washington Times цікавою була президентська кампанія 1999 р., що веломовно доводить жовтнево-грудневу серію репортажів Наталії Федущак [213].

Результати виборів у Верховну Раду 2002 р. виказали виразну тенденцію: поділ України на "схід" і "захід" зникає [57]. По тилах комуністів — південних і східних областях — зробили рейди треті сили. Впала колись найбільша фортеця комуністичного сходу — "робітничий Донбас". Порівняльні дослідження виборчої географії 1990-х рр.

посткомуністичних країн підказують: поділ на схід і захід не проступив наверх у Чехії, зате дуже виразний у Польщі, Словаччині та Угорщині.

Україна не виняткова своїм мовним, культурним і політичним поділом, бо кожна нація поділена і розвивається за цей рахунок. Ці висновки підсилив публіцист Микола Рябчук, який з 1992 р. цікавиться існуванням "двох Україн" — україномовної, "габсбурзької", європейської, атлантичної, демократичної та російськомовної, "совкової", євразійської, проросійської, прокомуністичної [261; 262]. Їхнє уособлення у Львові й Донецьку.

Навіть у часи найбільшої політичної кризи 1994 р. і найглибшого двоподілу суспільства тут чітко проступали обриси соціального організму, який можна назвати політичною нацією. Вибори 1998 р. переконали, що східні та західні частини українського електорату дивляться на багато речей дуже схоже. У березні 2002 р. і листопаді-грудні 2004 р. опозиція показала, що вона трохи інтелігентніша чи везучіша за вітчизняних і зарубіжних інтелектуалів.

В історії, либонь, недалекоглядні державні діячі не добачали територіальної диференціації політичного простору, що мусить аксіомою відбиватись на здійсненні оптимальної державної регіональної політики, ефективності використання регіональних тенденцій у державотворчому процесі. На Україні лежить ментальна печать регіональної унікальності внаслідок перетину декількох факторів. Її обличчя визначає історична спадщина доволі тривалої співпраці багатьох європейських народів у конкретному регіоні.

Розподіл постійного населення за національністю і рідною мовою за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. засвідчив, що російську мову вважали рідною близько чверті громадян України (14240370 осіб) [249, с. 406]. Російський учений, доктор історичних наук Сергій Савоскул (Інститут етнології та антропології РАН) зауважив яскраво помітну тенденцію українізації росіян, чого досі не спостерігалось на жодному історичному

відтинку [264]. Навпаки, у мовному і культурному аспектах у ХХ ст. проходила доволі жорстка русифікація українців.

Тепер чисельність росіян в Україні скоротилася з 11356 тис. осіб у 1989 р. до 8334 тис. у 2001-му, тобто більш як на чверть. Частка українців за ці роки збільшилася з 72,3 до 77,8 %, а росіян скоротилася з 22,1 до 17,3 %. Ці зміни зумовили не суто демографічні показники (природний і механічний рух), а етнополітичний та етнопсихологічний фактори.

Як неодноразово зауважували американці (*The Christian Science Monitor*, 1998 р.) та французи (*Courier International*, 2003 р.), у буденному Києві російській нема гідної конкуренції [354; 569]. У 500 київських україномовних школах (російськомовних залишилося 8) учні на перерві спілкувалися російською. Причому викривлене співіснування офіційної мови і "вулиці" не задовільняло представників двох мовних таборів. На сході та півдні справи виглядали плачевніше.

У Криму чотири школи україномовні (всіх півтисячі), а у Донецьку російськомовні відвідують три чверті дітей. Кардинально відрізняється ситуація на заході, де російськомовну школу знайти складно. Втішають всеукраїнські мовноосвітні показники. Так, лише за п'ять років (2000–2004) кількість дітей в Україні, які навчаються українською мовою, збільшилася з 65 до 75 % [121].

Мовнополітичні настрої населення незалежної України повсякчас перебували в епіцентрі світових мас-медіа. Очікувана гострота, примножена апокаліптичною уявою, легко надавалася читачу в привабливих внутрішнім драматизмом журналістських розстеженнях про те, як етнічні росіяни відчувають тиск українського націоналізму.

У травні 2000 р. знайшовся зручний привід загострити увагу на "мовній війні", розпаленій у Львові смертю популярного композитора Ігоря Білозіра. У кав'ярні в центрі міста групі російськомовної молоді не сподобалися Білосорові друзі, котрі співали українських пісень. У фа-

тальній бійці 45-річний композитор дістав важку травму голови. Він помер у лікарні через три тижні, враз ставши національним мучеником.

Близько ста тисяч людей прийшли на похорон І. Білозіра. Опісля місто пережило кілька погромів кав'ярень, барів, кіосків, де звучала або продавалася російська музика чи періодика. На цьому тлі Ян Трейнор із британської *The Guardian* (7 листопада 2000 р.) зазначив: біля 20 % населення України — етнічні росіяни, 60 % українських громадян (70 % у Києві, 40 % у Львові) розмовляють російською, а російськомовні газети переважають україномовні у співвідношенні 10:1.

Багато росіян у Львові, на думку Ендрю Джека з *The Financial Times* (19 липня 2000 р.), не бажало визнавати, що переваги в радянську пору вони мали за рахунок примусової русифікації українців. Тому перед Україною складна проблема перебороти важкий спадок російської окупації, дотримуючись прав людини, котрі вироблені у Західній Європі й котрі ніколи не шанувалися в Радянському Союзі.

За межами Росії проживало тоді близько 20 млн. росіян. Упродовж багатьох років адміністрації президентів Б. Єльцина і В. Путіна проявляли інтерес у різних варіаціях до фіксації свідчень міжетнічної напруженості. На початку березня 2001 р. спікер нижньої палати російського парламенту Геннадій Селезньов, оголошуючи плани проведення конгресу етнічних росіян з усіх країн колишнього СРСР (так і не відбувся), розкритикував Україну, прибалтійські держави і Казахстан за "моноетнічну модель", яка дискримінує росіян (*The Financial Times*, 6 березня 2001 р.).

Після шторму публікацій у Росії про жахи львівського націоналізму газета американських інтелектуалів *The Christian Science Monitor* 28 червня 2000 р. оприлюднила збалансовану нейтральну статтю канадця українського походження Фреда Вейра [621]. Він особисто вивчив явище, відвідавши Україну. Надто цікавив Львів після смерті культового композитора Ігоря Білозіра. Гігантський північний сусід завалив Україну своєю дешевою літературою, музикою, кіно і телепередачами (*The Washington*

Times, 23 липня 2000 р.). Величезна пострадянська нація повільно ніби поверталася до традиційної ролі частини Росії.

Згодом The Independent (21 червня 2004 р.) вмістила репортаж про ще одну мовну війну у Львові, яка нагадала боротьбу французів за стримування англійської мови. Місцева влада заборонила трансляцію російської попси у громадському транспорті. Ліцензії водіїв сотень приватних мікроавтобусів опинилися під загрозою. Російська для українців те, що англійська для французьких пуристів — іноземний загарбник, який розбавляє і знищує вікові лінгвістичні та культурні традиції.

Загалом же Україні, повернемося до Ф. Вейра, притаманний феномен language gap (мовного розриву чи інтервалу): кожний говорив своєю мовою і ніхто не звертав уваги на це у взаємному спілкуванні. Виділялися три основні групи населення: україномовні українці, російськомовні українці та російськомовні росіяни. У кожної з них власна національно-культурну ідентичність.

Власне, тут і проявлялася щоденно унікальна суть української соціальної стабільності наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. Причому нема інших вагомих підстав, аби заперечити цю аналітичну "родзинку". Лише шкода, що не виявлено окремої групи україномовних росіян.

* * *

Толерантні міжетнічні відносини наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. служать вагомим аргументом на користь тези про європейську ідентичність української нації.

По-перше, як властиво західній цивілізації, противагою етнічно орієнтованому націоналізмові виступив конституційний патріотизм. Самоідентифікація українців проходила водночас у двох вимірах — діахронічному (у власному минулому) та синхронічному (в оточуючому світі), які взаємно перетинались і взаємно доповнювали один одного.

По-друге, проблеми територіальної цілісності та сепаратистські настрої у першій половині 1990-х були розв'язані взірцево навіть для Захід-

ної Європи. У "конфліктах інтерпретацій" в інтелектуальних колах України беззаперечно перевагу мали прибічники європеїзації "національної ідеї", а сповідники спекулятивного етнонаціоналізму (євразійства, русинізму і т. д.) виглядали мало помітними на тлі неухильної та поступової "тихої українізації".

По-третє, практично всі наявні мовні колізії в Україні з 1992 р. наперед визначалися конфронтаційними циклами зовнішньополітичної кон'юнктури. Проте відсутність реального конфліктогенного потенціалу (а не локальних, поодиноких і дріб'язкових проявів) є очевидною.

По-четверте, у сучасній Україні спостерігаються поодинокі явища етнічної маргіналізації, але навіть під тиском еміграційного ажіотажу і решти зовнішніх чинників змінена чи подвійна національна ідентифікація не набули помітного поширення. Ці колізії урівноважені тактикою єдності в багатоманітті, котру сповідувала держава.

По-п'яте, український регіоналізм є набагато складнішим феноменом, який спокійно допускає безконфліктне існування "двох Україн" — у Львові та Донецьку. Проходить кардинальна переоцінка державотворчого потенціалу, виплеканого в певних регіонах. Зокрема, пасіонарні галичани в умовах незалежності поступово втратили самобутнє політичне обличчя, але спробували його відновити у помаранчевій революції.

5.2. Духовно-релігійні протиріччя

Релігійний фактор відіграє нині значну роль не лише у духовно-культурному житті українського суспільства, але й у забезпеченні легітимності інститутів політичної влади і політичних керівників. Це, зрозуміло, відразу "потрапило на гачок" вітчизняних учених-гуманітаріїв і стало предметом як різнопланових дисертаційних досліджень, так і ґрунтовних монографічних студій [77].

Нерідко ці наукові праці виконувались у компаративному ключі [283] та в аспекті розвитку окремих конфесій [185]. Зверталася увага й на те, як окремі церковно-релігійні феномени володіють потужним впливом на масову свідомість. Осібно мовиться про конфесійну ситуацію, що зазвичай збуджує прискіпливий інтерес дослідницької та ширшої спільноти внаслідок перетину конфронтаційних ліній.

Одним із таких велетенських імпульсів доречно вважати підготовку, здійснення і наслідки найгучнішого гостювання у новітній Україні — візиту папи Івана Павла II 23-27 червня 2001 р. За "гарячими слідами" з'явилися перші спроби наукового осмислення події, у т. ч. приязні спостереження голови оргкомітету підготовки візиту, тодішнього міністра закордонних справ України Анатолія Зленка [85, с. 496-508]. Проте залишилося чимало лакун та історичних подробиць, які розсіпані у тогочасній світовій пресі. З ними під силу не тільки реконструювати "п'ять днів, які здивували світ", але намалювати магістралі для історичного коментаря.

Лібералізація державної політики щодо свободи совісті в Україні призвела до бурхливого розвитку релігійної мережі, що, поряд з багатьма позитивними наслідками, викликала небезпечну "хворобу церковних розколів". Прагнення поєднати духовні ідеї з реальностями самовизначення молоді держави, а також демонстративна промосковська орієнтація частини духовенства привели до кризи в православ'ї.

У середині 1990-х рр. перманентна міжконфесійна напруга і відкрите протистояння зачепило близько 600 населених пунктів [120, с. 107, 353-354]. Це катастрофічне становище підігрівалося внутрішніми і зовнішніми політичними силами. Подібна розкольницька тенденція проявилася і в середовищі протестантських церков.

На цьому ослабленому фоні, за спостереженням фахівця з державного управління Юрія Кальниша, Україна відчуває наполегливий тиск із боку нетрадиційних конфесій і неорелігій [93]. Швидко поширилося тоталітарне "Біле братство", що виникло в Україні на початку 1990-х. Його

духовного лідера — "живого Бога" Марію Деві Христос (офіціантка і комсомолка Марія Цвігун) — супроводжував "учитель Свами" (Юрій Кривоногов).

Учення секти звалось Юсмалос (від аббревіатури "Юрій" та "Марія" з грецьким закінченням). Особливий наголос робився на неминучий злам сучасної цивілізації та приходу нової "золотої ери", в якій зможуть жити тільки 140 тис. вибраних. "Біле братство" мало сильну ієрархічну структуру в душі раних масонських лож і в основному складалося з неповнолітніх, які залишали свої сім'ї.

У листопаді 1993 р. міліція нейтралізувала групу юсмаліанців, яка зібралася перед Св. Софією у Києві, готуючись до масового самогубства. Для порівняння: у Джорджтауні, столиці Гайани, у листопаді 1979 р. покінчило із життям водночас 250 послідовників подібної секти. Крім "Білого братства", правосуддя не оминуло низку тоталітарних культів — "Білого лотоса", "Чорного дракона", "Південного хреста" та ін.

У 1994–1999 рр. Л. Кучмі (т. зв. перша каденція президентства) випало чимало складних ситуацій з погляду політичного, але з морального — найтяжча, пов'язана з інертною поведінкою прем'єра Є. Марчука під час поховання патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка). Біля Київської Софії, де до 1932 р. ховали ієрархів УАПЦ, відбулося справжнє побиття віруючих спецпідрозділами міліції 18 липня 1995 р.

Безпосередній учасник подій В'ячеслав Чорновіл назвав ці події "чорним вівторком" і сумною датою української історії, а за "злочинні дії виконавчої влади" порадив президенту вибачитися перед українським народом [13; 334, с. 71]. Після прощання з померлим тоді ж видатним класиком Олесем Гончаром Л. Кучма відбув із державним візитом у Білорусь, а прем'єр-міністр самоусунувся від виконання повноважень за статусом [136, с. 28, 88-99].

Уряд відмовив у дозволі поховати на території Києво-Печерської лаври і наполягав на Байковому кладовищі — почесному місці поховання

будь-якого мирянина. Це б означало визнання, що покійний не був не лише патріархом, але й духовною особою. За кілька днів перший заступник міністра внутрішніх справ визнав, що тілесних ушкоджень зазнало 40 міліціонерів і 33 громадяни, хоча насправді потерпіло близько сотні, у т. ч. 83-річний єпископ УАПЦ Паїсій із США (The Christian Science Monitor, 21 липня 1995 р.). У світі миттєво поширився негативний резонанс.

Із кінця 1980-х рр. загальна кількість релігійних організацій у країні зросла у чотири рази, а конфесійна карта значно урізноманітнилася: з 18 церков і напрямків збільшилася до 80-ти [11, с. 10-11]. Упродовж даного періоду практично припинилася "релігійна шпаринка" в еміграційній лихоманці, котру пережила молода незалежна держава.

Незважаючи на кризові моменти, найвпливовішим залишилося православ'я (близько 52,7 % усіх громад), де чисельна перевага за Українською православною церквою в єднанні з Московським патріархатом. Найбільший вплив вона мала у Хмельницькій, Вінницькій, Закарпатській областях, найменший — в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській.

Більшість громад другої за чисельністю Української православної церкви Київського патріархату зосереджено у Львівській, Івано-Франківській, Рівненській та Київській областях. Українська автокефальна православна церква представлена в усіх областях, за винятком Закарпатської, Сумської, Чернігівської та Чернівецької. Найбільше громад нараховувалось у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях.

У всеукраїнському вимірі 1990-ті рр. позначені різкими конфесійними відмінностями. У першій половині десятиліття нуртували організаційно-правові пристрасті (між реабілітованими греко-католиками і православними за храми, православні розколи). Приміром, на Львівщині зафіксовано понад 800 релігійних конфліктів на майновому ґрунті, у 1997 р. — понад 200, у 2002 р. залишилися невиконаними 96 відповідних розпоряджень і рішень [220, с. 384].

Проте на кінець 1990-х рр. Українська греко-католицька церква за кількістю громад перебільшила рівень 1939 р. Після легалізації повністю відновилася її структура (монастирі, навчальні заклади, чернечі ордени тощо) (The Washington Post, 24 листопада 1997 р.). Найбільше громад зафіксовано у Галичині та Закарпатті, але протягом 1990-х рр. відбулося помітне поширення УГКЦ на східні терени.

Якщо за тоталітаризму до віруючих відносили себе 15-20 % українців, то в другій половині 1990-х рр. — близько 60 % (за дослідженнями "Соціс-Геллоп"). За даними державного комітету в справах релігій, на січень 1998 р. діяли 20,4 тис. релігійних організацій (порівняно з 1991 р. це число збільшилось на 7,2 тис. або на 54 %), у т. ч. 19,8 тис. громад 72 конфесій, течій і напрямів. Їх обслуговували (12,7 тис. культових будівель, із них третина пам'ятки архітектури) 18 тис. священників.

Майже половина громад зосереджена у західних областях і більше половини громад — православні. За чотири роки (на 1 січня 2002 р.) нараховували 26 тис. громад із 24,5 тис. священнослужителями, а культових споруд — 20 тис. [257]. Православ'я і західні області залишилися домінуючими.

Ключових гравців у розколотому православ'ї виявилось декілька. Народжений 1929 р. на Донеччині, чернець Філарет (Михайло Денисенко) у післявоєнну пору поступово став впливовою постаттю Руської (Російської) православної церкви. Він екзарх України (1966), митрополит (1968), а до обрання патріарха у травні-червні 1990 р. місцеблюститель Московського патріаршого престолу.

Через два роки (1992) між Філаретом і двома іншими претендентами — обраним патріархом Алексієм II (Олексієм Рідігером) та іменованим у червні 1992 р. новим предстоятелем Української православної церкви (наділена автономним управлінням у січні 1990 р.) митрополитом Володимиром (Сабоданом) — розгорілася справжня релігійна війна. Її

літописцями виступило ряд журналістів і письменників, а непримиренних полемічних сюжетів явно не бракувало [170; 228].

У квітні 1992 р. архієрейський собор РПЦ відмовив надати УПЦ повну канонічну самостійність — автокефалію, а через два місяці Філарета позбавив посади, сану і благочестя. Інкримінованих вчинків митрополит не визнав і не підкорився рішенням, вважаючи його не канонічним.

У Києві наприкінці червня 1992 р. на Всеукраїнському православному соборі відбулося об'єднання відродженої УАПЦ і частини УПЦ, що пішла за Філаретом. Главою утвореної Української православної церкви Київського патріархату визнано патріарха Мстислава (помер у червні 1993 р.), а заступником патріарха — митрополита Філарета.

До своєї смерті у липні 1995 р. нову церкву очолював патріарх Володимир (Романюк). Обраний патріархом, Філарет упродовж кількох наступних років домогся першого кроку до канонічного визнання УПЦ КП — у Константинополі.

Російська православна церква до сих пір вважає Україну духовною колицкою і канонічною територією не випадково. Тут знаходиться половина її приходів, хоча населення втричі менше, ніж у Росії (The Washington Post, 26 травня 2001 р.). Українці частіше відвідують церкву, ніж росіяни, тому повний перехід їх до Київського патріархату означатиме нищівний удар для РПЦ.

Перший серед рівних, вселенський патріарх, архієпископ Константинопольський Варфоломій I сприяв об'єднанню УПЦ КП і УАПЦ, пропонуючи канонічний статус. Ще у 1996 р. він узяв під свою юрисдикцію 84 православних парафії Естонії, яку Московський патріархат теж має за канонічну територію. У двох випадках між Москвою і Константинополем кипіла гостра полеміка на грані розриву.

Отож майбутній візит папи підігрів давні пристрасті, оскільки готувався на тлі складної релігійної дипломатії. "Я зустріну Папу в Україні, це мій виклик Москві," — заявив у березні 2001 р. патріарх Філарет в ін-

терв'ю впливовій італійській газеті La Repubblica. І грядущий візит назвав історичною подією, котра за значенням дорівнює зустрічі 1964 г. папи Павла VI і вселенського патріарха Атенагора [573]. Поява понтифіка в Україні неодмінно надасть серйозного імпульсу католицько-православному діалогу, — повторив свою оцінку Філарет для The Washington Times за кілька місяців (25 червня).

Івана Павла II (18 травня 1920 р. — 2 квітня 2005 р.) справедливо назвали людиною, що зробила величезний внесок в історію ХХ ст. Поляк Кароль Войтила, архієпископ Краківський, став папою у жовтні 1978 р. Світ був здивований, адже вперше понтифіком став слов'янин, до того ж із країни соціалізму. Саме він відіграв неабияку роль у припиненні "холодної війни". І зробив усе для встановлення дипломатичних відносин Ватикану з понад шістдесятьма державами, у т. ч. з Україною.

Римський понтифік, чиї предки за маминою лінією українці, особливо приязно ставився до них і володів українською мовою (Німецька хвиля, 19 березня 2001 р.). Його вважало своїм пастирем більше п'яти мільйонів українських католиків і греко-католиків світу.

Наприкінці січня 2001 р. Іван Павло II оприлюднив імена трьох новопризначених кардиналів із теренів колишнього СРСР. 74-річний архієпископ Львова Мар'ян Яворський та 70-річний архієпископ Риги Яніс Пуятц стали кардиналами ще в 1998 р., однак їх імена тримали в секреті чи *in rectore* (у грудях). Ця практика використовується для священників, які служать у регіонах, де надання статусу кардинала може зашкодити.

Отримав сан і 67-річний Любомир Гузар, який замінив кардинала Мирослава Любачівського (24 червня 1914 р. — 14 грудня 2000 р.) на посаді архієпископа Української греко-католицької церкви. Кардинал Гузар покинув рідні краї в 1944 р. і закінчив у США католицький університет, а у 1990-х рр. займав чільні позиції в реабілітованій церкві, згодом отримав й український паспорт.

УГКЦ є однією з 18 церков східного або візантійського обряду, які підпорядковані Риму, але діють незалежно від римо-католицьких єпархій. Прелат Любачівський очолив її у 1984 р. після смерті Йосипа Сліпого, і вже наступного року отримав червону шапочку кардинала. 77-літній кардинал повернувся в рідну країну на Вербну неділю 1991 р., після 53 років вигнання. Греко-католики вийшли з катакомб і легалізувались у 1989 р. на чолі з митрополитом Володимиром Стернюком, "в'язнем сумління". З огляду на вік і стан здоров'я, Мирослав Любачівський звів свою роль до суто символічної, залишаючи практичні деталі іншим (The Guardian, 30 січня 2001 р.) [369].

Саме греко-католик Любомир Гузар і римо-католик Мар'ян Яворський готували візит папи в Україну. Багато хто у Ватикані не розумів Л. Гузара, чому він услід за Й. Сліпим домагався зміни його титулу "верховного архієпископа" на титул "патріарх" (The New York Times, 23 лютого 2001 р.).

Згідно Інституту Геллопа, напередодні візиту папи 19,5 % віруючих (10 млн. українців) відносили себе до Київського патріархату, а 8,5% (4 млн. 250 тис.) — до Московського. Також нараховувалося 2 млн. 750 тис. греко-католиків і 300 тис. католиків, близько 600 тис. адептів УАПЦ і 10 млн. тих, що не визначилися (La Repubblica, 15 березня 2001 р.).

Кардинали Л. Гузар і М. Яворський у прес-канцелярії Святого престолу 25 травня 2001 р. оприлюднили свої цифри. Будучи другою конфесією України після православної, УГКЦ мала 9 єпархій і один екзархат, 3467 громад, 5 семінарій і одну академію. Духовні потреби 5,5 млн. віруючих обслуговували архієпископ і 14 єпископів, 2278 священиків, включаючи 701 ченця, 933 монашок. Створена в 1375 р. римо-католицька єпархія нараховувала 260 церков, 60 місцевих священиків і близько 75 з Польщі для майже 300 тис. вірників.

Світова преса жваво й пристрасно прокоментувала ситуацію в Україні напередодні візиту глави католицької церкви, цитуючи головних

дійових осіб. Московський патріарх назвав намір "недоречним" і надіслав різкого листа київському митрополитові Володимиру. Останній звернувся до Івана Павла II з вимогою відкласти поїздку (*Neue Zürcher Zeitung*, 27 березня 2001 р.).

Своєрідну інформаційну підтримку цьому надали деякі популярні газети. Так, італійська *Corriere della Sera* (23 червня 2001 р.) застала Україну, вражену "націоналістичною лихоманкою", релігійним розколом і болісними пошуками загубленої самої ідентифікації [419]. Якщо папа не обмежиться католицькою Галичиною і вирушить у Київ — колиску православ'я, то, зробивши подарунок націоналістам, утруднить екуменічний діалог.

Митрополит Володимир застеріг Ватикан, що візит може підвищити напруження між греко-католиками і православними Західної України, де на початку 1990-х рр. часто траплялись сутички щодо церковної власності. Фінансово-майнове питання знову впливало на поверхню. Церква, в якій більше храмів — більше коштів, а число парафіян додає пунктів у рейтингу впливовості.

У Західній Україні до 1990 р. православним, підпорядкованим Москві, належало до тисячі храмів, а у 2001 р. — 62. Внаслідок повернення власності її колишньому володарю — греко-католикам, розпочалася нова довготривала міжконфесійна "холодна війна". У ній православні втратили тут дві третини своїх громад (*Los Angeles Times*, 16 квітня 2001 р.).

Віце-прем'єр Микола Жулинський зауважив митрополиту некоректність і що візит державний, зроблений на запрошення президента Л. Кучми (*The Financial Times*, 24 січня і 25 червня 2001 р.). Коли Іван Павло II підтвердив свої плани здійснити історичну подорож, спротив Алексія II, під юрисдикцією якого опинилася більшість віруючих із колишнього СРСР, сягнув нового витка. Вони ніколи не зустрічалися. Підігриваючи "тисячолітню ворожнечу", патріарх не дав дозволу на візит папи в Росію, проголосив його "небажаною особою" в православних країнах.

Архієпископ Грецької православної церкви Христодулос передав Алексію II привітання Івана Павла II, з яким мав приватну розмову в Афінах 4-5 травня 2001 р. Одначе глава РПЦ прохолодно поставився до вибачення понтифіка за тисячолітнє зло, спричинене православним католиками.

Російський патріарх різко протестував кількаразово. Москва (РПЦ) засудила Ватикан за католицький прозелітизм у Росії та підтримку греко-католиків Західної України, котра історично є начебто плацдармом для проникнення католицизму на православну територію (*La Vanguardia*, 7 червня 2001 р.). РПЦ бачила загрозу в екуменізмі папи, який відвідав православні країни Румунію, Грузію і Грецію, а також у місіонерській діяльності католиків у Білорусі, Росії, Казахстані, Україні та ін. пост-радянських країнах (*El Pais*, 24 червня 2001 р.).

Хоча мільйон американських п'ятидесятників намагалися повернути росіян у свою віру, але за прозелітизм дістається католикам, які відстоюють власну паству, кепкував із Нью-Йорка тижневик *Time* 11 травня 2001 р. Російська Дума висловила стурбованість в унісон патріархові, а у березні 2001 р. в Римі прем'єр М. Касьянов те саме виклав папі у "делікатній формі".

У світовому православ'ї Івану Павлу II не знайшлося рівного за масштабом і харизмою. Для спілкування зі світом папа об'їхав понад сто країн і сповна використав усі можливості сучасної цивілізації — від виступів на телебаченні до записів на компакт-дискові. Незважаючи на гнів Російської православної церкви, більшість українців вітала візит папи як "світло надії" через те, що відчували себе забутими і покинутими Заходом (*Le Temps*, 27 червня 2001 р.) [372].

Ті, хто із захватом вітав понтифіка, схилилися до євроінтеграції і приймали цінності західної цивілізації (*The Washington Times*, 10 липня 2001 р.) [586]. Вони покладали багато сподівань на непросту місію Івана Павла II, на його вагоме слово про складні українські проблеми, економічний стан, безробіття і зубожіння, мільйони жертв найстрашнішої техно-

генної катастрофи людства в Чорнобилі. Однак у півдюжині промов, сказаних понтифіком у Києві, не було згадок про глибоку кризу.

Хоч візит понтифіка готувався задовго до виникнення "касетного скандалу", він прийшовся у найнеобхідніший для Леоніда Кучми момент (The New York Times, 23 червня 2001 р.). Адміністрація президента і ЗМІ, підконтрольні олігархам, не стомлювалися гарно говорити про папу. "Цей візит буде тільки сприяти зміцненню влади президента", — висловив упевненість його зять Віктор Пінчук, а лідер руху "Україна без Кучми" Юрій Луценко заявив: "Папа — захисник прав людини і демократії, він не повинен посилювати режим Кучми" (The Washington Post, 25 червня 2001 р.).

Сам президент Л. Кучма простояв незворушним у Києві під дрібним дощем на ранковій літургії у першому ряду. Разом із ним тільки нечисленна еліта отримала зиск із незалежності. Однак Л. Кучма і олігархічні клани прорахувалися, сподіваючись на моральну або політичну легітимізацію. Neue Zürcher Zeitung 28 червня 2001 р. у цьому була категоричною [500].

Пристрасті не знітили Івана Павла II. Разом із ним в Україні перебувало не менше 300 католицьких кардиналів, єпископів і священників, 50 ватиканських журналістів і 2,5 тис. працівників мас-медіа з усього світу [86, с. 501, 505]. У Києві з'явився відомий всім із телевізійних репортажів папамобіль (авто з прозорим куленепробивним ковпаком). Сотні тисяч рук підвелися в дружньому привітанні. Так українці ще ніколи не вітали жодного з вітчизняних політиків (El Mundo; Die Welt, 25 червня 2001 р.). Тисячі вірних з'їхалися з усіх куточків колишнього Радянського Союзу, навіть із Сибіру.

Сім десятиліть комуністичного панування призвели до того, що більшість українців, принаймні киян, дуже рідко відвідували церкву. Вони сприймали святійшого отця приязно і скоріше, як голівудську зірку. На цю метафору спокусилася канадська The Globe and Mail 25 червня 2001 р.

На першу київську месу понтифіка зібралося щонайбільше 100 тис. вірних з очікуваних 300 тис. Дощ і численні міліцейські кордони ускладни-

ли доступ на приміський аеродром "Чайка". Після богослужіння, яке тривало дві години, папське благословення отримали багато представників вищого прошарку, зокрема президентська сім'я (Berliner Zeitung, 25 червня 2001 р.). Але православні святині Києва — Печерська лавра і Софійський собор — для Івана Павла II виявилися зачиненими.

На другий день подорожі папа отримав гарячі вітання — три ритуальні поцілунки у щоки — "двох православних патріархів-дисидентів, невизнаних світовим православ'ям" (El Pais, 25 червня 2001 р.) [420]. Цей жест додав гніву РПЦ. У Київській філармонії високого гостя зустріли практично всі лідери релігійних конфесій країни — православних, мусульман, протестантів, католиків та іудеїв. Словом усі, крім митрополита Володимира, залежного від патріарха Алексія II.

Українська влада вжила надсуворі заходи безпеки і задіяла для цього 30 тис. міліціонерів. Подібного не було в жодній із відвіданих папою країн. Україна із своїми хронічними соціальними негараздами і жорсткою боротьбою за владу показала себе багато в чому розколотою країною.

Історико-культурна неоднорідність двох міст, які відвідав папа, кинулась у вічі відразу. Західна Україна зустріла візит з особливою теплотою. У прозахідному Львові влаштували грандіозний прийом. "Я не міг не помітити, що львів'яни готуються до візиту так, ніби Папа відвідуватиме їхні власні домівки," — згадав пізніше міністр закордонних справ А. Зленко [86, с. 502].

Київ — найблисучіша вітрина країни, проте папа мав зустріч із напівпорожнім містом і з досить стриманих розмірів натовпом на двох релігійних заходах. Він зустрівся з іншою країною, не покидаючи України, а лише спустившись із східців літака у Львів, католицьку столицю українців [420]. Отак влучила в "десятку" іспанська El Pais 24 червня 2001 р.

За десять років незалежності більше двох мільйонів українців емігрували в пошуках кращого життя. Іван Павло II просив присутніх більше 120 тис. молодих українців, щоб вони не потрапляли у тенета консумізму

(споживацтва), яке змінює комуністичне рабство. Застеріг від марева легкої еміграційної долі. Ці заклики прозвучали з еспланади за 2 км від Львова. Молодь співала і танцювала, приймаючи папу за поп-зірку, примітив El Mundo 26 червня 2001 р. Понтифік у деякі моменти без вагань також переходив на спів просто неба.

На львівський іподром 27 червня прийшло понад 2 млн. людей (в іспанській пресі фігурувало 600 тис.), що стало абсолютним рекордом для православних країн [86, с. 508]. Для тих, хто не зміг особисто потрапити на месу, державне телебачення транслювало її в повному обсязі.

Львів знаходиться у 80 км від кордону з католицькою Польщею, тому значна частина паломників перетнула західний кордон України. На месі Іван Павло II беатифікував і двох поляків-львів'ян із минулого сторіччя. На рідній польській понтифік зауважив багаточисельні порушення біблійних заповідей християнами як польського, так і українського походження. Залишивши позаду печальне минуле, обидві нації повинні йти одним шляхом в ім'я єдиного Христа.

Зрозуміло, на 82-му році життя кожен крок і кожне слово вимагали від понтифіка самоподолання, проте без імпровізацій не обійшлося. Усупереч попередній програмі Іван Павло II провідав Бабин Яр і Биківню в Києві, вірменський кафедральний собор у Львові.

На неосяжному полі битви, якою була Україна впродовж своєї звивистої історії, споруджено монументи усім загиблим (El Pais, 26 червня 2001 р.). Із них гість обрав найкрасномовніші символи лиха двох великих тоталітаризмів ХХ ст.: меморіал жертвам комуністичних чисток 1930-х у Биківні та меморіал у Бабиному Яру, що увіковічив знищення нацистами у 1941 р. понад 100 тис. чол., у т. ч. 33 тис. українських євреїв (The New York Times, 26 червня 2001 р.).

У центрі уваги Леоніда Кучми і Александра Квасьневського 31 червня 2001 р. в м. Ланцут на південному сході Польщі перебували не-

щодавні поїздки понтифіка до України і президента США до Польщі. Український президент шанобливо назвав папський візит історичним.

Офіційно в Україні проголосили візит Івана Павла II державним. Наголос робився на статусі не першоієрарха католицької церкви, а глави держави-міста Ватикан. Але фактично таким візит не був, оскільки жодних переговорів не велось і міждержавних документів не підписувалося. Усі п'ять днів перебування папи стали відвідинами католиків візантійського і латинського обрядів.

На жаль, Українська греко-католицька церква не виграла суттєво. Серед її внутрішніх проблем на першому місці стояло питання здобуття статусу патріархату і підпорядкування греко-католиків Закарпаття. Папа не дозволив Любомиру Гузару використовувати титул патріарха. На рівні церковної дипломатії залишились без зрушень і справа беатифікації митрополита Андрея Шептицького. Натомість беатифіковано його рідного брата.

В історичній літургії на львівському іподромі папа назвав XX в. "століттям мучеників". Більшість із беатифікованих 28 українців — представники забороненої у 1946–1989 рр. УГКЦ. Це — єпископи, священники, ченці, черниці та мирянин-дяк. Майже усіх їх комуністичний режим піддав тортурам за вірність церкві. Один священник, який рятував від нацистів місцевих євреїв, загинув у таборі смерті Майданек.

Подорож Івана Павла II не принесла перелому в протистоянні католицизму і православ'я (Der Standard, 27 червня 2001 р.). На тлі такої релігійно-політичної ситуації папі доводилося виступати в ролі політика. Отже, візит набув здебільше політичного вигляду. За спостереженням щоденника Der Standard, президент Леонід Кучма для повернення втраченої в ході "касетного скандалу" репутації організовував усе в найкращих традиціях ритуальних комуністичних прийомів високих гостей. Він сповна скористався шансом подолати у світі негативний резонанс.

Схильність Івана Павла II до ризикованих, нестандартних кроків і небезпечних місій загальновідома. Він розглядав українську подорож як важливий етап у своїх власних перегонах наввипередки з часом. Йому хотілося прокласти місток через історичні могили, подібно до Сирії та Греції. Але не судилося дістатися головної мети подорожей до православних країн, тобто відвідати Росію. Російське турне так і залишилося мрією папи-поляка. Натомість дві відколоти від московського патріархату українські церкви до певної міри подолали ізоляцію в релігійному світі, ще раз вийшли на міжнародну арену.

Грандіозний прийом, який влаштував переважно католицький Львів, був чітким знаком того, що Україні треба вслід за сусідньою Польщею впевнено рухатись у західному напрямку. "Україна має чітке європейське покликання," — заявив глава Ватикану після прибуття до Києва. Отже, завдяки папському візитові Захід побачив Україну з виразним, хоча й відкладеним європейським майбутнім.

* * *

У незалежній Україні спостерігається бурхливий розвиток релігійної мережі на тлі "церковних розколів". По-перше, молода держава зіткнулася з демонстративною промосковською орієнтацією частини духовенства, що привела до кризи в православ'ї. У середині 1990-х рр. перманентна міжконфесійна напруга і відкрите протистояння зачепило кілька сотень населених пунктів.

Окремі з них, по-друге, отримали негативний міжнародний резонанс: у листопаді 1993 р. (тоталітарне "Біле братство") і липні 1995 р. (похорон патріарха УПЦ КП Володимира). На цьому ослабленому фоні простежується наполегливий тиск неорелігій, а конфесійна карта значно урізноманітнилася: з 18 церков і напрямків збільшилася до 80-ти.

По-третє, офіційно рівень візиту Івана Павла II визначили як державний. Але всі його "п'ять днів, які здивували світ" стали пастирськи-

ми відвідинами країни, враженої конфесійними протиріччями. На разі історичні джерела зафіксували не один приклад інформаційного протиборства.

Кожен із ключових гравців поставив перед собою доволі відмінні цілі. Президент Л. Кучма дуже старався для повернення загубленої "касєтним скандалом" репутації. І частково домогся свого. УГКЦ бажала здобути статус патріархату і підпорядкувати греко-католиків Закарпаття. Та залишилася при своїх інтересах.

По-четверте, візит не приніс примирення католицизму і православ'я. Але УПЦ КП й УАПЦ подолали релігійну ізоляцію, влаштовану РПЦ. І ще раз вийшли на міжнародну арену. Папська подорож протестувала високі євроінтеграційні настрої пересічного населення, його належність до західної цивілізації. Встановлено абсолютний рекорд велелюдності у Східній Європі. Зустрічі понтифіка переросли у наймасовіше народне зібрання в Україні за всі роки незалежності.

5.3. Фактор історичної традиції

Історична наука традиційно слугувала одним з провідних чинників конструювання національної, соціальної, політичної ідентичностей як окремої людини, так і соціуму. На переконання члена-кореспондента НАНУ Олександра Реєнта, перехідні етапи історії приховують у собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають вагоме підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов [256]. Входження незалежної України у світовий інтелектуальний простір супроводжувалося активним введенням до обігу поняття "криза української історичної науки". Причому більша частина дослідників — як західних, так і вітчизняних — сходилася на кризі зростання.

Як відомо, сформульовані принаймні три варіанти тлумачення кризи історичної науки: 1) занепад; 2) перехід від однієї парадигми до іншої; 3) зростання. З точки зору О. Реєнта, кризовий стан суспільної свідомості в

Україні обумовлений не тільки політичними трансформаціями початку 1990-х (розпад СРСР, утворення незалежної держави), але й пошуком шляхів подолання економічних і культурних труднощів.

Однаке дискретність державної традиції, надзвичайно прозорі культурні кордони перетворюють пошук стійкої української ідентичності у "хімеру". Спроби однобічного переписування, наприклад, націоналістами на противагу марксистам-ленінцям, лише поглибили відчуження суспільства та історичної науки. Як результат, історіографія не виконує головну функцію — світоглядну. Гостроти додав факт, що національна та ідейно-організаційна ідентифікація України відбувалася вже у період кризи світової історіографії.

Суспільно-політичний та інтелектуальний контекст розвитку історичної науки докорінно змінився, і не лише тому, що Україна стала державою. Якщо раніше її історія виглядала як невинний, лінійний процес зміни суспільних формацій та класової боротьби, то тепер — як лінійний процес становлення нації чи державності, але в річищі тієї ж телеології з виразним нахилом до примордіалізму. Промовистою для професора Георгія Касьянова є назва популярної багатотомної серії "Україна крізь віки" (1998–2000) [97]. Проте поруч панівного офіціозу є течія, зорієнтована на світове суспільствознавство.

Узагальнений портрет домінантних особливостей сучасної української історіографії, витворений Г. Касьяновим, дає можливість окреслити базові принципи, на яких будується стандартне дослідження. Це — еволюціонізм, який передбачає лінійне висвітлення процесів, абсолютизацію безперервності, примат телеологічних версій; детермінізм, який із класового контексту переноситься на національно-державницький; ексклюзивність, із явним пріоритетом національної чи "націоналізованої" історії, що переважно трактується як етнічна.

Поряд із методологічною кризою українська історіографія переживає інституційну. Прояви цієї кризи загальновідомі: матеріальний занепад

наукових інституцій і тотальна залежність їх від держави, майже повна відсутність менеджменту науки, фахова ізольованість науковців один від одного і від світової наукової спільноти, занепад наукової етики: псевдоспівавторство та ін. Раніше українська історіографія була провінційною щодо Москви, нині вона перетворилася на провінцію Заходу.

Нинішню кризу світової історіографії великою мірою породили надлишок методологій і доведений до абсолюту методологічний плюралізм. Її український варіант — методологічний вакуум — заповнюють не переосмисленням надбань, а "поверненням до джерел": вітчизняного позитивізму кінця ХІХ — початку ХХ ст. Модерністський дискурс цілком відповідає суспільній ситуації всередині України. Він вимагає формувати інтелектуальні конструкції для підтримки націотворення. А постмодернізм, переконував Г. Касьянов, для більшості його українських колег невідомий.

Ключовим елементом становлення сучасної української політичної нації є різноманітні потуги інколи полярних складових у справі конструювання образу жертви попередніх і діючого режимів. Жертви зазвичай безневинної — для віттаря суспільно-політичного консенсусу. Чимало героїко-патріотичних сюжетів (УНР, ЗУНР, ОУН, УПА) залишалися дискусійними з огляду на постколоніальний синдром.

Вже у 1992 р. в кожному регіоні України на рівні державної програми започатковано видання книг серії "Реабілітовані історією". Ці історико-краєзнавчі видання покликані увічнити пам'ять сотень тисяч співвітчизників, які стали жертвами масових репресій держави, що зникла з географічної карти світу.

Ще у 1989–1991 рр. спостерігалася дивна річ: революційна ситуація поглиблювалася завдяки оприлюдненню історичних фактів, які не мали відношення до поточного життя [129, с. 30, 114]. У заідеологізованому суспільстві викриття історичних фальсифікацій стає причиною закономірного краху державної влади. Одразу після проголошення незалежності розпочали перейменовувати вулиці та площі. 11 і 30 жовтня 1991 р. Жито-

мирська і Луцька міські ради започаткували кампанію повернення історичних назв і перейменування радянських.

Загалом образ жертви є чільним архетипом тоталітарної свідомості, на що звернув скрупульозний погляд доктор філологічних наук Георгій Почепцов [252]. Доволі гучна деколонізація значної частини євразійського простору, спровокована розпадом Радянського Союзу, до сих пір не завершена, зауважив Пілар Боне 23 грудня 2001 р. в іспанському щоденнику *El País*. Оскільки існують точки зору метрополії (Росія) та периферії (колишніх радянських республік), то, ясна річ, цей процес не тільки оцінюється по-різному, але й перенасичений подієвими лініями.

Історико-культурна боротьба навколо українського минулого в періодиці Заходу наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. засвідчила порівняно стійке прагнення виявити й ідентифікувати нинішню Україну [207]. Тому присутність ряду "музейних битв", звертання до колективного образу жертви, з'ясування біографій апологетів і мучеників попередніх режимів є всього на всього стандартними робочими прийомами світової історичної думки, сфокусованої на український контекст. Мова йде про утвердження в зарубіжжі виважених і об'єктивних суджень про минуле і сучасне незалежної України, що прагне до гармонії із світовою спільнотою в усіх аспектах, у т. ч. стосовно геноциду 1932–1933 рр.

Подібно до винищення вірмен 1915 р. і єврейського голокосту в роки Другої світової війни, внаслідок низки чинників наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. український голодомор 1932–1933 рр. мав гучний розголос у країнах Європи і Америки. Він спробував отримати належну історико-правову кваліфікацію — геноцид, що, згідно резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1948 р., означає акт, учинений з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Громадський сектор, державна і політична еліта Заходу врешті-решт визначили офіційну позицію щодо найтрагічнішої сторінки в історії цивілізації.

Цей тематичний інформаційний бум спровокувало відзначення 70-ліття голодомору. Починаючи з листопада 2002 р., його вшанували українські громади усього світу. Не шкодуючи шпальт, західна преса подала спогади очевидців і розвідки істориків (Німецька хвиля; Свобода, 4 грудня 2002 р.). Наступного року поминальні служби правилися у дев'ятьох церквах Монреаля з участю священнослужителів багатьох конфесій (The Montreal Gazette, 23 листопада 2003 р.).

Так само відслужили у греко-католицька церквах Нью-Йорка і Нью-Джерсі 15-16 листопада 2003 р. Українські організації США ініціювали спорудження монументу жертвам геноциду у Вашингтоні до 75-ої річниці. На іншому кінці планети, в Австралії вшанували сумний ювілей біля меморіалу жертв голодомору, що поблизу столиці Канберри.

Українська історіографія, зауважила Frankfurter Rundschau 18 листопада 2003 р., визначило число жертв геноциду (Völkermord) як більше 7 млн. У світі оцінки коливаються від 4,5 до 10 млн. Не забув масове вбивство й австрійський щоденник Die Presse, що висвітлив 4 грудня 2002 р. жалобне зібрання українців і австрійців біля щойно відкритого невеликого пам'ятника на окраїні Відня — у Перхтольдсдорфі. На думку газети, до голодомору призвело те, що, на відміну російських селян, українці масово противилися колективізації [396]. До того ж, у них було розвинуто чітко окреслене національне почуття. Для радянської влади це становило небезпеку, оскільки йшлося про другу за розміром республіку Радянського Союзу.

Die Presse процитувала Станіслава Кульчицького: "Зараз більшість істориків схиляються до думки, що цей голодомор не був необачним наслідком колективізації, а був організований умисно". За також наведеними словами іншого українського історика Василя Марочка, "голодомор в Україні — це не фізіологічне явище, а сучасна форма політичного терору" [396].

Слід наголосити, що у 2003 р. дискусії про геноцид у Києві були підсилені циклом документальних і дослідницьких видань. Водночас це стало можливим завдяки міжнародної співпраці, зокрема, Канадського інституту українських студій Альбертського університету в Едмонтоні, Інституту історії України та Інституту археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, а також громадських ініціатив: Асоціації дослідників голодоморів в Україні, Благодійної фундації ім. Володимира-Юрія Даниліва (Канада) та ін. Провідний "Український історичний журнал" стараннями академіка В. Смолія присвятив голоду-геноциду весь свій 5-й тогорічний номер (160 стор.).

Зі свого боку Українська служба радіо ВСС на початку 2004 р. підготувала мультимедійний проект "Могила без хреста". Компакт-диск включив серію аналітичних програм, раритетні архівні фотографії і свідчення людей, котрі вижили. Декілька тисяч наукових робіт про український голодомор з'явилися переважно не в Україні. Примітно: кількасот дисків подаровано школам і вузам України.

Не тільки у світі, але й для самої України ця ідентифікаційна ретроспектива виявилася зтяжним вибором. Врахувавши внутрішньо- і зовнішньополітичні обставини, аж 16 травня 2003 р. Верховна Рада прийняла звернення до народу, в якому цей голодомор визнано актом геноциду. Офіційно прозвучало, що він був організований сталінською владою і забрав життя близько 10 млн. осіб, у т. ч. 4 млн. дітей.

Визначилися й зарубіжні парламентарі. У червні 2003 р. верхня палата канадського парламенту схвалила резолюцію, котру внесла сенаторка українського походження Рейчел Андрейчук. Як представниці провінції Саскачеван, їй щиро подякувала місцева громада (The Star Phoenix, 24 листопада 2003 р.). Відтак щороку четверта субота листопада в Канаді визначена, як день пам'яті жертв українського голодомору і геноциду (famine / genocide).

Парламенти окремих держав і територіальних утворень (Австралія, Аргентина, Бельгія, Великобританія, Угорщина і Країна Басків) у своїх постановках засудили голод 1932–1933 рр. і викликаний ним геноцид. Палата представників конгресу США ухвалила 20 жовтня 2003 р. резолюцію з нагоди 70-ї річниці голодомору. У ній розглядається офіційне відзначення Україною "навмисного акту терору і масового знищення українського народу радянським режимом" як важливий крок до відновлення національної ідентичності та ліквідації спадщини радянської диктатури.

На превеликий жаль, для офіційного визнання факту українського геноциду ООН забракло принципового погодження Росії, Великобританії та Сполучених Штатів. Тому українська делегація безпосередньо перед голосуванням сама зняла формулювання про геноцид. Усе ж, у листопаді 2003 р. спільна заява делегацій України, Росії, США, Канади, Аргентини та інших країн стосовно голодомору опублікована в Нью-Йорку як офіційний документ 58-ї сесії Генасамблеї ООН. У документі вперше в історії цієї міжнародної організації голодомор в Україні визнається трагедією, спричиною діями тоталітарного режиму. Документ також підтримали делегації Італії (від імені Євросоюзу і асоційованих країн) і Австралії.

На думку сучасних дослідників, голодомор став маловідомою подією на Заході у 1930-ті рр. частково і через те, що провідні громадянські діячі та працівники світових мас-медіа свідомо його замовчували або спростовували [163]. Серед них — британський журналіст Волтер Дюранті (1884–1957). Будучи московським кореспондентом газети *The New York Times* (1921–1934), він прославився 1929 р. ексклюзивним інтерв'ю зі Сталіним. Назвав його "найвизначнішим політиком сучасності". Відтоді став чи не єдиним репортером, який мав до Кремля вільний доступ.

У 1932 р. Дюранті отримав Пулітцерівську премію — найпрестижнішу американську нагороду в галузі журналістики — "за ґрунтовні, чіткі, безсторонні й об'єктивні репортажі" про сталінський п'ятирічний план реформування економіки. Це серія із 13 статей, написаних у 1931 р., де радше

пропагувалася лінія комуністичної партії, а не правдиво висвітлено факти тоді, як в Україні починався голодомор. Одначе проблему голоду він зачепив лишень, коли з'явилися повідомлення в інших західних виданнях. Його позиція зрозуміла із заголовку однієї з публікацій "Росіяни голодують, але не вмирають з голоду". 31 березня 1933 р. Дюранті категорично написав у *The New York Times*: "Немає ніякого голодомору".

Отже, не випадково представники української діаспори зі всього світу взяли у квітні 2003 р. бомбардувати Пулітцерівський комітет у Нью-Йорку, надіславши більше 15 тис. поштових листівок із вимогами забрати у Дюранті премію (*The Financial Times*, 11 червня 2003 р.). Адміністратор Пулітцерівського комітету Сіг Гісслер скарги сприйняв серйозно.

Від часу заснування Пулітцерівської премії (1917) — це перший випадок, коли її можна було реально відкликати. Подібні вимоги щодо Волтера Дюранті вже висувалися 1990 р., але безрезультатно. С. Гісслер навів у *The Washington Times* один з головних аргументів — В. Дюранті отримав нагороду за репортажі 1931 р., а голод спалахнув роком пізніше. *The New York Times* також не бачила "сенсу намагатися переробити історію".

Наприкінці липня 2003 р. керівництво *The New York Times* найняло професора історії Колумбійського університету, експерта історії Росії початку ХХ ст. Марка фон Гагена для проведення незалежної оцінки проблемної ситуації. Через три місяці консультант заявив, що престижну премію слід анулювати. Репортажі В. Дюранті, за які він отримав нагороду, справді були написані 1931 р., до початку голодомору, але це нудні й переважно некритичні перекази офіційних повідомлень. Брак балансу і автоматичний виклад журналістом самовиправдання жорстокого і марнотратного режиму не було корисним для американських читачів.

У звіті, викладеному на восьми сторінках, професор М. фон Гаген не торкався питання, чи Пулітцерівському комітетові слід скасувати нагороду. Але в коментарях, поміщених напередодні газетою *The New York Sun*, професор висловив таку впевненість, бо читати В. Дюранті — все

одно, що тогочасні рупори Кремля "Правду" та "Известия" англійською. Це надзвичайний випадок пропагандистського секонд-хенду, замаскованого під правдиву журналістику. Редакція The New York Times вивчила експертне заключення і відправила його у Пулітцерівський комітет для остаточного вердикту.

Ці перипетії стали справою честі для ліберальних медіа Північної Америки і Західної Європи The Washington Post, The New York Times, The Globe and Mail, The Guardian, The Daily Telegraph, Libération та ін.

21 листопада 2003 р. у Колумбійському університеті в Нью-Йорку пройшло засідання виконавчого комітету Пулітцерівської премії. Він ухвалив рішення не відмінити нагороду, оскільки після багатомісячних дебатів були "неясні та непереконливі свідчення" чи В. Дюранті "навмисно обманював", а, крім того, "всі основні учасники померли і нездатні відповісти на претензії" [458]. Ще раз наголошено: премія присуджується не за особистість автора, а за конкретні твори, подані на конкурс. Водночас комітет зазначив, що страхітливий голодомор "не отримав заслуговуючу на те міжнародну увагу".

У Франції зусиллями професора Сорбонни Алена Безансона згадана проблематика епізодично обговорювалася починаючи з 1980-х рр., тобто 50-ліття голодомору. У 1990-х рр. українська трагедія поступово входить у контекст наукової історії, хоча основні університетські підручники Франції цей факт обійшли мовчанкою.

Як повідомив Етьєн Тевнен з Університету Нансі II, з'явилося ряд примітних робіт [285]. Це розвідка Алена Безансона в матеріалах колоквиуму "Вандея в історії" (квітень 1993), дисертація Лоранс Вуазар (надрукована повністю часописом L'Intranquille 1994 р.) та публікації Ніколи Верта у журналі L'Histoire (травень 1995) і колективній "Чорній книзі комунізму" (1997). Остання книга навіть стала предметом дебатів у Французькому національному зібранні стосовно некритичного ставлення

Французької компартії до своєї історії. Вагоме слово французам сказав і Жорж Соколофф [510].

21-13 листопада 2003 р. у французькій столиці пройшли Дні пам'яті українського голодомору. У головному храмі Франції — Соборі Паризької Богоматері — відбулася двогодинна поминальна меса за жертвами голодомору. Службу провів настоятель Французької католицької церкви кардинал Жан-Марі Люстіже і апостольський екзарх у Франції, єпископ УГКЦ Михайло Гринчишин. Досі Париж не часто бачив організовані велелюдні акції на українську тематику. Тому перед проведенням жалобної ходи до собору префектура поліції занепокоїлася, оскільки українці 20 років не виходили на вуличні демонстрації [144].

Українці досі зберігають "ген голоду" як підсвідомий страх. Це унаочнилося, коли виникла хлібна криза. Влітку 2003 р. виконавча влада України намагалася збити ажіотажні ціни на борошно й крупи, до яких дійшло через рясні урядові повідомлення про поганий тогорічний урожай. Міністерство аграрної політики навесні прогнозувало зменшення врожаю зернових на 8-10 млн. т.

Отже, темою публікацій у західній пресі став не лише голодомор 1932–1933 рр., але і можливий, новий. The Washington Post 26 червня 2003 р. навіть описала сцени, як українці спустошують у крамницях полиці з харчами. Газета нагадала нестачі радянських часів. Ріст цін підштовхнули катастрофічно низький урожай і твердження про шахрайство з державними резервами. На щастя, нового продовольчого апокаліпсису не сталося.

Коли мову ведуть про складні чи незручні епізоди вітчизняної історії, то, безумовно, не позбирати розкиданого каміння на полях наукового доробку про Другу світову війну. Як її спадок, польсько-українське примирення і відлуння українського колабораціонізму стали невід'ємним предметом світової суспільно-політичної думки наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.

У 1943 р. на окупованій нацистськими військами Волині вибухнув кривавий українсько-польський конфлікт. За попередніми оцінками, за весь період (1943–1948) від польських рук загинуло 15-20 тис. українців, переважно цивільних. Із того числа 10-12 тис. смерть спіткала на теренах теперішньої Польщі, 3-8 тис. — на Волині та у Східній Галичині. Польські акції неводнораз мали характер не так безпосередньої відплати, як регіональних попереджувальних ударів або каральних експедицій.

Переважної більшості з них не сталося, коли б УПА не провела антипольської акції. Проте ці кровопролиття важко визнати виправданими. За даними польських експертів, на Волині в другій половині 1943 — першій половині 1944 р. загинуло 60 тис. поляків (в основному від УПА) і 5 тис. українців (внаслідок польського опору). Остання цифра істотно применшена, оскільки українців загинуло майже 20 тис.

Формулою порозуміння і примирення між українським і польським народами у 1990-ті рр. послужив відомий вислів "Прощаємо і просимо прощення". Проте в Польщі й надалі нерозв'язаними залишалися українські проблеми: рішення сейму щодо операції "Вісла", декретів 1947 і 1949 рр. про конфіскацію приватного і церковного майна, повернення переселенців на споконвічні землі, реабілітації учасників визвольної боротьби, в'язнів концтабору в Явожні.

Не раз у ході публічних дискусій з'ясовувалися суперечливі нюанси, досягався компроміс. Цьому служила і діяльність спільної польсько-української підручничкової комісії (співголови Владислав Серчик і Станіслав Кульчицький), ініційованої наприкінці 1992 р. прем'єрами Польщі та України.

Особливою з точки зору польських чинників — як державних, так і громадських — видалася проблема впорядкування могил вояків УПА, що зумовлено стереотипом тлумачення подій 1942–1947 рр. Не видно бажання повернути пам'ятки церковного мистецтва, вилучені органами влади внаслідок "Вісли". Необхідність їх урегулювання обумовлено принципом паритетності. До речі, напис "Невідомим солдатам, що героїчно загинули в

боротьбі за Польщу в 1918–1920 роках", що мав увінчати відновлений Цвинтар орлят і був відхилений Львівською міською радою, спричинив у лютому 2002 р. помітну напругу в міждержавних відносинах.

На щастя обох народів — українського і польського — у перше посткомуністичне десятиліття обопільні негації були рішуче подолані на міждержавному рівні: 21 травня 1997 р. у Києві президенти України та Польщі Л. Кучма і А. Квасьневський підписали декларацію про історичне порозуміння та співпрацю між народами [598, с. 3-4]. Толерантне співіснування двох сусідів на порозі нового тисячоліття стало доконаним фактом. Президенти Л. Кучма і Л. Квасьневський 10 липня 2003 р. були учасниками поминальних урочистостей у волинській Павлівці. Це — колишнє польське село Порик, де 11 липня 1943 р. загинуло сто мешканців. Парламенти обох країн прийняли спільну заяву.

На відміну очевидного прогресу в справі польсько-українського примирення, ключові проблеми реальної та фальсифікованої співпраці українців і німців під нацистським штандартом продовжують нуртувати без просвітку на розв'язання. Неводнораз їх збурювали судові переслідування уцілілих учасників подій, котрі постаріли на шість десятиліть. Так, Івана (Джона) Дем'янюка, 1920 р. народж., знову покликали до суду, оскільки знайдено нових свідків ще з одного концтабору. У 1981 р. "Івана Грозного" позбавили американського громадянства, а у 1986 р. депортували до Ізраїлю. Його звинувачували у вбивствах і тортурах ув'язнених у концтаборі Треблінка.

Утім, довести вину не вдалося, позаяк виявили існування іншого "Івана Грозного". У 1993 р. він повернувся в Сполучені Штати і поселився в районі Клівленда. Через деякий час повернув собі американське громадянство. Суд Клівленда знову позбавив І. Дем'янюка паспорта за неправдиві відомості в'їзної анкети 1952 р. і поставив ще одну крапку у справі. А вона невідступно переслідувала міністерство юстиції США більше двох десяти-

літь [394]. Ясна річ, подано апеляцію. У 2004 р. епопея 84-річного українця тривала (The Union Leader, 9 травня 2004 р.).

Цими справами у Сполучених Штатах займався The Office of Special Investigations (Офіс спеціальних розслідувань), який передавав у суд зібрані докази. Всього у 1979–2004 рр. 76 нацистських прислужників із різних країн позбавили американського громадянства, а 60-х депортували.

До сих пір історія 14 гренадерної дивізії Зброї СС "Галичина" викликає чи не найгостріші суперечки [206]. Виготовлений у вересні 1999 р. британським The History Channel документальний фільм "СС у Британії" був переданий для канадського телебачення. Тривалий час місцеві телекомпанії не надавали ефіру. Весною 2000 р. все-таки показали цю стрічку, створену телекомпанією з м. Лідс, що у Великобританії. У різдвяні свята 2001 р. трансляцію повторила телестудія BBC у Лондоні на каналі ITV.

Українських вояків 14 дивізії було звинувачено у злочинах проти людства, нібито здійснених ними під час придушення Варшавського повстання у серпні 1944 р. і Словацького повстання восени 1944 р. Одначе головна думка, що кінодокументалістами підтверджувалася, зокрема, свідченнями старожилів с. Нижня Боца (Словаччина), виявилася фальшивою. Оскільки опитані жителі дезавуювали викривлення їхніх розповідей [181]. Як ствердив директор музею Словацького національного повстання у Банській Бистриці Ян Станіслав, українців із "Галичини" у селі взагалі не було, а тільки німецькі есесівці та словаки "глінківської гвардії".

За даними The Sunday Telegraph (22 червня 2003 р.), офіцери Скотленд-Ярду використали базу даних Національної системи охорони здоров'я Великобританії. Вони перевірили понад 1200 живих ветеранів дивізії "Галичина" із понад 7,1 тис., яких пустили до країни після війни. Йшлося про те, чи не скоювали вони воєнних злочинів або чи не були свідками кривавих розправ [198, с. 53-56].

Загалом "Галичину" перевіряли на предмет причетності до злочинних дій проти людства судові інстанції Західної Німеччини 1959 р. та Канади 1950, 1984 і 1986 р. Дивізійників визнали фронтовиками, що не здійснили військових злочинів. Після війни дивізійники провели два роки в таборі для військовополонених в італійському місті Ріміні, потім отримали дозвіл на в'їзд у Великобританію. Усі британські уряди послідовно відмовлялися проводити розслідування щодо включених у "Список Ріміні".

Про те, як росіяни розлютовані українськими "нацистськими героями", написала The Times 22 березня 2002 р. Тоді Івано-Франківська міська рада проголосувала за рішення надати особовому складу УПА і 14-ої дивізії "Галичина" статус "борців за свободу і незалежність України". Тим самим депутати прирівняли їх за пенсіями і пільгами до ветеранів, які воювали проти нацистів у Радянській армії. Прем'єр-міністр Анатолій Кінах проявив солідарність. Міністерство закордонних справ Росії відреагувало дуже різко. Однак керівник зовнішньополітичного відомства Анатолій Зленко нагадав, чиєю це є внутрішньою справою.

Аскольд Крушельницький у The Daily Telegraph 18 липня 2002 р. детально прояснив історичне тло поновленої дискусії. Близько 100 тис. повстанців діяли переважно в Карпатах і західноукраїнських лісах. Великобританія таємно допомогала УПА і ОУН: розвідка МІ-6 навчала партизанів, а літаки ВПС закидали їх в Україну. На нещастя, агенти МІ-6 Кім Філбі та Ентоні Блант виявилися радянськими шпигунами. Вони повідомили у СРСР про заплановані десантні операції.

У роки Другої світової війни близько 10 млн. українців були спалені в концентраційних таборах, вбиті, замордовані до смерті. У переповненому залі престижного кінотеатру "Евелон" у Вашингтоні 12 листопада 2003 р. відбулась прем'єра документального фільму "Між Сталіним і Гітлером. Нерозказана історія України" з участю відомих науковців Нормана Дейвіса і Збігнева Бжезінського. Широко залучено сотні архівних документів і фото-

графій, спогадів свідків, зокрема, Миколи Куделі, котрий вцілів при розстрілі 2 тис. українців у тюрмі НКВД у Луцьку 1941 р.

58-хвилинний англомовний фільм показав український спротив радянському і нацистському режимам, висвітлив історію УПА і дивізії СС "Галичина" — двох основних сил, що боролися за незалежність кожна своїм способом. Розвіювалися міфи, усталені серед певних кіл Заходу, зокрема, про колаборанство українців із нацистами у знищенні євреїв.

Водночас здійснено перегляд концепції про "Велику Вітчизняну війну". Насправді Україна пережила дві війни: нацистської Німеччини проти Радянського Союзу і громадянську. Для українців прийнятні воєнні рамки не 1941–1945, а 1939–1954, до придушення збройного опору Західної України. У режисера і продюсера Ярослава Новицького замовив стрічку Канадський дослідницький інститут.

Починаючи із 1950-х рр. Федеративна Республіка Німеччина сплатила 90 млрд. марок репарацій, здебільшого жертвам голокосту. Компенсація примусовим робітникам зі Східної Європи стала останньою спокутою давніх гріхів (The New York Times, 20 червня 2001 р.). Влітку 2000 р. після довгих дискусій уряд і корпорації погодилися виплатити в'язням нацистських концтаборів і остарбайтерам одноразову допомогу розміром 8,1 млрд. марок.

У нацистській Німеччині нараховувалося від 12 до 14 млн. підневільних робітників. Баварська державна бібліотека придбала в Києві копії документів українських остарбайтерів, приблизно чверть мільйона яких привезли з Київщини (Німецька хвиля, 29 червня 2004 р.). Йдеться про листівки і листи на мікрофільмах. Чимало з них ніколи не знайшли свого адресата і опинилися в КДБ. Лише 1993 р. Служба безпеки України передала ці документи на збереження державному архіву.

Відповідно до рішення уряду Німеччини, 580 тис. жертвам нацизму в Україні, Молдові, країнах Середньої Азії та Закавказзя (постраждалим на українській території) виділили у 1993–1994 рр. для виплат 400 млн. марок.

Компенсації виплачувалися кілька років через "Промінвестбанк", "Ощадбанк", "Брокбізнесбанк", банк "Україна", "Градобанк". В останнього у 1997 р. виникли труднощі. Уряд Гельмута Коля у 1995 р. перерахував "Градобанку" 240 млн. марок (123 млн. євро). 86 млн. із них банк перевів закордон. Тому фонд "За взаєморозуміння і примирення" зміг виплатити лише 154 млн. марок. Недостачу погасив український уряд.

Виплата наступного траншу разових компенсацій українським жертвам нацизму почалася у серпні 2001 р. Усього Німеччина поетапно (до 2004 р. включно) спрямувала їм 881,5 млн. євро. До цих виплат приєдналась і Австрія.

Загалом же у роки Другої світової війни 2,3 млн. українців вислали в концтабори або відправили на примусову працю. За оцінками експертів, у 2002 р. їх в Україні проживали біля 610 тис., а зареєструвалися для виплати компенсацій 540 тис. До жовтня 2003 р. від німецького фонду "Пам'ять, відповідальність і майбутнє" майже 450 тис. громадян України одержали близько 500 млн. євро. Австрійці заплатили близько 75 млн. євро, їх отримали майже 38 тис. українців [220, с. 436-437].

Якщо підсумувати характерні аспекти, котрі виникли в Німеччині навколо виплати компенсацій українцям-остарбайтерам, то на першому плані бачимо наступне. Незважаючи на зволікання окремих посадових осіб, у німецьких регіонах завдяки місцевій владі ця кампанія відзначалася толерантністю і доброзичливістю.

Громадський сектор, преса і телебачення ФРН природним чином відмобілізували суспільну думку, пропагуючи утвердження історичної справедливості щодо даної категорії жертв нацизму. Різноманітні гуманітарні акції та багаточисельні візити гостей з України, які в роки Другої світової війни віддали чимало сил для німецького добробуту, сфокусували чільну увагу світу до чужорідного соціального експериментаторства над українським етносом. І ця сторінка минулого для західної аудиторії, насамперед молодіжної, стала першовідкриттям.

У 1990-ті рр. Центральна Україна — старовинні міста Умань, Бердичів і Брацлав — перебували в полі зору як знакові твердині єврейського культурного простору. Зокрема, Умань перетворилася на щорічний центр паломництва ортодоксальних іудеїв усього світу (*Neue Zürcher Zeitung*, 7 жовтня 1999 р.). Саме звідси майже два століття тому завдяки рабину Нахману поширився хасидизм, впливова релігійна течія серед єврейської діаспори. Іудеї вважають, що молитва, прочитана в єврейський Новий рік на могилі святого, приносить благодать. Уже друге десятиліття у передноворічні дні в Умань з'їжджаються тисячі євреїв. Наприкінці вересня 2003 р. прибуло більше 10 тис. паломників, головно з Ізраїлю і США.

Цей спектр конфесійних і культурних традицій, закономірно, опинився в інтелектуальному епіцентрі. "Тягар історичної ноші" через призму українсько-єврейських взаємин доби незалежності розглядався такими компетентними дослідниками як Генрі Абрамсон з Атлантичного університету (штат Флорида, США) [311, с. 183-190]. Він торкнувся донедавна усталених карикатур, що мали поверховий зв'язок з історичною дійсністю, через які обидві національності бачили себе безневинними жертвами гноблення. І ствердив обопільну зміну парадигм.

Оскільки нацисти перетворили окуповану Україну на величезний єврейський цвинтар, то, зрозуміло, маємо чимало прикладів неослабного інтересу до витоків, перебігу і наслідків геноциду. Смерть спіткала близько 600 тис. українських євреїв або 40 % їх довоєнної кількості (*The Jewish Times*, 6 грудня 2004 р.) [505].

Не випадково, що на екрани Німеччини у липні 2003 р. вийшов німецько-російський художній фільм "Бабин яр". На околиці Києва німецький спецзагін 4А (150 військових) упродовж двох днів вересня 1941 р. розстріляв понад 30 тис. євреїв. Колона вантажного транспорту (150 машин) вивезла одяг євреїв. До Бабиного яру вели залізничні колії. Ця долина завдовжки 3 км, по 50 м завширшки і углибину. Продюсер фільму Артур Браунер тут утратив дванадцять родичів із материнського боку.

Документальний фільм Бенджаміна Гайслера дебютував на Лейпцизькому кінофестивалі. Мовиться про пошук настінних розписів письменника і художника Бруно Шульца (1892–1942), зниклих з українського міста Дрогобич. Ця детективна і кримінальна історія стосувалася престижу п'яти країн — України, Польщі, Ізраїлю, Австрії та Німеччини (Le Monde, 15 жовтня 2004 р.). У Дрогобичі Шульц народився і жив до загибелі. У 1941 р. на віллі міського начальника СС Фелікса Ландауера провів фресковий розпис дитячих кімнат сюжетами до казок братів Грімм.

Взимку 2001 р. Б. Гайслер провідав віллу Ф. Ландауера, проте за кілька місяців, у травні, розписи зникли. Як виявилось, їх у дивний спосіб придбав музей Яд Вашем в Єрусалимі. Його працівники професійно демонтували фрески у приватному помешканні упродовж трьох днів (Свобода, 16 березня 2005 р.). Маючи згоду мерії, придбане вивезли на кількох мікроавтобусах з дипломатичними номерами.

У прагненні кінодокументаліста відкрити Центр Бруно Шульца у Дрогобичі гаряче підтримав Нобелівський лауреат Гюнтер Грасс. Завдяки Шульцу його рідне місто стало у першій половині ХХ ст. столицею української феноменології. До речі, поряд, у Брониці, вічним сном спочивають 11 тис. євреїв, закатованих гітлерівцями.

Останній перепис населення (грудень 2001 р.) показав, що в Україні проживали 104 тис. євреїв, що у 5 разів менше, ніж у 1989 р. Вони посіли десяте місце серед 130 національних меншин. Як вважають ізраїльські демографи, двома роками пізніше внаслідок імміграції та смертності євреїв в Україні залишилося 90 тис. (Свобода, 22 липня 2003 р.). За існуючого законодавства, членам розширених родин легко дістатися до Ізраїлю. Отож євреєм є тільки кожний четвертий з репатріантів, що прибули з України. У цілому це майже 400-тисячна громада.

Слід зазначити, що за числом "праведників" Україна (1400 громадян) посіла четверте місце у світі після Польщі, Франції та Нідерландів. Як відомо, "Праведники народів світу" мають ті ж права репатріації в

Ізраїль, що і євреї, та особливі пільги: надзвичайно висока пенсія і безкоштовне житло.

У цей час нерідко порушувалося питання антисемітизму. В Європі доволі активно обговорювалося насильство і нетерпимість щодо євреїв (The Financial Times Deutschland, 5 січня 2004 р.). Приміром, у Франції дві найбільші у Європі громади — єврейська і мусульманська. Президент Жак Ширак скликав спеціальне засідання уряду, де йшлося про ріст нападів на євреїв і захист їх установ (у січні-листопаді 2003 р. зареєстрували їх близько 400).

У пору незалежності антисемітизм перестав бути офіційною лінією (явною чи прихованою), як у радянську добу. За даними Тель-Авівського університету, в Україні кількість зареєстрованих актів антисемітизму зросла 2002 р. до 13: переважно у великих містах Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв і Кременчук. Для порівняння: Європейський центр моніторингу расизму і ксенофобії зафіксував у Великобританії різкий стрибок антисемітських проявів упродовж одного місяця — квітня 2002 р. — 51 напад на євреїв (The Times, 3 грудня 2003 р.).

У роковини масових розстрілів нацистами євреїв у Бабиному Ярі, 30 вересня 2003 р. в газеті "Сільські вісті", що виходила півмільйонним тиражем, з'явилася стаття професора Василя Яременка "Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів". Раніше подібних публікацій у впливових газетах не було.

Одні вважали публікацію антисемітською, інші — нормальним розглядом гострих проблем. Мовилося, що євреї склали близько третини депутатів Верховної Ради, що А. Гітлер привів 1941 р. в Україну 400 тис. євреїв-есесівців, що 100 % українських телеканалів у руках сіоністів і т. п. Сіонізм при цьому трактовано не вслід за світовою політологією, тобто як єврейський націоналізм — створення і зміцнення держави Ізраїль, а як ідеологію всесвітнього єврейського панування, що було характерним для нацистської та радянської пропаганди (Свобода, 26 листопада 2003 р.).

Майже піврічна дискусія, в якій висловилися чільні постаті політичної арени, завершилася закриттям "Сільських вістей" за рішенням місцевого суду в лютому 2004 р. Утім, антисемітські настрої окремих медіа чи громадян України продовжували турбувати єврейську діаспору (The Jerusalem Post, 21 березня 2005 р.).

Замішання спричинив й указ президента В. Ющенко про державні нагороди чільним працівникам "Сільських вістей" (березень 2005 р.).

* * *

У державотворчому процесі незалежної України проблемні аспекти історичної традиції закономірно посіли чільне місце. По-перше, безпрецедентна й безкопромисна постановка питання про міжнародне визнання українського голодомору 1932–1933 рр. геноцидом сколихнула світову спільноту.

Зрештою, наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. історичну справедливість вдалося частково утвердити. Верховна Рада змогла подолати відчайдушний спротив частини "червоного" депутатського корпусу і прийняти важливе світоглядне рішення, котре надихнуло законодавців провідних країн висловитись аналогічно, а виконавчу владу сприяти офіційному вшануванню трагедії.

По-друге, проведений аналіз міжнародного відлуння українських аспектів історичної пам'яті про Другу світову війну (міжетнічні стосунки, колабораціонізм, репресії та ін.) дає наочні приклади неперервності історичної традиції.

На початку ХХІ ст. ще залишаються в силі головні канонічні постулати, породжені комуністичною історіографією другої половини ХХ ст. Тепер вони на озброєнні фахівців, що, зокрема, наповнюють історико-теоретичним змістом національну ідею в Україні, Польщі, Росії та Ізраїлі. Вони мають відчутний позитивний вплив на загальний характер і ситуативну тактику міжнародних і двосторонніх відносин.

По-третє, Україна і далі служила історико-культурним магнітом для всієї єврейської цивілізації. Це обумовлювалося тим, що історично її територія посіла ключове місце у витворених образах народів-мучеників, особливо внаслідок Другої світової війни.

Виважена державна національна політика сприяла тому, що нетолерантні міжетнічні прояви на публічному рівні мали поодинокий епізодичний характер.

Подолання явного і прихованого антисемітизму стало важливою проблемою об'єднаної Європи. На цьому тлі аналогічні справи в Україні виглядали майже безхмарно.

5.4. Українська "ідея Європи"

Термін "Європа" все правив за маяк надії для тих, хто був відрізаний репресивним комуністичним режимом. Падіння радянської імперії дало змогу вперше поглянути на панєвропейську спільноту, яка може поширитись на всі закутки континенту.

Кепкуючи над заступником завідувача відділом політичного планування держдепартаменту США Френсісом Фукуямою з його розтиражованим "кінцем історії" 1989 р. [315], професор Лондонського університету Норман Дейвіс у цьому контексті дотепно заважив, що Європа вступила у період інтенсивних історичних змін, кінця котрому не видно [62, с. 18, 27, 1167].

Направду українці крупно й толерантно чи не вперше введені в інтелектуальну європейську історію ані малими, ані росіянами у бестселері 1996 р. члена Британської академії Н. Дейвіса [62, с. 59, 71, 106, 343, 407, 471, 576, 641, 857, 958, 1165]. І не випадково: Україна — земля, по якій найбільше європейських народів прийшли на свою кінцеву батьківщину. А

із суверенних держав на карті Європи 1993 р. по чотири утворились у XVI і XVII, дві у XVIII, сім у XIX і тридцять шість у XX ст.

Утворення й падіння держав становить один із найважливіших феноменів новітньої Європи. Поява ж незалежної України, казав не раз З. Бжезінський, є однією з трьох найбільших геополітичних подій XX в. (разом із розпадом Австро-Угорської імперії 1918 р. та поділом Європи 1945 р. на два блоки), оскільки ознаменувала кінець останньої європейської імперії. Не випадково в сучасній міжнародній стратегії вона перебуває у складі ключових держав. Вигідне географічне розташування України обумовлює її роль головного комунікатора між Європою, Кавказом і Азією.

Нові контури світового протистояння (в економічному, соціальному, політичному, демографічному, екологічному та культурному вимірах) намітив уперше влітку 1993 р. на сторінках *Foreign Affairs* професор Гарвардського університету Семуель Хантінгтон. Згідно його концепції "зіткнення цивілізацій", конфлікт між цивілізаціями прийде на зміну ідеологічним та іншим формам конфлікту. Учений визначив конфуціанський та ісламський світи у якості реальних антагоністів і противаг Заходу.

Як зауважив С. Хантінгтон, у 1992–1993 рр. багато хто у світі занепокоївся можливістю воєнного зіткнення Росії та України через спірні території (Крим), Чорноморський флот, ядерний арсенал і економічні проблеми. Однак належність до однієї слов'яно-православної цивілізації мінімізувала таку ймовірність, тому "лідери обох країн успішно проводили переговори, усуваючи розбіжності". І це проходило на тлі боїв між християнами і мусульманами колишнього СРСР, напруги між західними і православними християнами у Прибалтиці.

Після закінчення "холодної війни" питання про східний кордон Європи виявився відкритим. Уточнюючи про кого слід думати як про європейців, а значить, як про потенційних членів ЄС і НАТО, С. Хантінгтон провів культурний, політичний і економічний кордон Європи і

Заходу по лінії, що "віками відділяє західнохристиянські народи від мусульман і православних" [317, с. 243-245]. Вона йде по кордону Росії з Фінляндією і республіками Прибалтики, розрізає територію сучасних Білорусі, України, Румунії і Боснії, впираючись в Адриатичне море на узбережжі Чорногорії.

Цивілізаційний підхід — зустрічі (зіткнення) однієї з підвалин православного Сходу з гуманістичним Заходом, де українська ідея має виразну європейську ідентичність — часто слугує джерелом нових наукових версій. Член-кореспондент НАНУ Микола Михальченко запропонував ключ до розуміння проблем сучасної України через призму регіональної (порубіжної) цивілізації [173, с. 231-245]. З одного боку, за багатьма показниками (промисловість, урбанізація, освіта, норми мислення і спосіб життя) Україна докорінно не відхиляється від середніх західних стандартів. З другого — зберігається значна різниця в соціальному складі, економічному і політичному мисленні. Тобто вона перебуває в лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською і євроазійською цивілізаціями.

Як уже мовилось, американський фізик і філософ Томас Кун увів емке поняття "парадигма" ("дисциплінарна матриця") — визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення [132, с. 17, 34, 226, 234-240]. Це те, що об'єднує членів наукового співтовариства, і, навпаки, його складають люди, що визнають парадигму — упорядковані елементи різного роду, причому кожний з яких потребує подальшої специфікації.

Прихильність до європейської парадигми розвитку незалежної України бачимо в низці колективних та індивідуальних досліджень, у т. ч. компаративних [72; 398]. В останні роки навіть спостерігається монографічна злива у зв'язку з невідворотністю безпосереднього межування з ЄС і НАТО [52; 59; 103]. 1 травня 2004 р. членами Європейського Союзу офіційно стали 10 країн Центральної, Східної та Південної Європи — Польща,

Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Естонія, Латвія, Литва, Мальта і Кіпр.

Простежуючи шлях України до Ради Європи, вітчизняні дослідники детально показали виконання її зобов'язань за допомогою таких критеріїв, як реформа економіки, суду, прокуратури, пенітенціарної системи, юридичної освіти, відповідність законодавства вимогам Європейської конвенції про права і основні свободи людини [159].

Із цього приводу з'явилися спецвипуски культурологічного альманаху "І" ("Глобалізація, Європейський Союз та Україна". – 2000. – Ч. 19; "Україна, Росія, Білорусь: три проекти". – 2000. – Ч. 18), журналів "Політика і час" ("Дорога в майбутнє — дорога в Європу: європейська інтеграція України". – 2000. – № 3-4; "5 років у Раді Європи". – 2001. – № 1) та "Національна безпека і оборона" ("Актуальні проблеми зовнішньої політики: позиції лідерів партій та блоків". – 2002. – № 3-4). Можливою альтернативою європейській інтеграції розглядалася поступова маргіналізація, економічна недорозвинутість, політична нестабільність і загрози національній безпеці.

Основний зміст суспільної трансформації України упродовж усього періоду незалежності полягав саме в "європеїзації", в орієнтації на західну цивілізацію, на її соціально-політичні цінності. Зрозуміло, тут не обійшлося без усебічного співробітництва з європейськими країнами, входження в міжнародні політичні інститути. На переконання академіка Володимира Литвина, у рамках національної ідеї цементувати політично-ціннісну конструкцію повинні власна державність, представницька демократія і ринкова економіка, тобто "цінності європейської спільноти, до якої прагнемо" [154, с. 11].

Критерії членства в ЄС визначив Копенгагенський саміт у червні 1993 р. Від кандидата вимагається стабільність інститутів демократії, верховенство закону, повага до прав людини і захист прав меншин (політичний критерій); функціонуюча ринкова економіка, здатність впоратись із

тиском конкуренції та ринкових сил (економічний критерій); прийняття обов'язків членства, включаючи прихильність цілям політичного, економічного і монетарного союзів (адаптація *acquis communautaire*).

Головним чинником є відповідність політичному критерію. Економічне зростання в країні, що інтегрується, не має впливу на жодному з етапів, загальний ВВП враховується опісля. Не впливає і фактор географічної близькості, а також цивілізаційна ідентичність — католицька, православна чи мусульманська [103, с. 12, 21-22].

На політико-правовому рівні європейська спрямованість України була зафіксована вже в перших державотворчих актах — постановах Верховної Ради 25 грудня 1990 р. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин" і 2 липня 1993 р. "Про основні напрямки зовнішньої політики".

У 1994 р. Л. Кучма, виступаючи на Парламентській Асамблеї Ради Європи чітко заявив, що стратегічною метою України є повноправне членство в Євросоюзі. Цілком закономірно у Києві відкрили представництво ЄС (жовтень 1993) і представництво України у Брюсселі (липень 1995). А доповідачки ПАРЄ Ханне Северинсен і Рената Вольвенд стали совістю Європи в Україні упродовж наступного десятиріччя.

Наступні важливі кроки матеріалізували Угода про партнерство і співробітництво, членство в Раді Європи та Організації з безпеки і співробітництва в Європі, програма "Партнерство заради миру", Хартія про особливе партнерство України з НАТО, ратифікація Європейської конвенції з прав людини, переговори про вступ у Світову організацію торгівлі, а також започаткування у вересні 1996 р. саммітів "Україна–ЄС".

Згідно указів президента 24 лютого і 11 червня 1998 р., в органах державної влади України сформували підрозділи співробітництва з ЄС, Національне агентство з питань розвитку та європейської інтеграції і затвердили Стратегію інтеграції. У тому ж році уряд прийняв постанову про запровадження механізму адаптації законодавства до вимог ЄС.

До моменту офіційного проголошення євроінтеграції пріоритетом державного розвитку реформи здійснювалися майже сім років. "Європеїзація" стала чи не найголовнішим мобілізуючий стимулом суспільних трансформацій. У 1991–2001 рр. розміщені ЄС в Україні через національні та цільові програми кошти склали 1,072 млрд. євро. Європейська Рада у грудні 1999 р. схвалила чотирирічну Спільну стратегію ЄС щодо України. Вона вперше задекларувала міжнародне визнання європрагнень України і підтвердила курс стратегічного партнерства. Складнощі наступних років, викликані тиском лідерів світу, Україні вдалося залагодити аж на Ялтинському саміті 7-8 жовтня 2003 р.

Повсякчас домінували настрої, пов'язані з європейськими цінностями. Образно кажучи, "Європа здавалася надійним портом, до якого впевнено прямував український корабель", але не вдавалося домовитися про час пришвартування [231]. На зміну майже тотожним поняттям "незалежність" і "буржуазний націоналізм" прийшли "незалежність" і "Європа", що означали демократичне перетворення суспільства і відлік нового історичного часу.

Здобутки військово-політичної співпраці з Північноатлантичним альянсом значно вагоміші, ніж у торгово-економічній сфері, де провідну роль грав Європейський Союз [278, с. 246, 289]. Іронічне ставлення інтелектуалів до будь-яких проявів європоцентризму (головної ознаки доби постмодерну) мало обходило Україну, якій не перестрибнути проблему чисто стадіально. Світ одразу проявив зацікавленість в її мирному розвитку. Вона здійснювала перетворення без клопітних фінансових навантажень для західної спільноти.

Найчастіше кордони європейської ідентичності проводили перед Україною, бо там не утвердилася "стала демократія". Чимало українців, на погляд Джеймса Шерра з Королівської академії оборони Великобританії, плутали "Європу" як етнокультурну цивілізацію (історична пам'ять про дорадянську Європу) з Євросоюзом як співтовариством багатьох культур,

що визначається спільними інституціями, нормами і практикою [336]. Ця підміна понять є джерелом спроб здійснювати "європейський курс" скоріше високою політикою, ніж через кропіткі інституційні змін.

Під амбіційною риторикою лежав слабкий фундамент (Berliner Zeitung, 9 квітня 2001 р.). Обтяжливо виглядав матеріальний розрив: життєвий рівень України 2001 р. склав лише 15 % рівня ЄС. Як висловився 29 січня 2004 р. радіо "Свобода" професор Йельського університету Тімоті Снайдер, в Україні традиційно звертали увагу на менш важливі для європейців фактори.

В основі Європейського Союзу ефективна система управління. Українці зазвичай говорили про історію, мовляв, Україна завжди була європейською державою. Але це не мало жодного значення для інтеграції. Українці часто нагадували про своє геостратегічне положення. Це важливий аргумент для НАТО, а не ЄС (The Economist, 19 травня 2001 р.).

Власне, ЄС, а не НАТО вирішує кому називатись європейською частиною. І керується Євросоюз не зовнішньою, а внутрішньою політикою держав. "Європейський вибір" тягне за собою зростання участі Європи в їхніх внутрішніх справах [288]. У словосполученні "приєднання до спільноти країн розвинутої демократії" ключове слово не "приєднання", а "демократія". Це елементарне положення з тематичного навчального посібника.

"Європейський вибір" і "євроатлантична інтеграція" українського керівництва викликали тоді на Заході настрій "Ukraine fatigue" ("утому від України") [263, с. 55, 76]. Комісар ЄС Хав'єр Солана навіть порадив Києву навчитися грати за правилами, а не гратися з ними. "Відносини України з ЄС нагадують танець XVII ст., в якому партнери ніколи не танцюють разом", — підмітив Дж. Шерр (Свобода, 5 вересня 2003 р.).

На українській перепустці у весь вільний світ була виписана знаменита триада — non-nuclear, human rights, market economy, про котру неводнораз наприкінці 1991 р. нагадувала газета The Christian Science Mon-

itor [481]. У 1992-му перед Україною відкрився неблизький шлях зовнішньополітичної самоідентифікації. І тільки у 2002 р. вона заявила про прагнення вступити в НАТО, а двома роками пізніше надала територію для дій альянсу. Образно кажучи, було заповнено "останню чорну діру". "Україна — це Європа, а не Росія," — міністр А. Зленко мимовільно уточнив назву президентських споминів Л. Кучми, що друкувалися на паралелі в Москві [86, с. 22-23, 59-60, 123, 548].

29 червня 2004 р. у Стамбулі на засіданні комісії "Україна–НАТО" на найвищому рівні президент Кучма ще раз підтвердив, що євроатлантична інтеграція та "пов'язане з цим глибоке реформування оборонної сфери держави відповідно до європейських стандартів належить до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики України".

Щоправда із Військової доктрини України указом президента вилучено у липні 2004 р. положення про вступ до НАТО і ЄС. Новий президент В. Ющенко у кінці січня 2005 р. вже нічого не вимагав, а вказав час (упродовж декількох тижнів), коли Україна подасть заявку на членство в Євросоюзу. Коливання завершилися. Помаранчева революція визначила європейський пріоритет справою швидкої практичної реалізації.

У Європі мирно співіснували два інтеграційні центри — Москва і Брюссель. Проте готовність правової системи до інтеграційних процесів на Захід чи на Схід була проблематичною, приміром, через відсутність конституційного механізму приєднання до міждержавного союзу. А він притаманний країнам-кандидагам.

Київ занадто милувався сигналами Заходу або ж красивими заявами на самітах. Реальне членство в ЄС розпочиналося вдома. Це питання відповідності критеріям. На щастя, в Європі Україна весь час мала вірного союзника і послідовного лобіста своїх прагнень — Польщу. Розважливий голос Варшави не раз роззброював брюссельських скептиків.

Економічна складова домінувала в обґрунтуванні інтеграційного процесу. Основні елементи інтегрування — вільний потік товарів, послуг і

капіталу, вільне переміщення робочої сили, координація монетарної та фіскальної сфер. Бо ж ЄС — його організаційне втілення. Показово: якщо у 1995 р. на ЄС припадало 15 % зовнішньої торгівлі України, то у 2002 р. — 24,3 %. Частка Росії упала відповідно із 47,5 до 30 %.

Отже, після розширення Євросоюзу у травні 2004 р. визначився новий головний торговий партнер. При цьому крупний український капітал зацікавлений не тільки у доступі на євrorинок, але й у збереженні власності за допомогою європейських правових механізмів [180]. Як не парадоксально, отримати власність вигідніше за постсоціалістичними правилами (доступ до влади), а зберегти — по-західному, уникаючи адміністративного свавілля.

У перше десятиліття незалежності "поле дії вітчизняної дипломатії нагадувало тунель, в кінці якого бриніло одне-єдине світло — Європа" [86, с. 22]. Але точно не знали, як далеко до нього. Для одних європейське покликання означало різкий історичний поворот у бік Європи, для других — власний український шлях на європейсько-азіатській межі, для третіх — відновлення радянської держави "під європейським соусом". Домінувала мрія жити в нормальній країні без глобальних амбіцій, але з європейським рівнем життя.

Як фігурально підмітив Анатолій Зленко, дипломатичне визнання і членство у НБСЄ (1992) були свідоцтвом про народження України як учасника міжнародних відносин, вступ у Раду Європи (1995) — атестатом про зрілість, членство в ЄС і НАТО стане дипломом про вищу освіту [86, с. 22-23, 59-60].

Наприкінці ХХ ст. вже існувало декілька "східних" інтеграційних проектів: Співдружність незалежних держав (СНД), Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ), ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), Союзна держава Росії та Білорусі, Євразійська економічна співдружність (ЄврАзЕС) і Єдиний економічний простір (ЄЕП).

Та ще 1993 р. постановою Верховної Ради "Про основні напрямки зовнішньої політики України" вступ в Євросоюз проголошено "перспективною метою". Угоду про партнерство і співпрацю Україна підписала з ЄС 14 червня 1994 р. Вона розрахована на десять років (до 2008) і вступила у дію 1998-го. З тої пори вона не раз ставила питання про асоційоване членство, а 31 травня 2002 р. президент України назвав своє щорічне звернення до парламенту "Європейський вибір", де намітив його добитися до 2007 р.

Світова політична думка досі не виробила концептуально завершеного підходу до європейської ідентичності, особливо щодо "спільної самосвідомості" громадян континенту [25, с. 9]. Образно висловлюючись, сучасна Європа — континент, який здатний вигідно "продати" власну історію, стати центром притягання забезпечених і освічених людей з усіх країн світу.

Еталон європейської ідентичності новітньої пори склала "якість життя". Вона є джерелом нових змістів і цінностей — введення єдиної грошової одиниці євро, мультикультуралізм тощо. Більше половини європейців володіють хоча б однією іноземною мовою, а біля чверті — двома і більше, що суттєво перевищує американські показники.

У листопаді 1995 р. Україна ввійшла у Раду Європи, найстарішу плюралістичну міжнародну урядову і парламентську організацію (утворилась 1949 р.). Це своєрідна прелюдія до повноцінного виходу на європейську орбіту, де вже пройшло "чотири покоління" усвідомлення прав людини, зафіксованих у ряді конвенцій (хартій): політичних, громадських, соціальних, колективних, культурних (мови, релігії, уклад життя і т. п.), етичних (інформаційні технології, генна інженерія, біомедицина тощо). Рада Європи створила ефективний механізм взаємодії всіх гілок влади. Це сприяло демократизації світових міжнародних відносин.

Європейський Союз — реалія, що утворилася після "холодної війни" і розпаду соціалістичного блоку. Від улесливих поклонів перед Заходом

початку 1990-х Україна перейшла до практичного здійснення стратегічного вектора своєї геополітики. Але її прилучення до загальноєвропейського процесу відбувалася повільно. Основні причини — не в зовнішніх, а у внутрішніх чинниках, солідаризується і політолог Світлана Василенко [27, с. 16-19].

Європейська інтеграція виявилася досить складним соціально-політичним явищем, яке передбачає глибоку внутрішню перебудову. Як складова глобалізації, вона стала продовженням магістрального шляху модернізації західної цивілізації. Тому євровибір України — не тільки інтеграція в міждержавні структури, а й розвиток двосторонніх зв'язків з усіма країнами Заходу.

Уже зроблені спроби аналізу конституційних, політико-правових аспектів євровибору України як у монографічному плані, так і на рівні навчального посібника [162; 328]. Сконцентрований виклад поглядів, що циркулюють у засобах інформації, серед інтелігенції та у політичних колах, подали історики Михайло Вівчарик, Петро Панченко і Валентина Чмихова [35, с. 281]. Їх занепокоїло те, що розвиток української державності не уявлявся без модифікованого варіанту "старшого брата" — країн Заходу.

Безсумнівно, не обійшлося без міфологізації руху від відсталості до прогресу, щоби лишень прийти до цивілізації західного типу з її високим рівнем матеріального комфорту. На початку XXI ст. декілька мільйонів українців знаходили постійні заробітки у країнах Євросоюзу — Польщі, Чехії, Греції, Італії, Іспанії, Португалії.

Західна Україна роками відправляла робочу силу в Європу. Урядове обстеження 994 сіл і селищ Тернопільщини у 2001 р. виявило 50 тис. таких трудових мігрантів із 1,1 млн. жителів області (The Washington Post, 25 квітня 2004 р.). Третина знаходилася в Польщі. Заробітчани присилали щороку своїм сім'ям у Тернопільську область близько 100 млн. дол.

Якщо бюджет Івано-Франківщини склав у 2004 р. в доларовому вимірі 200 млн., то заробітчани надіслали рідним більше 700 млн. дол.,

тобто в три з половиною разів більше. За офіційною статистикою понад 500 тис. жителів Івано-Франківської області постійно працюють за кордоном (телеканал 1+1, 13 вересня 2005 р.).

У Римі станція метро Гарбателла перетворилася на місце щонедільних масових зустрічей українців, які в Італії серед спільнот іноземців четверті за чисельністю (Le Monde, 30 жовтня 2004 р.). Згідно закону Боссі-Фіні 2002 р., їх офіційно 113 тис. (1,5 млн. загалом), у т. ч. 18 тис. у столичному регіоні (всіх 120 тис.). 91 % з них жінки, яких наймали для ведення домогосподарства [370].

Завдяки релігійній спільноті українці легко інтегруються в італійське суспільство. Восени 2004 р. 87 греко-католицьких церков уже діяли у 80 містах на півночі та півдні Італії. У Парижі таким епіцентром стала греко-католицька церква св. Володимира і площа між сквером Тараса Шевченка і бульваром Сен-Жермен (Le Monde, 19 листопада 2004 р.). Щонеділі там біля кількох мінібусів збиралися сотні українців, які передавали речові та грошові посилки додому. У 2003 р. міністерство внутрішніх справ Франції 5330 українцям дозволило працювати, але число нелегалів нараховували до 60 тис. Вони заробляли щомісяця 1-2 тис. євро.

Офіційна статистика України не вела обліку цих трудових мігрантів у силу різних обставин. Одна з них. "Візовий скандал" зачепив репутацію німецького посольства в Києві. Земельний суд у Кельні у серпні 2004 р. встановив кілька тисяч незаконно одержаних віз (Die Welt, 25 серпня 2004 р.). Спільники масово продукували фальшиві запрошення для українців до Німеччини за 500 дол. Насправді вони їхали до Іспанії та Португалії на збирання помідорів. І подібний ракурс. Щороку в Польщу їздило до 10 млн. українців. У жовтні 2003 р. і вона на вимогу ЄС запровадила візи.

1999 р. став останнім роком безвізового в'їзду в Словаччину. Тоді кордон перетнули 2,9 млн. українців, а у 2001 р. — вже 801 тис. Скажімо, для догляду за перестарілими і хворими поляки охоче наймали доступний за ціною персонал з України. У Польщі нелегально працювали близько пів-

мільйона українців (Die Zeit, 17 серпня 2004 р.). Якщо у 1980-ті полька тратила великі гроші за фіктивний шлюб з подальшою легалізацією на Заході, то тепер українка платила за подібне полякові 3-10 тис. дол. Таке ж спостерігалось у Чехії, Угорщині та Словаччині.

Образ України "Між Заходом і Сходом" (вестернізованою Польщею і Росією, де поєднались традиції візантійської теократії та східного деспотизму) став найчастіше вживаною метафорою у національній історіографії, яка димовою завісою маскує "бажання потрапити на великосвітський бал багатих європейських родичів" [58].

Привабливе гасло "повернення до Європи", вживане вітчизняними інтелектуалами, легко запам'ятовувалося, проте не враховувало: по-перше, радянська модель істотно ґрунтується на європейській основі, а, по-друге, виключає значно давнішу взаємодоповнюваність Східної та Західної Європи [94].

Блукаючою ("усунутою землею") виглядає Україна й поміж трактовками історико-географічних понять "Центральна Європа" і "Східна Європа". Замість центральноєвропейської Галичини поодинокі візії проголошують реальним українським П'ємонт Дніпропетровськ, а Сицилією — Донецьк. Зрештою, комплексом амбівалентності (належність до європейської культури і неповторність власного шляху) перейняті всі центральноєвропейські нації від поляків і чехів до словенців і румунів.

* * *

Історично територія України тісно пов'язано з європейським цивілізаційним простором, починаючи з великих і малих переселень народів на свою кінцеву батьківщину. Однак лише наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. проходить потужна хвиля інтеграції українського минулого у загальноєвропейський історіографічний топос.

Це засвідчує, зокрема, багатоманіття синонімічних термінів, які обслуговують суспільно-політичну буденність: європейський вибір, європейський курс, повернення до Європи, європеїзація і т. д. Це перше.

Друге, інституційно та ідеологічно європейська інтеграція є не стільки зовнішньою, скільки внутрішньою політикою. Цього розуміння якраз бракувало всередині країни, хоч мотто "Україна — це Європа, а не Росія" виступило мало не фундаментом національної ідеї.

Третє. Шлях в Європу для України відкривило розв'язання тріади — ядерне розброєння, права людини і ринкова економіка. Завдання для першого десятиліття незалежності виявилось не з легких і розтяглося в часі. Після першого депресивного п'ятиліття незалежна Україна вступила у період серйозних технологічних досягнень і змагань за лаври ринкової країни. Попри внутрішні складнощі вона зберегла європейський вектор пріоритетним.

Четверте. Після вступу в НБСЄ (1992) і Раду Європи (1995), намагань наблизитися до членства в ЄС і НАТО, Україна перестала бути "усунутою землею". Притягальний європейський магніт почав діяти ще сильніше з огляду на "ментальну карту" пересічних українців, які внаслідок трудової міграції суттєво зміцнили й осучаснили українську діаспору Заходу.

Висновки розділу

Головна теза. Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. в оточенні європейського лібералізму, російського колективізму й американського індивідуалізму українці виявили себе природньою частиною західної цивілізації.

Але довготривалий історичний феномен "двох орієнтацій" (європейської та російської) і рецидиви наближеного в часі тоталітаризму зберегли значний вплив на політичні та соціальні процеси, часто спотворюючи їхню логіку. Тому акцент на українсько-російських "музейних битвах", звертання до колективного образу жертви, персоніфікація adeptів і жертв

попередніх режимів стали стандартними робочими прийомами державотворення в Україні.

Тестові перевірки. I. Європейська ідентичність української нації перевірена складними випробуваннями. Вони засвідчують панування толерантних міжетнічних відносин, де противагою етнічно орієнтованому націоналізмові виступив конституційний патріотизм. Самоідентифікація українців і проблеми територіальної цілісності були розв'язані взірцево навіть для Західної Європи, а в інтелектуальних колах України беззаперечно перевагу мали прибічники "європейської ідеї".

Сучасний Захід прокоментував історичний спадок України національній історіографії в унісон, увівши його провідні сюжети у цивілізаційний контекст. У зарубіжжі утверджуються виважені й об'єктивні судження про віддалену і поточну історію України, що прагне до гармонії із світовою спільнотою в усіх аспектах. Наочний приклад — українсько-польське примирення.

II. Світову спільноту сколихнула безпрецедентна постановка питання про перекваліфікацію українського голодомору 1932–1933 рр. на геноцид і злочин проти людства. Історичну справедливість вдалося частково утвердити завдяки відповідним рішенням законодавців ряду країн Заходу.

Вагомий результат досягнуто зовнішньополітичним лобізмом діаспори і зламом спротиву "червоних" усередині України. Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам витримала позитивний резонанс. Громадський сектор, преса і телебачення Німеччини належним чином відмовили суспільну думку. Чільну увагу світу сфокусовано до чужорідного соціального експериментаторства над українським етносом.

III. Наявні історико- і мовнокультурні колізії з 1992 р. мали зовнішньополітичну кон'юнктуру. Однак вони переконали в тому, що нема реальних підстав для етнічної маргіналізації, зміненої чи подвійної національної ідентифікації. Україно- і російськомовні тертя вже друге десятиліття урів-

новажені тактикою єдності в багатоманітті, котру сповідує українська держава.

У деяких випадках ще залишаються в силі головні канонічні постулати, породжені історіографією СРСР. Радянофільство і русоцентризм часто гальмували науковий об'єктивізм у дискусіях про найвідоміші у світі українські військові підрозділи — дивізію "Галичина" і УПА, колабораціонізм у роки Другої світової війни, злочини радянських спецслужб.

IV. Внаслідок перетину історичних факторів Україні властивий унікальний менталітет. У ньому відбиті результати тривалої співпраці багатьох європейських народів, які компактно проживали у тому чи іншому регіоні. З огляду на це національно строката Україна викликала додаткове зацікавлення західної спільноти.

Резонансну теоретичну дискусію на Заході про неминучий розкол українці спростували політично, на виборах 1998–2002 рр. Зокрема, Український регіоналізм виявився конструктивним і не допустив конфлікту між "двома Українами", західною і східною. При цьому в певних регіонах інтенсивно проходить переоцінка своїх державотворчих потуг.

Незалежна Україна служила магнітом для світового єврейства. Головну роль тут зіграли культурна спадщина та історична пам'ять, особливо про голокост. Передчуття міжетнічної напруги називалося рушієм масової еміграції українських євреїв, проте, на відміну від Європи, антисемітизм не став справжньою проблемою України.

V. В означений період Україну справді вразили не міжетнічні конфлікти, а "хвороба церковних розколів". Тому історичні джерела зафіксували не один приклад інформаційного протиборства під час п'ятиденного візиту Івана Павла II в червні 2001 р.

У контексті високих проєвропейських настроїв населення правлячу верхівку турбував "посткасетний" євроімідж. На тлі глобальних пошуків примирення греко-католики і всі православні вітки залагоджували свої

внутрішньоцерковні справи. Отож зустрічі з понтифіком переросли у наймасовіші народні зібранні за всі роки незалежності України.

VI. Упертий намір українців йти "європейським шляхом" наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. яскраво простежується у стратегічних епізодах. Причому він обумовлений іманентно, перманентним тиском успадкованого геополітичного перехрестя.

Європоідентифікаційний зріз історичної традиції в незалежній Україні виказав ряд принципових і дискусійних ліній. Вони іманентно, але закономірно спричинили інтенсивне обговорення ментальної складової українського цивілізаційного шляху.

Вельми цікавими виявилися задіяний інструментарій та "розумовий продукт", яким нині наповнюють національну ідею у багатьох країнах — Україні, Польщі, Росії, Ізраїлі тощо.

Через добре спропагований образ жертви Україна мимовільно пояснювала причини затягнутості та непослідовності політичних і економічних реформ, що тривали із часу реальної незалежності. Це помітно впливало на характер і тактику міжнародних відносин.

Заключна теза. Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. українське минуле повноцінно включається у загальноєвропейський історіографічний топос, який, у свою чергу, стає вагомим чинником націєтворення. Про це свідчить і низка синонімічних термінів, які обслуговують суспільно-політичну буденність незалежної України: європейська інтеграція, європейський вибір, європейський курс, повернення до Європи, європеїзація і т. д.

По суті, мотто "Україна — це Європа, а не Росія" служило фундаментом національної ідеї: вступ у ОБСЄ (1992) і Раду Європи (1995), постійні намагання наблизитися до членства в ЄС і НАТО, "ментальна карта" трудових мігрантів, які чисельно посилили українську діаспору Заходу.

ВИСНОВКИ

Наприкінці XX — початку XXI ст. Захід перейнявся зміцненням власної цивілізації шляхом інтеграції культурно споріднених держав Східної Європи, які поступово передають свої функції наднаціональним органам зовнішнього контролю.

Завдячуючи державній незалежності, Україна спонукала зарубіжних і вітчизняних інтелектуалів переглянути інтерпретаційні підходи до її віддаленого й близького минулого. Нова держава відразу опинилася під перехресним впливом геополітичних доктрин Росії та Заходу, розгублено й непослідовно шукала свого місця в Європі та загалом у світі.

У той же час незалежну Україну ніколи не скидали з дипломатичних терезів як важливий форпост західної цивілізації у системі регіональної стабільності. Її вельми динамічний державотворчий процес пережив два етапи, котрі увінчали прийняття Конституції 28 червня 1996 р. і здійснення помаранчевої революції в листопаді-грудні 2004 р. Весь історичний період (із грудня 1991 р.) позначений низкою закономірних тенденцій.

I. Провідні державні діячі світового і національного значення, вітчизняні та зарубіжні учені спробували осмислити українську політичну (державотворчу) динаміку доби незалежності "у режимі реального часу". Домінують історичні коментарі, виконані на міждисциплінарному рівні та у взаємозв'язку з економічними, соціальними і культурними тенденціями.

Незавершеність ряду національно-державних процесів і несподівані методологічні лабіринти значно звузили дослідницькі зацікавлення, сфокусувавши увагу на інституційну площину — адміністративно-політичну сутність періоду незалежності, діяльність державних органів і т. д., а також на зовнішньополітичні та міжнародно-правові аспекти в межах "джерельного офіціозу".

II. Зарубіжна аналітична публіцистика, щедро розкидана на сторінках добротних газет і журналів (1991–2004), здійснила потужний світоглядний вплив на світову спільноту з точки зору становлення україноцентризму. У західних виданнях нерідко залучені альтернативні джерела і подаються нестандартні судження про те, як Україна виборювала перепустку на "повернення в Європу".

У свою чергу зазначені "оцінки зсередини" пронизані цивілізаційним контекстом, компаративним "європоцентричним" зрізом, але не позбавлені накипу політичних кон'юктур, що обмежили "об'єктивну видимість". У західних мас-медіа кваліфікованих авторів, які професійно відстежували українські події. Частина з них не стільки обдаровані журналісти, скільки серйозні дослідники з добротним науковим доробком.

III. Негативне сприйняття України переважило на Заході у перші роки незалежності та внаслідок "касетного скандалу" (2000–2001). Революція у світових комунікаціях підсилила належність українців до західної цивілізації, чия громадська думка у них набула серйозної суспільної ваги. Тому магістраллю історичної ідентичності сучасної України і фундаментом прогнозів про напрямок її прогресу де-факто служить "європейська парадигма": як суспільно-політична реалія і як науково-дослідна опора.

IV. В аспекті європейського самоідентифікування незалежну Україну спіткала доба перехідних "кентавроподібних" процесів. Тому постсоціалістична трансформація проходить в авторитарних умовах, які неухильно розчиняються базовими цінностями Заходу — демократією і ринком. Однак малопривабливе євразійство чільних державних службовців уповільнило перетворення східного українського кордону на східний європейський.

Правляча еліта (конгломерат із номенклатури, націонал-демократів і нової бізнес-еліти) провела соціальну регенерацію багатьох елементів попередньої системи державної влади. Тому перманентні соціально-економічні та політико-правові колізії стали візитною карткою України весь зазначений історичний період (1991–2004). Незважаючи на три загальнополітичні кризи влітку 1993 р., взимку-весною 2001 р. і восени-взимку 2004 р., а також десять урядових відставок, жодного разу не переглядався європейський вектор державного і суспільного розвитку.

V. Повільне народження нових суспільних відносин свідчить про незавершеність мирної Третьої української революції (1989–1991). Її депресивний етап переривається початку XXI ст., коли західна цивілізація взялася за інтеграцію Східної Європи. Опинившись на лінії континентального поділу між однаково близькими їй Заходом і Сходом, будучи у когорті середняків ("поступових реформаторів"), Україна змушена давати проєвропейські відповіді на глобалізаційні виклики сучасного світу.

Найвагоміші досягнення 1989–1991 рр. лягли у підмурівок наступних етапів державотворчого процесу: безпосередня демократія, парламентська і опозиційна боротьба тощо. Тоді ж викристалізувалися негативні тенденції (сепаратизм та ін.), що у подальшому відчутно гальмували суспільний розвиток.

VI. Споконвіку споріднена із Заходом, Україна "повертається в Європу" передусім військово-політичними і національно-політичними кроками, а також через повноцінне включення свого минулого у всеєвропейський історіографічний топос. Першочергової ваги для нації набули роззброєння і закриття Чорнобильської АЕС, бажання членства в ЄС і НАТО, а євроінтеграція стала своєрідним заміном національної ідеї.

Економічний потенціал дозволив Україні знайти "золотий перетин" з інтересами Європейського Союзу і Північної Америки. Більше того, відповідність євростандартам стала ключовим і визначальним критерієм будь-яких українських варіантів політичної реформи (1995–1996, 2000, 2003–2004).

VII. Україна опинилася в офсайді світової політики 1991–2004 рр. Номенклатурна незалежність привела до економічного розвитку, що нагадував авто з натиснутим до відмови акселератором на нейтральній передачі під час руху вгору. Ціна політичної незалежності інфляційним чином перетворилася у ціну європейськості, встановлену за американо-російською системою мір.

Завдячуючи розгалужених військово-політичних контактам з Організацією Об'єднаних Націй і Організацією Північноатлантичного договору, незалежна Україна закріпилася на міжнародній арені як перспективна регіональна держава. При цьому закріпилася не стільки дипломатичними установами, скільки своїми миротворчими батальйонами у "гарячих точках". Під кутом зору військової політики, рубіжними датами в історії незалежної України слугують завершення ядерного роззброєння (відбулося) і вступ у НАТО (очікується).

VIII. Добровільна відмова України від ядерного статусу (1996) і закриття ЧАЕС (2000) для системи міжнародних відносин послужили знаменним прикладом (взірцем) несилового розв'язання надскладних планетарних проблем. Здійснено історичний вибір цивілізаційного значення. Денуклеаризація України стала завершальною фазою узаконення незворотною розпаду Радянського Союзу і першим тестом для Сполучених Штатів на роль єдиної супердержави.

"Українська проблема" (безпрецедентне мирне роззброєння держави, що успадкувала третій за величиною військовий ядерний потенціал) спричинила до вдосконалення ключових конструкцій системи міжнародних відносин і встановлення нових принципів "світового порядку". При цьому поява у новому історичному форматі українсько-російського військово-політичного альянсу виключалася.

IX. Політичне лідерство і феномен олігархії у незалежній Україні засвідчили "стратегічний компроміс" старої номенклатури, націонал-демократів і нової бізнес-еліти. Соціальна регенерація багатьох елементів попереднього політичного режиму призвела до конвертації влади у власність і масової корупцію, псевдодемократичних маніпуляцій. "Арку європейської безпеки" прикрасив політичний анахронізм. В його основу ліг морально деградований та економічно збитковий авторитаризм, коли неадекватне представництво суспільних інтересів призводило до штучних проектів національного розвитку "під президента" руками "союзу комуністів і олігархів".

X. Історія незалежної України поки що вичерпно дала два президентські уроки: Л. Кравчука і Л. Кучми. Обидва проводили реформи "згори". У 1991–1994 рр. правовий статус визначав реальний вплив на державні рішення (європейська константа), а в наступні роки — наближеність до президента (політичний анахронізм).

Країни Заходу стримали сповзання України за межу недемократичних тенденцій. "Лазаренківщиною" вони своєчасно (із 1996–1997 рр. й до

нині) засвітили олігархічну практику державного управління і повернули українську еліту лицем до ключових цінностей західної цивілізації, зокрема повноцінного утвердження демократичних процедур і соціальної справедливості.

XI. Компроміс 28 червня 1996 р. підсумував перший етап українського державотворення. Політична еліта чітко зорієнтувалася на західні політичні та правові стандарти, достроково виконавши "конституційне" зобов'язання перед світом і його кваліфікованим експертом (Радою Європи). Проте надалі внутрішньополітична стабільність України піддавалася авторитарним загрозам, а референдум 16 квітня 2000 р., крім іншого, оголив механізм електоральних фальсифікацій.

Політична криза (листопад 2000 р. — травень 2001 р.), спровокована "справою Гонгадзе" завадила згортанню демократії в Україні. Хоч реально її європейський вектор внутрішнього розвитку залишився проблематичним, однак питання про кінцевого переможця перенесли на парламентські та президентські вибори, що наближалися.

XII. Українська мирна революція листопада-грудня 2004 р. була зумовлена боротьбою за електоральну демократію. Авторитаризм виснажився, що виявила затяжна суперечка навколо конституційної реформи і виборів міського голови Мукачєва, президентська кампанія. Кожен кандидат у президенти змагався не тільки за "серце" Росії, але прагнув прихильності у "головах" Заходу, що змушений перейти від мови профілактичних демаршів до жорсткої дипломатичної конкретики.

Блискуча співпраця ЄС і США стала важливим складником революційного успіху, що мав три етапи: "17 днів, які перевернули світ" (22 листопада — 8 грудня 2004 р.); переголосування 26 грудня 2004 р., інавгурація 23 січня 2005 р.

XIII. В українській революції 2004 р. спостерігався потужний мобілізаційний струмінь, що має певну відмінність від класичних ситуацій. В авангарді масових ненасильницьких акцій перебували харизматичні та

технократичні фігури, котрі представляли широку політичну коаліцію. Головні завоювання революції формулювалися і приймалися двома легітимними вітками державної влади: законодавчою і судовою.

Суспільний тиск "середнього класу" призвів до кадрової ротації правлячої еліти: "улюбленців Кремля" замінили прозахідники. По суті, європейський чинник був духовним стрижнем помаранчевої революції. Помаранчева революція завершила розпочатий у 1991 р. цикл історичного розвитку незалежної України, котра наприкінці 2004 р. навела кардинальний лад у мотивації свого подальшого розвитку — політико-правовій, соціально-економічній та геополітичній.

XIV. Україна унікальна регіональною специфікою, де відбиті результати тривалої співпраці багатьох європейських народів. Упродовж усього періоду проходить кардинальна переоцінка державотворчого потенціалу, виплеканого в певних регіонах. Це викликало додаткове зацікавлення Заходу так само, як і відсутність спрогнозованого конфлікту між "двома Українами", західною і східною.

Потенціал конфронтаційних ліній усередині української нації виявився мізерним. Тому, власне, всі три масштабні політичні кризи (1993, 2000–2001, 2004) і були "мирними", а проблеми територіальної цілісності та протидії сепаратизму в першій половині 1990-х рр. були розв'язані взірцево навіть для Західної Європи. Причому мирний сценарій розвитку подій в Україні відобразив її гіркий історичний досвід першої половини ХХ ст., коли у війнах, революції та геноцидах загинули десятки мільйонів співвітчизників.

XV. Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. в оточенні європейського лібералізму, російського колективізму і американського індивідуалізму українська постсоціалістична ментальність виявилася природною частиною західноцивілізаційної.

Європейську ідентичність української нації засвідчили толерантні міжетнічні відносини на основі конституційного патріотизму і територі-

альної цілісності, тактики єдності в багатоманітті. Спостерігаються поодинокі явища етнічної маргіналізації, але змінена чи подвійна національна ідентифікація не набули помітного поширення. Мовні колізії в Україні мали виключно зовнішньополітичну кон'юнктуру.

Бурхливий розвиток релігійної мережі супроводжується "хворобою церковних розколів", які оголив п'ятиденний візит Івана Павла II в червні 2001 р. На тлі глобальних пошуків примирення католицизму і православ'я зустрічі з понтифіком переросли у наймасовіші народні зібранні за всі роки незалежності. Папська подорож не принесла примирення католицизму і православ'я, однак протестувала високі євроінтеграційні настрої пересічного населення, його належність до західної цивілізації.

XVI. У державотворчому процесі незалежної України фактор історичної традиції відіграв одну з ключових ролей. Українсько-російські "музейні битви", колективний образ жертви, персоніфікація адептів і жертв попередніх режимів — робочі прийомами світової історичної думки 1991–2004 рр., зосередженої на минулому України. Радянофільство і русоцентризм проявилися у дискусіях про дивізію "Галичина" і УПА, колабораціонізм у роки Другої світової війни, злочини радянських спецслужб.

Водночас утверджуються об'єктивні судження (українсько-польське примирення, перекваліфікація голодомору 1932–1933 рр. на геноцид, компенсації остарбайтерам). Зазначені аспекти справили відчутний вплив на загальний характер і ситуативну тактику міжнародних і двосторонніх відносин, а рівночасно привели до інтеграції українського минулого у загальноєвропейський історіографічний топос.

XVII. Образ жертви виявився зручною відмовкою про причини гальмування політичних і економічних реформ, що тривали з 1992 р. Проте упертий намір українців іти "європейським шляхом" зумовлений перманентним тиском не тільки успадкованої історичної спадщини, але й геополітичного чинника.

У державотворчому процесі незалежної України "ідея Європи" виступила тимчасовим заміником національної ідеї. На практиці вона несподівано дістала парадоксальне й масштабне втілення, внаслідок чого трудові мігранти сформували нову хвилю української еміграції та чисельно збільшили західну діаспору.

XVIII. У сформульованій нами проблемі поле історичних досліджень зоране лише скраю. Приміром, заждався скрупульозного дослідника аналіз комплексу джерел, пов'язаних із соціально-економічними перетвореннями. Маємо на оці національну кризу 1993–1994 рр., грошову реформу 1996 р. і аспекти економічного росту, починаючи з 2000 р.

XIX. У ході подальшого вивчення даної проблеми напрошується детальний "покраїнний" зріз інтерпретаційних ліній. The Financial Times, Neue Zürcher Zeitung, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Le Monde, The New York Times, The Washington Post, The Globe and Mail і т. п. навіть зачекалися спеціального українознавчого дослідження.

XX. У плані вдосконалення гуманітарних досліджень вищим органам державної влади України не зашкодить докласти зусиль для відкриття академічного Інституту Європи (за прикладом хоча б сусідньої Росії). До речі, не менших амбіцій вимагає розв'язок дотичної наукової проблеми: як у масовій свідомості сучасних українців відбито минуле й сьогодення Заходу, припустимо, Франції чи Великобританії.

XXI. На історичних факультетах вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації вже визріло запровадження окремого нормативного курсу "Історія незалежної України" (3 курс денного і 4 курс заочного відділень). Штучне поєднання двох періодів (радянського і незалежного) є вмотивованим нині лишень з огляду на нашу постсоціалістичну науково-педагогічну ментальність. Її також потрібно рішуче подолати. Тим більше, що помаранчева революція завершила цілісний період історії незалежної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авсеєвич В. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні. 1990–1996: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
2. Александр Квасьнівський: "Помаранчева революція була революцією гідності" // Дзеркало тижня. – 2005. – 26 березня.
3. Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – Київ: ЕксОб, 2000. – 120 с.

4. Амджадін Л., Вишняк О., Привалов Ю. Політична і фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 року. – Київ: Стилос, 2003. – 184 с.
5. Андресюк Б. На шляху до громадянського суспільства: Європейський контекст суспільно-політичного розвитку України. – Київ: Політ. думка, 2000. – 135 с.
6. Андрусак І., Петренко Є. Близькість і злиденність української націонал-демократії. – Київ: Смолоскип, 1999. – 79 с.
7. Аслунд А. Розбудова капіталізму: Економічні перетворення у країнах колишнього Радянського блоку. – Київ: Дух і Літера, 2003. – 636 с.
8. Асмус Р. Украина: путь на Запад // Россия в глобальной политике. – 2004. – № 5.
9. Балюн О. Становлення та розвиток політичних і економічних відносин між Україною та державою Ізраїль в 90-х роках ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002. – 18 с.
10. Барановська Н. Україна–Чорнобиль–Світ: Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі 1986–1999. – Київ: Ніка-Центр, 1999. – 400 с.
11. Белікова Н. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
12. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / Пер. з англ. – Львів–Івано-Франківськ, 2000. – 236 с.
13. Біла книга "чорного вівторка" / Упоряд. В. Цимбалюк, М. Бичек, О. Лодзинська. – Київ: Народний Рух України, 1995. – 287 с.
14. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України. – Київ: Батьківщина, 2001. – 301 с.
15. Боднаренко К. Уроки революції, що не відбулася // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 56-60.

16. Бодрук О. Система національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991–2001 роки: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 21.01.01 / Нац. ін-т стратег. досліджень. – Київ, 2003. – 24 с.

17. Бойко А. Світоглядні орієнтації пострадянської людини (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Південноукр. держ. педагог. ун-т ім. К. Ушинського. – Одеса, 2002. – 19 с.

18. Бойко О. Зовнішньополітичний образ України та чинники його формування в друкованих англomовних ЗМІ в умовах трансформації суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2001. – 22 с.

19. Бойко О. Україна 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього?: Нариси з новітньої історії. – Київ: Магістр-S, 1996. – 207 с.

20. Бойко О. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2003. – 44 с.

21. Боднарєнко К. Атланти і каріатиди з-під "даху" Президента. – Львів: Кальварія, 2000. – 183 с.

22. Борєнько Я. Громадянське суспільство і політична влада олігархії // Ї. – 2001. – Ч. 21: Громадянське суспільство. Україна. 2001. – С. 164-173.

23. Вадим Гетьман – громадянин, фінансист, політик / Уклад. А. Дроб'язко. – Київ, 1999. – 632 с.

24. Вакуленко М. Конверсія як соціально-політична проблема трансформації українського суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАНУ. – Київ, 2003. – 20 с.

25. Вакулич В. Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Ін-т світ. екон. і міжнар. віднос. НАНУ. – Київ, 2001. – 15 с.

26. Валецький О. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження. – Київ: НІСД, 2001. – 240 с.
27. Василенко С. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2002. – 35 с.
28. Василюшин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. – Київ, 1998. – 103 с.
29. Верховна Рада України дванадцятого скликання 1990–1994 роки / Відп. ред. Я. Зайко. – Київ: Кий, 1998. – 755 с.
30. Вибори'98: Док., статист. дані, аналіз / Підгот. Р. Василюнець. – Київ, 1998. – 636 с.
31. Вибори Президента України 1999 / Гол. ред. кол. М. Рябець. – Київ: ЦВК, 2000. – 400 с.
32. Вибори до Верховної Ради України 2002 року: Інф.-аналіт. вид. / Ред. М. Рябець. – Київ: ЦВК, 2002. – 675 с.
33. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: Політичний аспект. – Київ: Либідь, 1995. – 294 с.
34. Видрін Д. Епоха президента Кучми // Дзеркало тижня. – 2003. – 27 вересня.
35. Вівчарик М., Панченко П., Чмихова В. Українська нація: шлях до самовизначення. – Київ: Вища школа, 2001. – 287 с.
36. Віктор Ющенко: феномен или фантом? / Сост. И. Бессмертный. – Київ: Г-та "2000", 2004. – 302 с.
37. Віктор Ющенко: Знаю! Вірю! Можемо! / Упоряд. А. Євтушенко та ін. – Київ: Ін Юре, 2004. – 433 с.
38. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ.; післям. О. Гриценка. – Київ: К. І. С., 2004. – 551 с.
39. Він спалахнув смолоскипом...: Спогади про В. Чорновола / Ред. Л. Сітко. – Львів: Джерело, 1999. – 80 с.

40. Виттковски А. Пятилетка без плана. Украина 1991–1996: формирование национального государства, экономика, элиты / Пер. с нем. – Киев: Сфера, 1998. – 240 с.
41. Витренко Н. Спасти Україну. – Харьков: Прапор, 1997. – 430 с.
42. Власенко В. Українська преса як фактор впливу на міжнародну діяльність держави (Проблеми становлення і розвитку відносин України та НАТО у 90-х роках): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2000. – 24 с.
43. Возняк Т. "Проект Україна". Підсумки десятиріччя // Ї. – 2000. – Ч. 18: Україна, Росія, Білорусь: три проекти. – С. 60-86.
44. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
45. Габор Н. Імідж України та геополітичні концепції її становлення в новому світопорядку (за матеріалами англомовної американської преси 90-х років): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1996. – 20 с.
46. Гальчинський А. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – Київ: Укр. пропілеї, 2001. – 320 с.
47. Гальчинський А., Геєць В., Кінах А., Семиноженко В. Інноваційна стратегія українських реформ. – Київ: Знання України, 2002. – 336 с.
48. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. – Київ: Либідь, 2005. – 367 с.
49. Гетьман В. Як приймалась Конституція України: Нотатки учасника розробки Основного Закону України. – Київ, 1996. – 127 с.
50. Глобальные тенденции развития человечества до 2015 года: Материалы Национального разведывательного Совета США / Пер. с англ. – Екатеринбург: У-Фактория, 2002. – 119 с.
51. Головування України в Раді Безпеки ООН: Зб. док. / Гол. ред. кол. А. Зленко. – Київ: Юрінком Інтер, 2001. – 632 с.

52. Горенко О. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – 170 с.
53. Госпожа госсекретарь: Мемуары Мадлен Олбрайт / Пер. с англ. – Москва: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 687 с.
54. Грач Л. Крымская автономия — ответ на вызов исторического периода: [Подборка статей, выступл., интервью, докл. (июль 2000 – февраль 2001 г.)]. – Симферополь: Таврида, 2001. – 304 с.
55. Гриньов В. Нова Україна: якою я її бачу. – Київ: Абрис, 1995. – 92 с.
56. Гринів О. Спокута Малоросії: державотворення без парадоксів: Непретензійні нотатки. – Львів: Світ, 2001. – 368 с.
57. Грицак Я. Двадцять дві України // Критика. – 2002. – Ч. 4. – С. 3-6.
58. Грицак Я. І ми в Європі? // Критика. – 2003. – Ч. 4. – С. 5-8.
59. Губський Б. Євроатлантична інтеграція України. – Київ: Логос, 2003. – 327 с.
60. Гузенкова Т. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000). – Москва: Росс. ин-т стратег. иссл., 2001. – 216 с.
61. Д'Аньєрі П. Повернутися до Заходу спиною? (Пріоритет національних інтересів у відносинах України та США) / Пер. з англ. // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 39-44.
62. Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. – Київ: Основи, 2001. – 1463 с.
63. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю. Шемшученка. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАНУ, 2001. – 653 с.
64. Дзюба І. Між культурою і політикою. – Київ: Сфера, 1998. – 372 с.
65. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 3-22.
66. Дзюба Н. Первісне нагромадження капіталу в умовах постсоціалістичної економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2002. – 16 с.

67. Додонов Р., Мофа С. Пріоритетні напрямки оптимізації національно-державницької самосвідомості в Україні // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 3-13.
68. Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 3-8.
69. Древаль Ю. Парламентаризм у політичній системі України: політ.-прав. аналіз. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 280 с.
70. Дроботенко Н. Реорганізація та утворення державних органів влади в Україні (1990–2000 рр.): історичний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002. – 18 с.
71. Дунаєва Л. Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАНУ. – Київ, 2001. – 16 с.
72. Європейська інтеграція України в оцінках лідерів українського політикуму, бізнесу та суспільства / Ред. О. Сушко, Н. Пархоменко. – Варшава: Фонд ім. С. Баторія; Київ: Відродження, 2003. – 188 с.
73. Європейський вибір: Виступ Президента України Л. Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 р. Послання Президента України до Верховної Ради України – 2002 рік. – Київ: Преса України, 2002. – 96 с.
74. Євтух В., Саблук В. Формування іміджу України в Італії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 165-175.
75. Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... – Київ: Стилос, 2000. – 236 с.
76. Єгоров Г. "Європейський вимір" у викладанні історії // Історія в школі. – 1998. – № 9. – С. 14-16.
77. Єленський В. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.11 / Ін-т філос. ім. Г. Сковороди НАНУ. – Київ, 2003. – 31 с.

78. Єшкілев В. Політично-культурна дихотомія України: постмодерністський аспект // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 140-147.
79. Живора С. Аграрна реформа в Україні (1991–2001 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 16 с.
80. Жулинський М. Заявити про себе культурою. – Київ: Генеза, 2001. – 680 с.
81. Журавський В. Становлення і розвиток українського парламентаризму. – Київ: Парламент. вид-во, 2002. – 344 с.
82. Зарубежная печать: Краткий справочник / Гл. ред. С. Лосев; предисл. А. Красикова. – Москва: Политиздат, 1986. – 526 с.
83. Зарубіжні українці: Зб. наук. праць на допомогу учням шкіл і студентам / Упоряд. В. Мельник і Р. Офіцинський. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 2002. – 86 с.
84. Звіркowska В. Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку (політологічний аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2002. – 20 с.
85. Зеленко Г. Україна і Польща: моделі політичної модернізації: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2001. – 20 с.
86. Зленко А. Дипломатія і політика: Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.
87. Зозуля Є. Діяльність міліції України в умовах становлення незалежної держави (90-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 20 с.
88. Зякун А. Навчальна література з історії кінця 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. Грушевського НАНУ. – Київ, 2002. – 20 с.

89. Иоффе Ю. Один на один с системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. – Луганск: Лугань, 1995. – 304 с.
90. Історія України ХХ – початку ХХІ століття / Під ред. В. Смолія. – Київ: Знання, 2004. – 582 с.
91. Історія української Конституції / Упоряд. А. Слюсаренко, М. Томеико; передм. С. Головатого. – Київ: Право, 1997. – XV + 443 с.
92. Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності. – Київ: Смолоскип, 2000. – 89 с.
93. Кальниш Ю. Пріоритетні напрями, шляхи реалізації і перспективи державної політики України в галузі релігійно-церковного життя: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Укр. акад. держ. упр. при През. України – Київ, 2001. – 18 с.
94. Капелер А. Европа на схід від Європи // Критика. – 2003. – Ч. 4. – С. 9-11.
95. Капустин Б. Конец "транзитологии"? О теоретическом осмыслении первого коммунистического десятилетия // Полис. – 2001. – № 4. – С. 6-26.
96. Каратницький А. Український виплав / Пер. з англ. // Універсум. – 2001. – № 11-12. – С. 20-24.
97. Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – 2002. – Ч. 4. – С. 20-22.
98. Кизименко І. Суспільно-політичні рухи в Україні (90-ті роки ХХ ст.): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 14 с.
99. Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. – Київ: Абрис, 2000. – 414 с.
100. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. – Москва: Ладомир, 1997. – 848 с.
101. Клинтон Б. Моя жизнь / Пер. с англ. – Москва: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 1088 с.

102. Клинтон Х. История моей жизни / Пер. с англ. – Москва: ОЛМА-пресс, 2003. – 543 с.

103. Ковальова О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2004. – 32 с.

104. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 250 с.

105. Колесников А. Первый Украинский: Записки с передовой. – Киев: Вагриус, 2005. – 415 с.

106. Колісник Ю. Преса національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності (1992–1999 рр.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2001. – 19 с.

107. Колосов В. и др. Геополитическая картина мира в средствах массовой информации // Полис. – 2003. – № 3. – С. 33-49.

108. Конопельський В. Конституювання української політичної нації у перехідному суспільстві: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська нац. юрид. академія. – Одеса, 2002. – 16 с.

109. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / Відп. ред. Ю. Шемшученко, упоряд. І. Кресіна. – Київ, 2001. – 400 с.

110. Копиленко О. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – Київ: Таксон, 2002. – 342 с.

111. Корнієнко В. Здійснення земельної реформи в Україні (1990–2002 рр.): історичні уроки та наслідки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2003. – 20 с.

112. Королько В. Імідж України: стан і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 246-259.

113. Косаковский Л. Переворот на Крещатике: Записки опального киевского городского головы. – Киев: EugeMar, 1998. – Ч. 1. – 231 с.; Ч. 2: Один на один с государственной машиной. – 335 с.
114. Кравченко Ю. Міліція України. – Київ: Генеза, 1999. – 431 с.
115. Кравчук Л. Є така держава Україна: Матер. з вист., інтерв'ю, прес-конф., брифінгів, відп. на запитання / Упорядк. і передм. М. Шпаковатого. – Київ: Глобус, 1992. – 223 с.
116. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – Київ: Століття, 2002. – 390 с.
117. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду). – Київ: ARC-Ukraine, 1996. – 794 с.
118. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе (Проблеми суспільної трансформації). – Київ: ДрУк, 1999. – 446 с.
119. Кремень В. Освіта і наука України. Шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – Київ: Грамота, 2003. – 216 с.
120. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації: У 2 т. – Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – Київ: Промінь, 2003. – 463 с.
121. Кремень В. Україна: осягнення ідентичності // День. – 2005. – 23 серпня.
122. Кримський С. Концептуальний лад аналізу перехідного процесу // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – 1999. – Т. 8. Філософія та право. – С. 4-10.
123. Крючков Г. Больных вопросов не обходит. – Київ: Оріяни, 2003. – 324 с.
124. Кульчицький С., Коваль М., Лебедева Ю. Історія України: Підр. для 11 кл. серед. шк. – Київ: Освіта, 2000. – 366 с.
125. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 3-22; № 3. – С. 48-68; № 4. – С. 3-41.

126. Кульчицький С. Відкладена революція (Про події 1989–1991 рр. в Україні) // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 13-23.
127. Кульчицький С., Лебедєва Ю. Україна – суверенна і незалежна держава // Історія України. – 2001. – № 12. – 32 с. (вкладка).
128. Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу в незалежній Україні. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 160 с.
129. Кульчицький С., Парахонський Б. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Новітній український державотворчий процес. – Київ: Наук. думка, 2004. – 327 с. (Нариси у 3-х т. – Т. 3).
130. Кульчицький С. Україна і Росія: переваги і небезпеки "особливих відносин". – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 112 с.
131. Кульчицький С. Помаранчева революція: між минулим і майбутнім // День. – 2005. – 27 січня.
132. Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. – Москва: АСТ, 2002. – 606 с.
133. Курас І. Етнополітика: історія і сучасність (Статті, вист., інтерв'ю 90-х років). – Київ, 1999. – 656 с.
134. Курас І. Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 3-11.
135. Кучеренко Т. Регіональний фактор у політичному процесі України: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАНУ. – Київ, 2002. – 18 с.
136. Кучма Л. Про найголовніше. – Київ: Арт-Ерія, 1999. – 351 с.
137. Кучма Л. Вірю в український народ: Вибр. статті, вист.: 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000 / Упоряд. В. Литвин, В. Смолій. – Київ: Альтернативи, 2000. – 504 с.
138. Кучма Л. Вибрані статті, виступи: У 2 т. / Упоряд. В. Литвин, В. Смолій. – Київ: Альтернативи, 2001. – Т. 1: Вірю в український народ. 1994–1999. – 454 с. ; Т. 2: Україна — європейська держава. 1999–2001. – 367 с.

139. Кучма Л. Україна — СНД: нові реалії: Вибр. вист., інтерв'ю, прес-конф. — Київ: Альтернативи, 2003. — 288 с.
140. Кучма Л. Україна: європейський вибір. — Київ: Альтернативи, 2003. — 400 с.
141. Кучма Л. Україна: шляхом реформ: Вибр. вист. — Київ: Альтернативи, 2003. — 448 с.
142. Кучма Л. Україна — не Росія / Пер. з рос. — Москва: Время, 2003. — 558 с.
143. Лазаренко П. Україна — останній шанс: Стратегія національного порятунку. — Київ: А. З. И., 1998. — 134 с.
144. Лазарева А. Франція почала замислюватися над голодомором // Дзеркало тижня. — 2003. — 29 листопада.
145. Лановюк Л. Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття — початок ХХІ століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2003. — 22 с.
146. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — Київ: Абрис, 1994. — 495 с.
147. Литвин В. Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука. — Киев: Альтернативы, 1997. — 335 с.
148. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000). — Київ: Альтернативи, 2000. — 353 с. (Україна крізь віки. — Т. 15).
149. Литвин В. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). — Київ: Наук. думка, 2001. — 560 с.
150. Литвин В. Україна: Хроніка поступу (1991–2001). — Київ: Альтернативи, 2001. — 736 с.
151. Литвин В, Смолій В., Шпаковатий М. Україна: ХХ століття: У 2-х кн. — Київ: Альтернативи, 2002. — Кн. 2. — С. 1014-1878.
152. *Литвин В.* Вимір історією: Інтерв'ю, вист., статті. — Київ: Альтернативи, 2003. — 632 с.

153. *Литвин В.* Творити Україну Велику. – Київ: Лі-Терра, 2003. – 383 с.
154. Литвин В. Самоствердження України: нелегкий поступ // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С.3-22.
155. Литвин В. Україна–2004. Події. Документи. Факти: У 3 т. – Київ: 3 Медіа, 2005. – Т. 1. – 592 с.; Т. 2. – 603 с.; Т. 3. – 416 с.
156. Литвин В. Україна 2004: Події. Документи. Факти [Електронний ресурс]. – Київ: 3 Медіа, 2005. – Електрон. опт. диск (CD-Rom).
157. Луканов Ю. Третій Президент (Політичний портрет Леоніда Кучми). – Київ: Такі справи, 1996. – 154 с.
158. Лук'яненко Л. На землі кленового листка: Спогади й роздуми посла. – Київ: Гарт, 2002. – 560 с.
159. Ляшенко О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. Грушевського. – Київ, 2002. – 16 с.
160. Мамонтова Е. Фактор преси у конституційному процесі в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська нац. юрид. академія. – Одеса, 2000. – 20 с.
161. Мандзій Л. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 16 с.
162. Мармазов В., Піляєв І. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. – Київ: Вентурі, 1999. – 399 с.
163. Марочко В. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 125-144.
164. Марчук Є. Виступи. Інтерв'ю. Статті. – Київ: Знання, 1997, 1998. – Кн. 1. – 325 с.; Кн. 2. – 462 с.; Кн. 3. – 565 с.
165. Марчук Є. П'ять років української трагедії. – Київ: Християнсько-Народний Союз, 1999. – 157 с.
166. Масол В. Упущений шанс. – Київ, 1993. – 151 с.

167. Матвієнко А. Мукачеве: як це було... // Українська правда. – 2004. – 26 квітня (www.pravda.com.ua).
168. Матвієнко В. Держава і банки: Роздуми банкіра / Передм. А. Павленка. – Київ: Г-та "Демократична Україна", 1996. – 154 с.
169. Медведчук В. Новий вимір демократії. – Київ: Осн. цінності, 2001. – 141 с.
170. Миттєвості з життя Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета / Упоряд. М. Селюченко. – Київ: Дніпро, 2001. – 142 с.
171. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995. – Київ: Укр. центр дух. к-ри, 1996. – 512 с.
172. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – 440 с.
173. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич; Київ: Відродження, 2004. – 487 с.
174. Міжнародний імідж України: міфи і реалії (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С. 2-68.
175. Моргун В. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 38 с.
176. Мороз О. Про Землю, Конституцію, і не тільки... – Київ: Г-та "Товариш", 2000. – 126 с.
177. Мороз О. Політична анатомія України. – Київ: Парламент. вид-во, 2004. – 388 с.
178. Мосюкова Н. Історія парламентської системи в Україні (1990–1998 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.
179. Моцок В. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.

180. Мошес А. Парадоксы украинских президентских выборов // Современная Европа. – 2004. – №1. – С. 109-118.

181. Мушинка М. Дискредитація українців на міжнародній арені // Дукля. – 2001. – № 2. – С. 57-60.

182. Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні (1991–2002 рр.): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2003. – 19 с.

183. Нагорна Л. Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея" в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14-30.

184. Наджос А. Інформаційні стратегії впливу американської преси на соціально-політичний процес в Україні: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002. – 20 с.

185. Назаркіна О. Протестанські конфесії України в 90-ті роки ХХ ст.: баптистські та п'ятидесятницькі течії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 19 с.

186. Назарчук О. Відродження та розвиток соціал-демократичного руху в Україні в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 15 с.

187. Невмержицький Є. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАНУ. – Київ, 1999. – 19 с.

188. Нетудихата Т. І плакали у січні квіти...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Ємця. – Київ: Леся, 2003. – 255 с.

189. Нижник Н., Лемак В. Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми. – Ужгород: Вид-во Ужгород. нац. ун-ту, 2003. – 103 с.

190. Николаева В. Прикоснись к судьбе. Виктор Янукович. – Киев–Донецк: Новый мир, 2004. – 95 с.

191. Новітня історія України. 1900–2000: Підр. / А. Слюсаренко, В. Гусєв та ін. – Київ: Вища школа, 2000. – 663 с.
192. Олександр Омельченко. 100 запитань і відповідей / Літ. ред. О. Макаренко. – Київ: Журналіст України, 2002. – 111 с.
193. Олійник Б. Хто нами править? // Новітня Україна 1991–2001: Роздуми видатних сучасників / За заг. ред. М. Головатого, Г. Щокіна. – Київ: МАУП, 2001. – С. 95-108.
194. Олійник В. Парламент 2002: час вибору. – Київ: Логос, 2001. – 252с.
195. Операція "Свободное слово": Попытка государственного переворота в Украине / Сост. Т. Гуменюк. – Киев: Довіра – "2000", 2001. – 255 с.
196. "Оранжевая" революция: версии, хроника, документы / Сост. М. Погребинский. – Киев: Оптима, 2005. – 415 с.
197. Офіцинський Р. Зовнішня політика України 1990-х рр. у зарубіжній та вітчизняній історико-політичній думці // Регіональні студії [Науковий журнал Ужгородського національного університету]. – 2002. – Вип. 5. – С. 127-134.
198. Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944). – Ужгород: Гражда, 2002. – 86 с.
199. Офіцинський Р. Особливості регіональної ментальності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. // Регіональні студії. – 2003. – Спецви-пуск. – С. 179-187.
200. Офіцинський Р. Сучасні оцінки внутрішнього розвитку України 1990-х рр. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. – 2002. – Вип. 7. – С. 179-185.
201. Офіцинський Р. Україна у 1996–2002 роках: концептуальні підходи та історіографічні колізії // Carpatica–Карпатика. – Вип. 20. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 2002. – С. 176-188.

202. Офіцинський Р. Україна пострадянська (1992–2002): революційні фази чи перехідний етап? // Література та культура Полісся. – Вип. 20. – Ніжин: Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2002. – С. 268-271.

203. Офіцинський Р. Політико-правові та соціально-економічні перетворення в незалежній Україні (1992–2002): визначальний подієвий хронометраж // Питання історії України. – Т. 6. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – С. 174-176.

204. Офіцинський Р. Постсоціалістична ментальність як фактор суспільних реформ в Україні (1992–2003) // Carpatica–Карпатика. – Вип. 25. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 2003. – С. 213-221.

205. Офіцинський Р. Український геноцид 1932–1933 років і сучасний Захід // Carpatica–Карпатика. – Вип. 26. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 2003. – С. 59-66.

206. Офіцинський Р. Польсько-українське примирення і відлуння українського колабораціонізму наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. // Carpatica–Карпатика. – Вип. 27. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 2003. – С. 115-123.

207. Офіцинський Р. Історико-культурна боротьба навколо України в періодиці Заходу наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. // Carpatica–Карпатика. – Вип. 29. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 2003. – С. 202-207.

208. Офіцинський Р. Ядерне роззброєння України (1992–1996): випадковість чи закономірність? // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 9. – С. 109-117.

209. Офіцинський Р. Духовно-релігійні протиріччя в сучасній Україні через призму візиту папи Івана Павла ІІ (23-27 червня 2001 р.) // Carpatica–Карпатика. – Вип. 30. – Ужгород: Гражда, 2004. – С. 144-163.

210. Офіцинський Р. Зниження військової могутності України у 1992–2004 рр. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 10. – С. 87-96.

211. Офіцинський Р. Ідея Європи як історичний вибір незалежної України // Історичні і політологічні дослідження [Науковий журнал Донецького національного університету]. – 2004. – № 4. – С. 162-174.

212. Офіцинський Р. Ліквідація ЧАЕС у контексті "повернення в Європу" // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 11. – С. 70-82.

213. Офіцинський Р. Сучасний Захід про мовнополітичну проблематику і пошуки національної ідентичності в незалежній Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ: Міленіум, 2004. – Т. III. – С. 336-340.

214. Офіцинський Р. Українська помаранчева революція (21 листопада 2004 – 23 січня 2005 р.) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 12. – С. 150-187.

215. Офіцинський Р. Боротьба за демократію в Україні (листопад 2002 – червень 2004) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 8. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – С. 370-388.

216. Офіцинський Р. Джерела правлячої еліти України першої половини 1990-х рр. // Українознавство [Київ]. – 2005. – Ч. 2. – С. 100-104.

217. Офіцинський Р. Президентський марафон в Україні 2004 року (від офіційного початку до другого туру) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 14. – С..

218. Офіцинський Р. Лазаренківщина (1996–1997) та її міжнародний відгомін // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ: Міленіум, 2005. – Т. V. – С. 420-430.

219. Офіцинський Р. Поява олігархічних утворень в Україні (друга половина 1990-х) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ: Фоліант, 2005. – Т. VII. – С. 99-106.

220. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики

Заходу). – Київ: Інститут історії України Національної академії наук України – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.

221. Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду: Світовий та український досвід. – Київ: Академія, 2002. – 255 с.

222. Павло Лазаренко: "Мене, тодішнього прем'єр-міністра, Кучма "поставив на лічильник" // Українська правда. – 2004. – 28 грудня (www.pravda.com.ua).

223. Павловський М. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія). – Київ: Техніка, 2001. – 312 с.

224. Пайфер С. Америко-українські відносини та Росія на початку ХХІ сторіччя // Політика і культура. – 2001. – 11-17 грудня. – С. 20-23.

225. Панасюк Л. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2001. – 19 с.

226. Пантелеймонов О. Діяльність інформаційних агентств світу в умовах формування глобального комунікаційного простору: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 20 с.

227. Парламентські слухання стосовно закриття Чорнобильської АЕС: Зб. матер. / Укл. М. Борисюк. – Київ, 2000. – 130 с.

228. Пастырь. Митрополит Владимир глазами современников. – Киев, 2000. – 290 с.

229. Пахарєв А. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2003. – 32 с.

230. Пахльовська О. Україна і Європа в 2001-му: десятиліття втрачених можливостей // Сучасність. – 2001. – Ч. 7-8. – С. 78-85.

231. Пахльовська О. Українська культура у вимірі "пост": посткомунізм, постмодернізм, поствандалізм // Сучасність. – 2003. – Ч. 10. – С. 70-85.

232. Петровський В. Українсько-російські стосунки в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 35 с.

233. Пинзеник В. Коні не винні: Реформи чи їх імітація. – Київ: Академія, 1999. – 127 с.

234. Підкова І. Україна 1991–1996: хроніка подій. – Львів: Край, 2001. – 495 с.

235. Плющ І. Хто ми і куди йдемо: Доп., вист., статті, інтерв'ю. – Київ: Україна, 1993. – 351 с.

236. Плющ І. Україна назавжди. – Київ: Парламент. вид-во, 2002. – 64 с.

237. Повний текст висновків дослідження плівок Мельниченка, проведеного експертами ФБР // Українська правда. – 2002. – 8 лютого (www.pravda.com.ua).

238. Погорілко В., Федоренко В. Референдуми в Україні: історія та сучасність. – Київ: Ін-т держави і права НАНУ, 2000. – 248 с.

239. Погрібний А. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. – Київ: Просвіта, 2001. – 323 с.

240. Поживанов М. Украина открывает дверь в тысячелетие. – Киев: Альтерпресс, 2002. – 351 с.

241. Покась М. Концептуальна еволюція політики США в питанні денуклеаризації України (1991–1997 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський нац. ун-т ім. І. Мечникова. – Одеса, 2001. – 20 с.

242. ПолішкарOVA О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – 18 с.

243. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти / Гол. ред. кол. І. Курас. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Кер. О. Майборода. – Київ: Генеза, 2003. – 694 с.

244. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Кер. автор. кол. В. Полохало. – Київ: Політ. думка, 1995. – 363 с.

245. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. Рудича. – Київ: Парламент. вид-во, 2002. – 327 с.

246. Попович М. Європа–Україна — праві і ліві. – Київ: Київ. братство, 1997. – 108 с.

247. Пора українського вибору: між революцією та реформою (Матер. "круглого столу" 8 грудня 2004 р.) // Критика. – 2004. – Ч. 12. – С. 3-7.

248. Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році" / Заг. кер. підгот. В. Литвина. – Київ: Інф.-вид. центр Держкомстату, 2001. – 404 с.

249. Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році" / Заг. кер. підгот. В. Медведчука. – Київ: Інф.-вид. центр Держкомстату, 2003. – 477 с.

250. Пострадянська динаміка українського суспільства в європейському контексті: Заг. дискусія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 186-198.

251. Поттер У. Отказ от ядерного оружия: Белоруссия, Казахстан, Украина / Пер. с англ. – Москва, 1996. – 53 с.

252. Почепцов Г. Тоталитарный человек: Очерки тоталитарного символизма и мифологии. – Киев: Глобус, 1994. – 152 с.

253. Приходченко Л. Проблеми становлення політичного лідерства на регіональному рівні (на прикладі Південного регіону): Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 15.00.01 / Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ, 2002. – 19 с.

254. Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом: Парламент. слухання 20 листопада 2002 р. / Підгот. О. Кулаков. – Київ: Енергетика та електрифікація, 2003. – 254 с.

255. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // Новини Закарпаття. – 2003. – 11 січня. – С. 6.
256. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 3-22.
257. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2002 р. // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 35-42.
258. Рыбак В. Записки при свете совести. – Донецк: Донеччина, 2002. – 288 с.
259. Ротт Ю. Олигарх. Вадим Рабинович: правда и вымысел / Пер. с нем. – Киев: CN-Столичные новости, 2001. – 240 с.
260. Рябець М. Центральна виборча комісія: віхи становлення та розвитку: Статті, доп., вист., інтерв'ю. – Київ: Альтернативи, 2003. – 600 с.
261. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – Київ: Критика, 2000. – 304 с.
262. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". – Київ: Критика, 2000. – 272 с.
263. Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. – Київ: Критика, 2004. – 223 с.
264. Савоскул С. Суверенізація України: етнічна ідентичність українського та російського населення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 44-60.
265. Сацький П. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 16 с.
266. Селіванов В. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти. – Київ: Ін-Юре, 2002. – 723 с.
267. 77 вопросов к Наталии Витренко — политику и экономисту. – Киев, 2001. – 207 с.

268. Семиноженко В. О главном: статьи, интервью, коммент. – Харьков: Факт, 1998. – 256 с.
269. Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? / Пер. з нідерланд. – Київ: За-друга, 1998. – 178 с.
270. Сидоренко А. Постколониализм и украинская историография // Part.org.ua. – 2001. – 11 августа (www.part.org.ua).
271. Симоненко В. Покаяние?! или Когда мы выйдем на дорогу, ведущую к истинным реформам. – Киев: ДрУк, 1997. – 96 с.
272. Симоненко П. Истины рождаются в спорах.... – Киев, 1999. – 239 с.
273. Скандалы государственного значения // Украина криминальная. – 2001. – Август (www.cipro.com.ua).
274. Смолій В. Наука і влада // Президент. – 2000. – С. 102-103.
275. Смолянчук В. Військова могутність сучасної Української держави (політологічний аналіз): Автореферат дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАНУ. – Київ, 2001. – 36 с.
276. Сорока М. Світ відкриває Україну (Про зовнішню політику Української держави у 90-х рр. ХХ ст.). – Київ, 2000. – 680 с.
277. Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / Редкол.: О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода. – Київ, 1997. – 178 с.
278. Стратегії розвитку України: теорія та практика / За ред. О. Власюка. – Київ: НІСД, 2002. – 864 с.
279. Стратегия для России: повестка дня для президента-2000 / Отв. ред. С. Караганов. – Москва: Вагриус 2000. – 351 с.
280. Струкевич О. Провідні політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 40 с.
281. Сухонос В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму. – Суми: Університет. книга, 2003. – 336 с.

282. Сушко О. Україна в дзеркалі західних ЗМІ // Дзеркало тижня. – 2001. – 27 жовтня. – С. 5.
283. Сьомін С., Кальниш Ю., Петрик В. Остроухов В. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна. – Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 136 с.
284. Тарасенко В. Копіювальний експеримент в Україні // Українське суспільство: десять років незалежності / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 113-127.
285. Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу (Сучасний погляд) / Пер. з франц. // Всесвіт. – 2003. – № 1-2. – С. 151-160.
286. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Пер. с англ. – Москва: Альпина паблицер, 2002. – 503 с.
287. Тисяча років української суспільно-політичної думки: Док. та матер. у 9-ти т. / Гол. редкол. Т. Гунчак. – Київ: Дніпро, 2001. – Т. IX (1989–2001 роки) / Упорядк. і передм. Ю. Шаповала. – 659 с.
288. Тиммерман Х. Украина и Белоруссия: "новые соседи" Европейского Союза // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 6. – С. 49-60.
289. Ткаченко В., Реснт О., Головатюк В. Україна: проблеми самоорганізації: Начерки новітньої доби. – Київ: Ін-т іст. України НАНУ, 1996. – 104 с.
290. Ткачук А., Гарань О., Хмелько В., Майборода О. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – Київ: Academia, 2000. – 256 с.
291. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. – Москва: Весь Мир, 2000. – 295 с.
292. Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України. Ч. 2: 1939–2001: Підруч. для учнів 11 кл. – Київ: Генеза, 2005. – 384 с.

293. Удовенко Г. На зламі тисячоліть постала Україна вівіки віків // Новітня Україна 1991–2001: Роздуми видатних сучасників / За заг. ред. М. Головатого, Г. Щокіна. – Київ: МАУП, 2001. – С. 109-136.
294. Україна в ХХ столітті. 1900–2000: Зб. док. і матер.: Навч. посіб. / Упоряд. А. Слюсаренко. – Київ: Вища школа, 2000. – 352 с.
295. Украина в исследованиях российских ученых: Указ. лит. 1992–2001 гг. / Сост. А. Слива. – Москва: ИНИОН РАН, 2002. – 155 с.
296. Україна вітає Папу Римського = Ukraine welcomes the Pope = Ukraina przyjmuje Papieża: Фотоальбом на честь приїзду Папи Римського Івана Павла II в Україну / Гол. ред. В. Прохоренко. – Київ, 2001. – 120 с.
297. Україна: 10 років державотворення / Адміністрація Президента України, Нац. ін-т стратег. досліджень. – Київ, 2001. – 75 с.
298. Україна за роки незалежності. 1991–2001 / Заг. кер. В. Литвина, кер. автор. кол. П. Гайдуцький. – Київ: Нора-Друк, 2001. – 260 с.
299. Україна і Європа: У 3-х ч. (1990–2000) / І. Мельникова та ін. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – Ч. 1. Україна у міжнар. відн. з країнами Центр. та Пд.-Сх. Європи. – 308 с.; Ч. 2. ...з країнами Європ. Союзу: Анот. іст. хроніка. – 123 с.
300. Україна на міжнародній арені: Зб. док. і матер. 1991–1995 рр.: У 2-х кн. / Упоряд. В. Будяков. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 1. – 734 с.; Кн. 2. – 494 с.
301. Україна на міжнародній арені: Зб. док. і матер. 1996–2000 рр.: У 2-х кн. / Упоряд. Л. Колотілова, Т. Семенець, С. Ярова. – Київ: Юрінком Інтер, 2003. – Кн. 1. – 1232 с.; Кн. 2. – 1056 с.
302. Україна у міжнародних відносинах ХХ століття: Зб. наук. праць на допомогу учням шкіл і студентам / Упорядк. і передм. В. Мельника і Р. Офіцинського. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1999. – 96 с.
303. Україна на міжнародній арені у ХХ столітті: Наук.-метод. зб. матер. конфер. (Ужгород, 13 травня 1999 р.) / Упоряд. В. Мельник і Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 2000. – 205 с.

304. Україна на перехідному етапі: Політика. Економіка. Культура = Ukraine in Transition: Politics. Economy. Culture / Упорядк. Т. Степанкової, П. Дуткевича, М. Гхош. – Київ: Академія, 1997. – 279 с.
305. Україна на шляху до Європи / Пер. з англ. / За ред. Л. Хоффманн, Ф. Мьоллерс, вступ. сл. В. Ющенко, В. Мюллера. – Київ: Фенікс, 2001. – 343 с.
306. Украина: проблемы безопасности / Под. ред. И. Кобринской, Ш. Гарнетта. – Москва, 1996. – 143 с.
307. Україна – Росія. 1990–2000 рр: Док. та матер. / Упоряд. Л. Колотілова. – Київ: Юрінком Інтер, 2001. – 774 с.
308. Україна: стратегічні пріоритети. Аналіт. оцінки / За ред. А. Гальчинського. – Київ: НІСД, 2003. – 328 с.
309. Україна: Утвердження незалежної держави (1991–2001) / Гол. редкол. В. Смолій. – Київ: Альтернативи, 2001. – 704 с.
310. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. Крисаченка. – Київ: НІСД, 2003. – 632 с.
311. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва; пер. з англ. – Київ: КМ Академія, 2004. – 361 с.
312. Уряди України у ХХ ст. / Відп. ред. В. Литвин. – Київ: Наук. думка, 2001. – 608 с.
313. Успенский Б. Европа как метафора и как метонимия (применительно к истории России) // Вопросы философии. – 2004. – № 6. – С. 13-21.
314. Федака С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харків. нац. ун-т ім. В. Каразіна. – Харків, 2003. – 37 с.
315. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134-148.
316. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991–2001 рр. – Київ: Юрінком Інтер, 2001. – 260 с.

317. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. – Москва: АСТ, 2003. – 605 с.
318. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
319. Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. – Київ, 2002. – 142 с.
320. Хорошилов О. Формування української політичної нації: передумови та перспективи: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська нац. юрид. академія. – Одеса, 2003. – 17 с.
321. Храбан І. Цивільний контроль над збройними силами в демократичній державі (досвід США і проблеми України): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1999. – 20 с.
322. Хроники современной Украины. – Киев: Осн. ценности, 2001, 2002. – Т. 1: 1993–1994. – 172 с.; Т. 2: 1995–1996. – 316 с.; Т. 3: 1997–1998. – 380 с.; Т. 4: 1999–2000. – 424 с.
323. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3-х т. / Гл. ред. А. Некипелов. – Т. III. Трансформации 90-х годов / Отв. ред. С. Глинкина. – Ч. 1. – Москва: Наука, 2002. – 461 с.
324. Чемекова С. Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська нац. юрид. академія. – Одеса, 2002. – 18 с.
325. Чемерис В. Президент: Роман-есе про Л. Кравчука. – Київ: Свенас, 1994. – 422 с.
326. Чемерис В. Загадка Віктора Януковича. – Київ-Донецьк: Новий світ, 2004. – 95 с.
327. Чередніченко В. Політика України в галузі експорту озброєнь в 90-ті роки XX століття: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002. – 20 с.
328. Чиж І. Україна в Раді Європи. – Київ: Парламент. вид-во, 2001. – 382 с.

329. Чмихова В. Діяльність Верховної Ради України в умовах незалежності (березень 1990 – січень 2000 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 20 с.
330. Чобіт Д. Нарцис. Штрихи до політичного портрета Віктора Медведчука. – Київ; Броди: Просвіта, 2001. – 179 с.
331. Чобіт Д. Парламентська криза в Україні. Причини. Перебіг. Наслідки (Січень-червень 2000 р.). – Київ; Броди: Просвіта, 2001. – 256 с.
332. Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: Зб. док. і матер.: У 2-х кн. / Упоряд. Н. Барановська. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – Ч. 1. – 260 с.; Ч. 2. – 240 с.
333. Чорнобильська трагедія: Док. і матер. / Відп. ред. В. Смолій, упоряд. Н. Барановська. – Київ: Наукова думка, 1996. – 784 с.
334. Чорновіл В. Пульс української незалежності / Вступ. ст. і післям. Л. Танюка. – Київ: Либідь, 2000. – 623 с.
335. Шановська О. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський нац. ун-т ім. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 20 с.
336. Шерр Д. Україна та ЄС: між інтеграцією і виключенням // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 11. – С. 57-60.
337. Штепа С. Роль Верховної Ради України у вирішенні етнополітичних проблем Криму: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2004. – 18 с.
338. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття. – Київ: Дух і Літера, 2003. – 578 с.
339. Щербань В. Сповідь перед сном: Записки екс-губернатора, який відважився на реформи. – Донецьк, 1997. – 364 с.
340. Юхновський І. Україна: спадок, стан і перспективи // Новітня Україна 1991–2001: Роздуми видатних сучасників / За заг. ред. М. Головатого, Г. Щокіна. – Київ: МАУП, 2001. – С. 137-158.

341. Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. – Київ: Бібліотека українця, 1999. – 112 с.
342. Яворівський В. Що ж ми за народ такий?.. – Київ: Укр. письменник, 2002. – 348 с.
343. Як нас сприймають у світі (Із засідання Наукової ради МЗС України) // Політика і час. – 2002. – № 3. – С. 3-22.
344. Як Янукович фальсифікував вибори. Ч. 1-3 //Українська правда. – 2004. – 24, 25, 26 листопада (www.pravda.com.ua).
345. Якименко Ю., Жданов І. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 листопада.
346. Якименко Ю., Жданов І. Формула помаранчевої перемоги // Дзеркало тижня. – 2005. – 22 січня.
347. Яневський Д. Хроніка "помаранчевої" революції / Передм. П. Порошенка. – Харків: Фоліо, 2005. – 319 с.
348. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. – Москва: Политиздат, 1991. – 528 с.
349. A "pragmatic" Ukraine? // The Christian Science Monitor. – 1994. – 21 July.
350. A resolution for Ukraine // The Washington Post. – 2004. – 12 January.
351. Abelsky P. The real divide within Ukraine // The Baltimore Sun. – 2004. – 10 December.
352. Albright M. How to help Ukraine vote // The New York Times. – 2004. – 8 March.
353. Applebaum A. A Ukrainian murder mystery // Slate. – 2000. – 27 December (slate.msn.com).
354. Après des années de russification, l'ukrainien retrouve difficilement sa place // Courier International. – 2003. – 18 novembre.
355. Aris B. Kuchma death plot inquiry // The Daily Telegraph. – 2001. – 9 February.

356. Armitage R. Ukraine can ill afford an unfair election // *The Financial Times*. – 2004. – 29 October.

357. Aslund A. Crossroads in Ukraine // *The Washington Post*. – 2000. – 26 December.

358. Aslund A. Ukraine's voters do not need Moscow's advice // *The Financial Times*. – 2004. – 11 November.

359. Åslund A. Ukraine whole and free // *The Weekly Standard*. – 2004. – 27 December.

360. Aslund A., Mizsei K. Reform in Ukraine must be swift and sweeping // *The Financial Times*. – 2005. – 12 January.

361. Baker J. *The politics of diplomacy: revolution, war and peace, 1989–1992*. – New York: Putnam, 1995. – XVI + 687 p.

362. Baker P., Glasser S. Opposition intensifies in Ukraine // *The Washington Post*. – 2001. – 12 February.

363. Baker P. Ukraine resolves to integrate with Europe // *The Washington Post*. – 2002. – 5 August.

364. Baker P. Revolt in Kut echoes in Ukraine // *The Washington Post*. – 2004. – 13 April.

365. Benoist-Méchin J. *Ukraine: le fantôme de l'Europe*. – Monaco; [Paris]: Éd. du Rocher, 1991. – 156 p.

366. Besson S. Europe: vers le grand partage // *Le Temps*. – 2001. – 25 mai.

367. Bogue: les alarmes de l'ambassade de France en Ukraine // *Le Monde*. – 1999. – 3 août.

368. Bojko O., Goněc V. *Nejnovější dějiny Ukrajiny*. – Brno: Jota, 1997. – 267 s.

369. Bourdeaux M. Myroslav Lubachivsky: Symbol of the Ukrainian church that Stalin could not destroy // *The Guardian*. – 2001. – 30 January.

370. Bozonnet J.-J. A Rome, l'Ukraine a rendez-vous près de la station de métro Garbatella // *Le Monde*. – 2004. – 30 octobre.

371. Brennan D. Ukraine's Mr Big and Scottish exile in Donetsk plot // Scotland on Sunday. – 2004. – 17 October.
372. Briel P. Le voyage de Jean Paul II en Ukraine se solde par un échec // Le Temps. – 2001. – 27 juin.
373. Brok E., Ilves T., Tannock C. Ukraine's Borgia campaign // The Pakistan Daily Times. – 2004. – 8 October.
374. Brüggmann M. Ukraine: Die verfeindeten Clans // Handelsblatt. – 2004. – 21 November.
375. Bukkvoll T. Ukraine and European security. – London: Royal Institute of International Affairs and Pinter, 1997. – IX + 129 p.
376. Buongiorno P. Oggi Kiev. Domani Mosca? // Panorama. – 2004. – 13 dicembre.
377. Caryl C., Hyde L. Unsolved mysteries // The Newsweek. – 2001. – 19 February.
378. Cheterian V. Le pendule ukrainien // Le Monde Diplomatique. – 2004. – Novembre. – P. 6.
379. Chivers C. A dinner in Ukraine made for Agatha Christie // The New York Times. – 2004. – 20 December.
380. Chivers C. How top spies in Ukraine changed the nation's path // The New York Times. – 2005. – 17 January.
381. Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa: Trio, 1997. – 233 s.
382. Chornobyl catastrophe / Ed.-in-chief V. Baryakhtar. – Kyiv: Export of Ukraine, 1997. – 572 p.
383. Clinton H. America must back Ukraine's struggle for democracy // The Financial Times. – 2004. – 27 December.
384. Clover C. Ukraine energy sell-off threatened // The Financial Times. – 2000. – 20 October.
385. Clover C. EU criticises Kiev on missing journalist // The Financial Times. – 2001. – 8 February.

386. Clover C. Finding space in the market // The Financial Times. – 2001. – 4 May.
387. Clover C. Magnate with an ambitious goal // The Financial Times. – 2001. – 11 July.
388. Cockburn P. Ukraine premier caught in scandal of headless corpse // The Independent. – 2000. – 14 December.
389. Cockburn P. "Murder tape" threatens to topple Ukraine leader // The Independent. – 2001. – 7 February.
390. Cohen A. Show time in Kiev // The Washington Times. – 2004. – 19 November.
391. Compromise for Ukraine // The Boston Globe. – 2004. – 10 December.
392. Darden K. Blackmail as a tool of state domination: Ukraine under Kuchma // The East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 10. – № 2-3.
393. Daycard-Heid S. Une ville nouvelle pour oublier Tchernobyl // Le Figaro. – 2005. – 18 avril.
394. Demjanjuk can't be forgiven // The Union Leader. – 2004. – 9 May.
395. Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova / Ed. K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: UP, 1997. – XVIII + 386 p.
396. Der vergessene Massenmord: Ukrainer erinnern an die Hungerjahre 1932–1933 // Die Presse. – 2002. – 4 December.
397. Die neue Ukraine: Gesellschaft – Wirtschaft – Politik (1991–2001) / Hrsg. G. Simon. – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2002. – VIII + 359 S.
398. Die Ukraine, Polen und Europa: Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze / Hrsg. R. Makarska, B. Kerski. – Berlin: Fibre, 2004. – 220 S.
399. Die Ukraine und die kühle Luft der Freiheit // Neue Zürcher Zeitung. – 2001. – 24 August.
400. Dilemmas of state-led nation-building in Ukraine / Eds. T. Kuzio, P. D'Anieri. – Westport, Conn.: Praeger, 2002. – VI + 215 p.

401. Dobbs M., Lardner G. U. S. Urges Ukrainian president to pick up pace of economic reform // *The Washington Post*. – 1997. – 17 May.
402. Dyczok M. *Ukraine: Movement without change, change without movement*. – Amsterdam: Harwood Academic, 2000. – XIX + 164 p.
403. Egelko B. Former Ukraine prime minister convicted in S. F. // *The San Francisco Chronicle*. – 2004. – 4 June.
404. Evans-Pritchard A. EU force may rent Ukraine planes // *The Daily Telegraph*. – 2001. – 14 February.
405. Ex-KGB-General Martschuk: "Die Opposition wird siegen" // *Die Welt*. – 2004. – 25 November.
406. Farnam A. From mines to toys in Ukraine // *The Christian Science Monitor*. – 2003. – 27 May.
407. Feduschak N. Oligarchs point way to Ukraine's future // *The Washington Times*. – 2002. – 10 February.
408. Feduschak N. Death doesn't silence accuser // *The Washington Times*. – 2003. – 24 September.
409. Feduschak N. Bush Sr. clarifies "Chicken Kiev" speech // *The Washington Times*. – 2004. – 23 May.
410. Feduschak N. Yushchenko backers still camping in Kiev // *The Washington Times*. – 2005. – 7 January.
411. Fillitz C., Grangereau P. Empoisonnement ou intoxication alimentaire, de quel mal souffre Viktor Iouchtchenko? // *Le Temps*. – 2004. – 7 décembre.
412. Finn P. Ukraine trying to take off into global space industry // *The Washington Post*. – 1998. – 21 November.
413. Finn P. Ukrainian premier foresees new crisis // *The Washington Post*. – 2004. – 17 December.
414. Fletcher M. No man's land // *The Times*. – 2000. – 14 November.
415. Freeland C. Chink of light in Ukraine economy // *The Financial Times*. – 1997. – 7 July.

416. Freeland C., Wagstyl S., Warner T. Viktor suffered things a normal person could not survive // *The Financial Times*. – 2004. – 13 December.
417. Freeland C. Breaking the mould // *The Financial Times*. – 2005. – 7 January.
418. Gaffney F. Redefining our Ukraine policy // *The Washington Times*. – 2000. – 26 December.
419. Gag L. Kiev, la febbre nazionalista che minaccia l'Europa // *Corriere della Sera*. – 2001. – 23 giugno.
420. Galán L. Kiev marca las distancias // *El País*. – 2001. – 24 junio.
421. Garnett S. Keystone in the arch: Ukraine in the emerging security environment of Central and Eastern Europe. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1997. – 145 p.
422. Genté R., Rouy L. Dans l'ombre des "révolutions spontanées" // *Le Monde Diplomatique*. – 2005. – Janvier. – P. 9.
423. Gentleman A. Riots against Kuchma rock Kiev // *The Guardian*. – 2001. – 10 March.
424. Geschichte der Ukraine / Hrsg. F. Golczewski. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1993. – 335 S.
425. Glasser S. U. S. Shifts stance on Ukrainian // *The Washington Post*. – 2003. – 27 July.
426. Glasser S. War widow's lament: "He died for money" // *The Washington Post*. – 2004. – 4 June.
427. Glucksmann A. Poutine et la révolution permanente // *Le Monde*. – 2005. – 30 janvier.
428. Gnauck G. Parlamentarismus à la Ukraine // *Die Welt*. – 2000. – 4 Februar.
429. Gnauck G. Kutschma gewinnt Referendum in der Ukraine // *Die Welt*. – 2000. – 18 April.
430. Gnauck G. In der Ukraine wird das Ende der Ära Kutschma eingeläutet // *Die Welt*. – 2004. – 3 Juli.

431. Gnauck G. Eine Reise nach Europa. Die "orangefarbene Revolution" in Kiew – ein Tagebuch // Transit. – 2005. – Januar.
432. Goble P. Eye on Eurasia: Betting on East Ukraine // The United Press International. – 2004. – 28 September.
433. Gordon M. Russia and Ukraine finally reach accord on Black Sea fleet // The New York Times. – 1997. – 30 May.
434. Gottemoeller R. North Korean nuclear arms: Take Ukraine as a model // The New York Times. – 2003. – 28 April.
435. Grigori Surkis. Kiews Kicker-Oligarch // Neue Zürcher Zeitung. – 2001. – 28 August.
436. Hagen, M. von. Does Ukraine have a history // The Slavic Review. – 1995. – Vol. 54. – № 3. – P. 658-673.
437. Harasymiw B. Post-Communist Ukraine. – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies press, 2001. – XIV + 469 p.
438. Hintzmann K. Die Ukraine sitzt auf 2,5 Millionen Tonnen Munition // Die Welt. – 2005. – 22 März.
439. Hirschberg D. Ukraine's october vote // The Washington Times. – 2004. – 6 September.
440. Hoffman D. Ukraine to transfer 11 bombers to Russia to repay part of debt // The Washington Post. – 1999. – 2 November.
441. Holbrooke R., Kalicki J., Brzezinski M. Ukraine – U. S. relations hinge on fall elections // The Detroit Free Press. – 2004. – 27 September.
442. Holbrooke R. From "tent city" to NATO // The Washington Post. – 2004. – 14 December.
443. Hoyle C. Ukrainian bid to update IAF's fleet of An-32s // Jane's. – 2001. – 23 February.
444. Hrycak J. Historia Ukrainy: 1772–1999: narodziny nowoczesnego narodu. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 359 s.
445. Ippolito L. Ucraina, carri armati et nuovi progetti // Corriere della Sera. – 2001. – 5 ottobre.

446. Jalife-Rahme A. Mayúscula "guerra geopolítica" en Ucrania // La Jornada. – 2004. – 5 diciembre.
447. Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine. – Paris: Éd. du Dauphin, 1993. – V + 287 p.
448. Jung M. Die nukleare Abrüstung der Ukraine 1991–1996. – Baden-Baden: Nomos, 2000. – 301 S.
449. Kaminski M. The strange career of Pavlo Lazarenko // The Wall Street Journal. – 2004. – 17 May.
450. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. – München: Beck, 2000. – 298 S.
451. Kappeler A. Petite histoire de l'Ukraine / Trad. de l'allemand; préf. de D. Beauvois; introd. par O. Pritsak. – Paris: Institut d'études slaves, 1997. – 223 p.
452. Karatnycky A. The Ukrainian factor // Foreign Affairs. – 1992. – Summer.
453. Karatnycky A. Gongadze's legacy for Ukraine // The Wall Street Journal. – 2003. – 25 September.
454. Karatnycky A. Ukraine's orange revolution // Foreign Affairs. – 2005. – March-April.
455. Karon T. A severed head haunts Ukraine's leader // Time. – 2001. – 22 February.
456. Kaslow A. Ukraine's president Kravchuk cements relations with US // The Christian Science Monitor. – 1992. – 21 May.
457. Kiev conferma: a dicembre Cernobyl chiusa per sempre // Il sole 24 ore. – 2000. – 10 novembre.
458. Kirkpatrick D. Pulitzer board won't void '32 award to Times writer // The New York Times. – 2003. – 22 November.
459. Kosyk W. L'Ukraine et les Ukrainiens. – Paris: Publ. de l'Est européen, 1993. – 174 p.

460. Koshiw J. Beheaded: the killing of a journalist. – Reading: Artemia, 2003. – VIII + 280 p.
461. Kovacs S., Vigoureux T. L'horreur au meeting aérien de Lviv // *Le Figaro*. – 2002. – 29 juillet.
462. Krauthammer C. Only in Ukraine? // *The Wall Street Journal*. – 2004. – 6 December.
463. Kravets N. Ukraine alert // *The National Interest*. – 2004. – 23 September.
464. Krimm R. Affaire Gongadze: la peur de la mère du journaliste assassiné // *Le Temps*. – 2001. – 26 avril.
465. Krushelnycky A. Ukraine president behind protection racket, says guard // *The Daily Telegraph*. – 2001. – 27 February.
466. Krushelnycky A. Ukraine: Ex-Kuchma bodyguard says he is not seeking asylum // *Radio Free Europe / Radio Liberty*. – 2001. – 1 March.
467. Krushelnycky A. Chernobyl threat ignored for years // *The Daily Telegraph*. – 2003. – 8 May.
468. Krushelnycky A. Ukraine opposition fears Kuchma may rule by "legal coup" // *The Independent*. – 2003. – 13 December.
469. Krushelnycky A. Violence in mayoral vote raises concern in Ukraine // *Chicago Tribune*. – 2004. – 23 April.
470. Kubicek P. Unbroken ties: The state, interest associations and corporatism in post-soviet Ukraine. – Ann Arbor: University of Michigan press, 2000. – XIII + 275 p.
471. Kuchinsky V. Ukraine responds // *The Washington Post*. – 2001. – 1 January.
472. Kutschma L. Das Ziel ist der Beitritt zur EU // *Die Welt*. – 2004. – 20 Februar.
473. Kul'chytsky S. Nation-building in the independent Ukraine. – Kyiv – New York: Ukrainian American Association of University Professors, 2003. – 188 p.

474. Kurkov A. Orange is the colour of this revolution // The Guardian. – 2004. – 25 November.

475. Kuzio T. Ukraine under Kuchma: political reform, economic transformation and security policy in independent Ukraine. – London: Macmillan; New York: St. Martin's press, 1997. – XXIII + 281 p.

476. Kuzio T. Ukraine. State and nation building. – London – New York: Routledge, 1998. – 298 p.

477. Kuzio T. Ukraine: Look into arms exports // The Christian Science Monitor. – 2002. – 12 February.

478. L'Ukraine prisonnière de son oligarchie: L'homme le plus riche du pays. Le clan de Dnepropetrovsk; De la "fierté d'être un oligarque". Le clan de Kiev; Une famille très dynamique. Le clan Poroshenko; Subtil mélange de politique et d'affaires. Le clan de Khorochovsky; Dans l'ombre du Premier ministre. Le clan de Donetsk // La Tribune. – 2003. – 2 mai.

479. La deuxième génération de Tchernobyl // Le Nouvel Observateur. – 2001. – 9 mai.

480. La leçon de l'Ukraine // Le Monde. – 2004. – 27 décembre.

481. Lapychak C. US recognition seen for westward-looking Ukraine // The Christian Science Monitor. – 1991. – 20 December.

482. Lapychak C. Strikes hit Ukraine's leaders // The Christian Science Monitor. – 1993. – 16 June.

483. Lapychak C. Ukraine's testy nuclear politics // The Christian Science Monitor. – 1993. – 22 October.

484. Laroussilhe, O. de. L'Ukraine. – Paris: Presses universitaires de France, 1998. – 127 p.

485. Laughland J. Western aggression; Sikorski R. Yearning to breathe free // The Spectator. – 2004. – 6 November.

486. Lavelle P. Viktor Yushchenko's agenda // The Washington Times. – 2005. – 11 January.

487. Le Hir P. Tchernobyl: la radioactivité contaminera longtemps la chaîne alimentaire // Le Monde. – 2000. – 19 mai.
488. Leonid Kutschma: "Die Bürger sind das Chaos leid" // Der Spiegel. – 2000. – 9 Juli.
489. Leonid Kučma: "My sme si vybrali úniu s Európu" // Pravda. – 2001. – 12 júni.
490. Leicht R. Völkerfrühling oder Völkerkrieg? // Die Zeit. – 2004. – 29 November.
491. Lieven A. Ukraine and Russia. A fraternal rivalry. – Washington: United States Institute of Peace press, 1999. – XVI + 182 p.
492. Lieven A. Ukraine and Europe: A shotgun wedding is bound to fail // The International Herald Tribune. – 2004. – 21 December.
493. López L. El presidente de Ucrania destituye al jefe de los servicios secretos // El Pais. – 2001. – 11 febrero.
494. Lovgren S. Chernobyl disaster's health impact remains cloudy // National Geographic. – 2004. – 26 April.
495. Ludwig M. Ukrainische Fälschungen // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 13 November.
496. Luft B. Polski prezent dla Kuczmy; Kościński P. Ukraińska opozycja u polskiego prezydenta // Rzeczpospolita. – 2001. – 15 marca.
497. Lupiy B. Ukraine and European security: international mechanisms as non-military security options for Ukraine. – Frankfurt am Main etc.: Lang, 1996. – 122 S.
498. MacKinnon M. Putting faith in the domino theory // The Globe and Mail. – 2004. – 27 April.
499. Magocsi P. A History of Ukraine. – Toronto: University of Toronto press, 1996. – XXVI + 784 p.
500. Majer R. Die Ukraine und der polnische Papst // Neue Zürcher Zeitung. – 2001. – 28 Juni.

501. Mandeville L. L'Ukraine accusée d'avoir fourni des radars à Saddam // Le Figaro. – 2002. – 28 novembre.
502. Marignac Y. Les populations oubliées de Tchernobyl // Le Monde Diplomatique. – 2000. – Juillet.
503. Marti O. Investigación sobre las secuelas en Francia de la nube de Chernóbil // El País. – 2001. – 25 abril.
504. Mathil P. Tchernobyl fermera le 15 décembre prochain // Le Soir. – 2000. – 6 juin.
505. Matveyev V. Jews know Ukraine's divide well // The Jewish Times. – 2004. – 6 December.
506. Mearsheimer J. The case for a Ukrainian nuclear deterrent // Foreign Affairs. – 1993. – Summer. – P. 51-66.
507. McCain J. A crucial choice for Ukraine // The Washington Post. – 2004. – 19 October.
508. McFaul M. Putin gambles big and loses // The Weekly Standard. – 2004. – 13 December.
509. Miller S. The case against a Ukrainian nuclear deterrent // Foreign Affairs. – 1993. – Summer. – P. 67-80.
510. 1933, l'année noire: témoignages sur la famine en Ukraine / Textes présentés par G. Sokoloff; trad. de l'ukrainien. – Paris: A. Michel, 2000. – 487 p.
511. Mitukov I. Brave Ukrainians // The Daily Telegraph. – 2004. – 10 April.
512. Mokry W. Papieskie posłania Jana Pawła II do Ukraińców. – Kraków: Szwajpolt Fiol, 2001. – 404 s.
513. Morozov K. Above and beyond: From Soviet general to Ukrainian state builder. – Cambridge: Harvard UP, 2000. – 295 p.
514. Motyl A. Dilemmas of independence. Ukraine after totalitarianism. – New York: Council on Foreign Relations press, 1993. – XV + 217 p.
515. Mrozek G. Prinzessin hinter Gittern // Berliner Zeitung. – 2001. – 15 Februar.

516. Mycio M. Ukraine's deputy premier may be out, but she's not down // Los Angeles Times. – 2001. – 9 February.
517. Node J.-B. L'Ukraine entre deux géants // Le Nouvel Observateur. – 2001. – 8 mars.
518. Nordhausen F. Der zweite Tschernobyl-Sarkophag ist unnötig // Berliner Zeitung. – 2002. – 4 Februar.
519. Nahaylo B. The Ukrainian resurgence. – London: Hurst, 1999. – XIX + 608 p.
520. Nicolet L. Indigné par le "Koutchmagate" // Le Temps. – 2001. – 16 janvier.
521. Nougayrède N. Ukraine: Corruptions // Le Monde. – 2000. – 21 septembre.
522. Nougayrède N. Le retour économique des Russes en Ukraine // Le Monde. – 14 mars.
523. O'Dwyer. G. Aw, Forget Chernobyl! // Time. – 2003. – 15 September.
524. O'Neill C. Helping Chernobyl's kids // The Belfast Telegraph. – 2004. – 25 February.
525. Ochmann C. Ukraine // Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa / Hrsg. W. Weidenfeld. – Gütersloh: Bertelsmann, 1995. – S. 389-403.
526. Olearchyk R., Rossant J. Ukraine: Why the road west will be rocky // Business Week. – 2005. – 10 January.
527. Olijnyk A. Ukraine, qui es-tu? – Flémalle: Mini-print, 1993. – 152 p.
528. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1993. – 233 s.
529. On tape: Paranoia // USA Today. – 2001. – 15 March.
530. Örtel B. Mundtot gemacht, verschleppt, ermordet // Badische Zeitung. – 2001. – 3 Mai.
531. Ott A. Parteien und Machtstrukturen in der Ukraine von 1991 bis 1998. – Köln: Wissenschaft und Politik, 1999. – 160 S.
532. Out of Chernobyl's shadow // The Economist. – 2004. – 6 May.

533. Pascual C., Pifer S. Ukraine's bid for a decisive place in history // *The Washington Quarterly*. – 2002. – Vol. 25. – № 1.
534. Perlez J. Sunflower seeds replace Ukraine's old missile sites // *The New York Times*. – 1996. – 5 June.
535. Perlez J. Ukraine walks shaky tightrope between NATO and Russia // *The New York Times*. – 1996. – 24 October.
536. Pflimlin E. Ukraine, une société bloquée // *Le Monde Diplomatique*. – 1998. – Mai.
537. Philips A. Russia splits fleet in deal with Ukraine // *The Daily Telegraph*. – 1997. – 30 May.
538. Pilipenko V., Kasjanov G. *Ukrainian historia*. – Helsinki: Venajan ja Ita-Euroopan instituutti, 1997. – 261 s.
539. Pipes R. In the "Borderland". The struggle for Ukraine // *The National Review*. – 2004. – 15 December.
540. Poch R. Siete millones de personas están enfermas 15 años después del desastre de Chernobil // *La Vanguardia*. – 2001. – 27 abril.
541. Poletz L. Kravchuk and Kuchma, once allies, head for runoff in Ukraine // *The Christian Science Monitor*. – 1994. – 28 June.
542. *Politics and society in Ukraine* / Eds. T. Kuzio, R. Kravchuk, P. D'Anieri. – Boulder, Co: Westview, 1999. – XV + 344 p.
543. Polokhalo V. *The political analysis of postcommunism: understanding postcommunist Ukraine*. – College Station Texas: Texas A&M University press, 1997. – XI + 365 p.
544. Potekhin O. *Ukraine at the cross-roads*. – Stockholm: Olof Palme Intern. Center, 1996. – 54 p.
545. Potter W. Ukraine's nuclear trigger // *The New York Times*. – 1992. – 10 November.
546. Präsident Kwasniewski: "In Kiew sollte niemand eingreifen" // *Der Tagesspiegel*. – 2004. – 5 Dezember.

547. Priest D. Ukraine savors new ties with NATO // *The Washington Post*. – 1997. – 14 July.
548. Quatremer J. Poutine défie l'Europe // *Liberation*. – 2004. – 26 novembre.
549. Reform of the institutions of Ukraine // Council of Europe Parliamentary Assembly ([http:// assembly.coe.int](http://assembly.coe.int)). – Resolution 1451 (April 4, 2000).
550. Reid A. Borderland: A journey through the history of Ukraine. – Boulder, Colo.: Westview press, 2000. – XIII + 258 p.
551. Riger D. Unfares Duell // *Frankfurter Rundschau*. – 2004. – 25 September.
552. Roser T. Putsch zum Abgang // *Der Tagesspiegel*. – 2003. – 29 Dezember.
553. Rupert J. Sunflowers planted to mark end of nuclear weapons in Ukraine // *The Washington Post*. – 1996. – 5 June.
554. Rybak A. Putins Besuch stützt angeschlagenen Kutschma // *The Financial Times Deutschland*. – 2001. – 12 Februar.
555. Rybak A. Die Marionette von Kiew // *The Financial Times Deutschland*. – 2001. – 22 Mai.
556. Saakachvili M., Iouchtchenko V. La déclaration des Carpates // *Le Figaro*. – 2005. – 11 janvier.
557. Sahn A. Transformation im Schatten von Tschernobyl. – Münster; Hamburg; London: Lit, 1999. – 472 S.
558. Schemes and scandals in Ukraine // *The Economist*. – 2001. – 18 January.
559. S[chmi]d U. Proteste gegen Kutschmas Ränkespiele // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 30 Januar.
560. Schmid U. Repression in der ukrainischen Provinz // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 28 Mai.
561. S[chmi]d. U. Luftsprünge auf schmalster Basis // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 20 August.

562. Schwere Vorwürfe gegen Kutschma; Ludwig M. Gefährliche Wege in Kiew // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 20 Februar.
563. Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001. – 426 s.
564. Shanker T. Ukraine vows to maintain troops in Iraq // The New York Times. – 2004. – 14 August.
565. Shepherd L. Ukrainian journalist's wife doubts justice // The Washington Post. – 2001. – 4 May.
566. Shcherbak Y. The strategic role of Ukraine. Diplomatic addresses and lectures (1994–1997). – Cambridge: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1998. – 143 p.
567. Simes D. Get tough with Ukraine // The New York Times. – 1992. – 4 March.
568. Smith M. Living in the dead zone // The New York Times. – 2004. – 22 December.
569. Snyder T. Divided Ukraine drifts neither East nor West // The Christian Science Monitor. – 1998. – 31 March.
570. Snyder T. The Reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. – New Haven: Yale University press, 2003. – 384 p.
571. Sociology in Ukraine: Selected works published during 90th / Ed. E. Golovakha. – Kiyv, 2000. – 575 p.
572. Soule V. La crise ukrainienne a porté un coup sérieux a Poutine // Liberation. – 2004. – 23 décembre.
573. Stabile A. Aprirò l'Ucraina al Papa ecco la mia sfida a Mosca // La Repubblica. – 2001. – 15 marzo.
574. Stabile A. Addio al "mostro" Cernobyl incubo atomico d'Europa // La Repubblica. – 2000. – 15 dicembre.
575. Stares P., Garrett B. Why North Korea might be ready for a deal // The International Herald Tribune. – 2004. – 22 February.

576. Steele J. Ukraine's postmodern coup d'état // *The Guardian*. – 2004. – 26 November.
577. Stichwahl um die Präsidentschaft in der Ukraine // *Neue Zürcher Zeitung*. – 15 November.
578. Strauss J. Ukrainian campaign tainted by violence // *The Daily Telegraph*. – 2004. – 27 October.
579. Subtelny O. *Ukraine: a history*. – Toronto: University of Toronto press, 2000. – XVI + 736 p.
580. Talbott S. *The Russia hand: A memoir of presidential diplomacy*. – New York: Random House, 2002. – X + 478 p.
581. Tavernise S. Kiev leader replaces his government // *The New York Times*. – 2002. – 18 November.
582. Taibo C. Ucrania, entre dos polos // *La Vanguardia*. – 2004. – 26 noviembre.
583. Text of Canadian ambassador's statement in Ukraine // *The Ottawa Citizen*. – 2004. – 24 September.
584. The big interview: Vitali Klitschko // *The Times*. – 2004. – 26 December.
585. The Kiev model // *The Wall Street Journal*. – 2004. – 22 December.
586. The light of hope in Ukraine // *The Washington Times*. – 2001. – 10 July.
587. Tichomirowa K. Das größte Problem des Landes ist sein Präsident // *Berliner Zeitung*. – 2003. – 6 August.
588. Tkachuk V. *The Crimea: chronicle of separatism (1992–1995)*. – Kyiv: Ukrainian Center for Independent Political Research, 1996. – 173 p.
589. To which Viktor, the spoils? // *The Economist*. – 2004. – 12 August.
590. Traynor I. Ukrainian president fights for survival // *The Guardian*. – 2001. – 8 February.
591. Tremblais J.-L. L'heureux tour de Iouchtchenko // *Le Figaro*. – 2004. – 31 décembre.

592. Tyler P. A grisly mystery in Ukraine leads to a government crisis // The New York Times. – 2001. – 30 January.
593. Tyler P. Russia offers a motherly embrace for Ukraine industry // The New York Times. – 2001. – 13 February.
594. Tyler P. From under a couch, an effort to stop Ukraine corruption // The New York Times. – 2001. – 26 February.
595. Tyler P. A divided Ukraine awaits the Pope // The New York Times. – 2001. – 23 June.
596. Tymoshenko Y. A constitutional coup in Ukraine // The Daily Times. – 2003. – 10 September.
597. Tymoschenko J. Die Ukraine vor dem Abgrund // Süddeutsche Zeitung. – 2003. – 11 September.
598. Ukraina – Polska: kultura, wartości, zmagania duchowe / Pod red. R. Drozda, R. Skeczkowskiego, M. Zymomrji. – Koszalin: Intro-Druk, 1999. – 311 s.
599. Ukraine and Libya forge "strategic" alliance // The Washington Times. – 1996. – 10 June.
600. Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Hrsg. G. Hausmann, A. Kappeler. – Baden-Baden: Nomos, 1993. – 402 S.
601. Ukraine: Geographie – ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht / Hrsg. P. Jordan. – Wien etc.: Lang, 2001. – 827 S.
602. Ukraine: 5 years of independence / Ed. D. Tabachnyk. – Kyiv: ARC-Ukraine, 1996. – 205 p.
603. Ukraine lives!: In commemoration of the 10th anniversary of the proclamation of Ukraine's independence / [Compiled by the editors of the Ukrainian Weekly; editor-in-chief R. Hadzewycz]. – Parsippany, NJ: Ukrainian Weekly, 2002. – 281 p.
604. Ukraine: the search for a national identity / Ed. S. Wolchik and V. Zviglyanich. – Lanham (Md.): Rowman & Littlefield, 2000. – XXII + 310 p.

605. Ukraine / Under the dir. of J. Odling-Smee. – Washington: International Monetary Fund, 1995. – VII + 126 p.

606. Ukraine's 10-year independence // The Washington Times. – 2001. – 31 August.

607. Ukraine's missing missiles // Jane's. – 2004. – 17 June.

608. U. S. says Ukraine arms Taleban force // The Washington Times. – 1998. – 6 March.

609. Vasovic A. More than 5000 blasts an hour shake Ukraine // The Independent. – 2004. – 9 May.

610. Vasovic A. Ukraine to probe alleged poisoning // The Washington Post. – 2004. – 23 September.

611. Vassylenko V. Ukraine ballot // The Financial Times. – 2000. – 19 April.

612. Vassylenko V. No evidence of Ukraine involvement in arms for Unita // The Financial Times. – 2000. – 12 July.

613. Vassylenko V. Ukraine has not provided RUF with weapons // The Financial Times. – 2000. – 22 December.

614. Viktor Yushchenko: "How I am going to wake this great sleeping elephant and ride into EU" // The Times. – 2005. – 31 January.

615. Wagstyl S., Freeland C., Warner T. Ukraine president spurned Yanukovich pressure to use troops to quell protesters // The Financial Times. – 2004. – 14 December.

616. Wanner C. Burden of dreams: History and identity in post-soviet Ukraine. – University Park: Pennsylvania State University press, 1998. – XXVII + 255 p.

617. Warner T. Ukraine corpse was journalist // The Financial Times. – 2001. – 11 January.

618. Warner T. Kuchma finds unlikely allies // The Financial Times. – 2001. – 22 February.

619. Warner T. Chaos over constitution in Ukraine parliament // *The Financial Times*. – 24 December.
620. Warner T. Ukraine sells off biggest steel business // *The Financial Times*. – 2004. – 15 June.
621. Weir F. Kiev or Kyiv: language an issue in Ukraine // *The Christian Science Monitor*. – 2000. – 28 June.
622. Weir F. Russia and Ukraine bicker over Chernobyl // *The Christian Science Monitor*. – 2003. – 25 April.
623. Whittell G. Moscow's friend who once looked West // *The Times*. – 2001. – 13 February.
624. Wiktor Juschtschenko: "Wie ein Staatsstreich" // *Der Spiegel*. – 2004. – 20 September.
625. Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith. – New York: Cambridge University press, 1997. – 300 p.
626. Wojciechowski M. Ukraina po sprawie Gongadze i ujawnieniu "kaset Moroza" // *Gazeta Wyborcza*. – 2001. – 27 listopada.
627. Wolczuk K. The moulding of Ukraine: The constitutional politics of state formation. – Budapest: Central European University press, 2001. – XXI + 315 p.
628. Wolczuk R. Ukraine's foreign and security policy, 1991–2000. – London; New York: Routledge Curzon, 2003. – 272 p.
629. Wynar B. Independent Ukraine: A bibliogr. guide to English-language publications, 1989–1999. – Englewood, Col.: Ukrainian academic press, 2000. – XIV + 552 p.
630. Yanukovych V. Ukraine's European future // *The International Herald Tribune*. – 2004. – 29 September.
631. Yanukovych V. Growing democracy // *The Wall Street Journal*. – 2004. – 10 November.
632. York G. Popular cynicism benefits Kuchma // *The Globe and Mail*. – 2001. – 26 January.

633. Yushchenko V. Ukraine's choice // The Wall Street Journal. – 2004. – 24 August.
634. Yushchenko V. Plotting Europe's eastern border // The International Herald Tribune. – 2004. – 10 September.
635. Yushchenko V. Ukraine's ballot box revolution must not be stifled // The Financial Times. – 2004. – 3 November.
636. Yushchenko V. Our Ukraine // The Wall Street Journal. – 2004. – 3 December.
637. Yushchenko V. Ukrainians have won the right to choose their destiny // The Financial Times. – 2004. – 28 December.
638. Zarycky G. Strategically vital Ukraine merits United States support // The Christian Science Monitor. – 1996. – 26 February.
639. Zhukova T. Ukraina i omvandling: Folkomflyttningar och etniska relationer. – [Stockholm]: CEIFO, 1996. – 92 p.